

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

İSLÂM ve TÜRK TARİHİ
ÂMME HUKUKU MÜESSESELERİNDEN

MEZÂLİM

(Divânu'l-Mezâlim)

(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Prof. Dr. Salih TUĞ

Hazırlayan
Vecdi AKYÜZ

İstanbul - 1984

ÖNSÖZ

Araştırma konusu edindiğimiz Mezâlim müessesesi, Osmanlılar'dan önceki ve onlarla çağdaş bazı İslâm devletlerinde yer almış çok önemli bir devlet müessesesidir. Bu müessese, yüksek bir devlet organı sıfatıyla, devrinin adalet anlayışına uygun olarak adalet dağıtmış ve muhtelif şekillerde idarenin denetlenmesi görevini yürütmüştür.

Yürüttüğü görevler dolayısıyla büyük önem taşımasına rağmen, Mezâlim, nedense, müstakil bir araştırma konusu olmamıştır. İslâm adalet teşkilâtını inceleyen birkaç eser dışında, müesseseye ilgili açıklamalar, hemen tümüyle, ünlü Şâme hukukçuları Maverdî (ö.450/1058) ve Ferrâ (ö.458/1066)'nın eserlerine dayanmakta, tarihî olaylar genellikle ihmal edilmektedir.

Araştırmamız, bütün yönlerini göz önünde tutarak, bu son derece önemli müesseseyi, tarihî uygulamasıyla tespit edip tanıtmak amacındadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde, müessesenin doğuşu ve gelişmesi konusu ele alınmıştır. Müessesenin menşei ve tesiri meseleleri de burada incelenerek bölüm tamamlanmıştır.

İkinci bölümde, Mezâlim'in yapısı ile ilgili konulara yer verilerek, müessesenin devlet teşkilâtı içindeki yeri, Mezâlim toplantılarına katılan üyeler ve yardımcıları, son olarak bürokratik teşkilât incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Mezâlim'in görevlerine ayrılmıştır. Müessesenin gelişme tarihi boyunca yerine getirdiği görevler, yargı dışında kalan ve yargı alanındaki görevler olmak üzere başlıca iki ana kolde incelenmiştir.

Dördüncü bölüm, müessesenin işleyişinden söz etmektedir. Mezâlim toplantılarının yapıldığı yerler ve günler konuları öncelikle ele alınmış, daha sonra bir yargı yeri olan Mezâlim'de uygulanan muhakeme usulüne yer verilmiştir.

Son bölümde ise, Mezâlim'in benzer bazı müesseselerle mukayesesine ayrılmıştır. Bu maksatla, tarihteki bazı islâmî müesseseler ile yabancı hukuk sistemlerindeki bazı müesseselere yer verilmiştir. Nihayet, günümüzdeki bazı müesseselere de yer verilerek tarihî müessesenin hizmet verdiği alanların daha yakından kavranılması sağlanmıştır.

Çalışmalarımızda ışık tutucu fikirlerinden yararlandığımız değerli hocalarımız Prof. Dr. Salih Tuğ'a, Doç. Dr. Fahreddin Atar'a, Yard. Doç. Dr. Hayreddin Karaman'a, Yard. Doç. Dr. Mehmet Erkal'a ve Yard. Doç. Dr. Ziya Kazıcı'ya burada bir kez daha teşekkür ederim.

İstanbul

1984

Vecdi AKYÜZ

İÇİNDEKİLER

Önsöz	I
İçindekiler	III
Kısaltmalar ve Transkripsiyon	✓

GİRİŞ

§ 1 . Mezâlim Mefhumu	1
§ 2 . Kaynaklar ve Metod	8

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ

§ 3 . Cahiliye Devri ve Mezâlim	13
§ 4 . Hz. Peygamber ve Mezâlim	15
§ 5 . Dört Halife ve Mezâlim	19
§ 6 . Emevîler ve Mezâlim	19
§ 7 . Abbasîler ve Mezâlim	23
§ 8 . Fatımîler ve Mezâlim	29
§ 9 . Sâsânîler ve Mezâlim	31
§ 10 . Türkler ve Mezâlim	31

İKİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN YAPISI

§ 11 . Mezâlim'in Devlet Teşkilâtındaki Yeri	44
§ 12 . Mezâlim'in Üyeleri ve Yardımcıları	45
§ 13 . Mezâlim'in Bürokratik Teşkilâtı	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN GÖREVLERİ

§ 14 . Umumî İzahat	66
§ 15 . Mezâlim'in Yargı Dışında Kalan Görevleri	67
§ 16 . Mezâlim'in Yargı Alanındaki Görevleri	73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN İŞLEYİŞİ

§ 17 . Mezâlim Toplantıları	86
§ 18 . Mezâlim'de Uygulanan Muhakeme Usulü	93

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN BENZER BAZI MÜESSESELERLE KISA

KARŞILAŞTIRILMASI

§ 19 . Tarihteki Müesseseler	110
§ 20 . Günümüzdeki Müesseseler	119
SONUÇ	122
BİBLİYOGRAFYA ???	125

KISALTMALAR

Bkz., bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
H., h.	: Hicrî
İA	: İslam Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırmamız
M., m.	: Miladî
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallahu Anh
s.a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
vb.	: ve benzeri, ve benzerleri
Yay.	: Yayınlayan

Not: Kitap adlarının kısaltmaları Bibliyografya'da gösterilmiştir.

TRANSKRİPSİYON

Ş, ş	: ش
H, h	: ح
H, h	: خ
Z, z	: ذ
S, s	: ص
D, d	: ض
T, t	: ط
Z, z	: ظ
-	: ع
Ğ, ğ	: غ
K, k	: ق

GİRİŞ

§ 1 . MEZÂLİM MEFHUMU :

Bir hukuk mütehasssısının isabetli bir şekilde belirttiği gibi, "Hukuk öğretim ve eğitiminin başlıca hedefleri şunlar olmalıdır: 1. İlkelere hâkimiyet, 2. Müesseselere hâkimiyet, 3. Kavramlara hâkimiyet, 4. Kaynaklara hâkimiyet, 5. Problemleri zamanında görme ve doğru çözüme yeteneğini kazandırmak ve geliştirmek. Hukuk ilkelelerini, müesseselerini ve kavramlarını açık ve kesin şekilde bilmek, bunların sınırlarını çizebilmek, aralarındaki farkları da açık ve kesin olarak bilmek lâzımdır."¹ Hukukî müesseseleri kavramak, hukuk eğitim ve öğretimi yanında, hukuk tarihi açısından da son derece önemlidir. Ne var ki, sosyal ilimlerdeki müessese mefhumu, manası ve muhtevası en zor anlaşılacak kavramların başında gelmektedir.² İlim dilinde müessese (institution), belirli bir iş veya maksada yönelik, devamlılık gösteren kurulu (müesses) usullerin bütünüdür.³ Ancak biz, hukuk tarihiyle ilgili olduğumuzdan "hukukî müessese" mefhumuna bir açıklık kazandırmalıyız. "Hukukî müessese" mefhumunu, "hukukun düzenlediği tipik ilişkiler topluluğu" şeklinde tarif etmek mümkündür.

Araştırma konusu edindiğimiz Mezâlim, ^{tarihteki} bütün İslam ülkelerinde yer almış ortak bir devlet müessesesidir.⁴ Mezâlim, faaliyetlerini en çok Şamme hukuku alanında gösterdiğinden, araştırmamız, müesseseyi daha çok bu yönüyle ele alacaktır. Bu müesseseyi sağlam

1. Karayalçın, Y.: Hukukta Öğretim, Kaynaklar ve Metod, Problem Çözme (Ankara 1981), s. 16.
2. Bu konuda bkz. Fındıkoğlu, Z.F.: İctimaiyat-Hukuk Sosyolojisi (İstanbul 1958), s. 4-6.
3. Sezal, İb.: Sosyol Bilimlerde Temel Kavramlar (Ankara 1981), s. 90.
4. Bu müessese, çeşitli yazarlar tarafından değişik başlıklar altında ele alınmıştır: Vilâyetu'l-Mezâlim (Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 77 / Ferrâ, Ebu Ya'lâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, 58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, c. 6, s. 265), en-Nazar fi'l-Mezâlim (Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 207 / Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ fi Sina'ati'l-İnşâ, c. 3, s. 277; c. 10, s. 243 / Hasen, H. İ.: Tarihu'l-İslam, c. 2, s. 260), Vilâyü'n-Nazar fi'l-Mezâlim (İbn Ferhûn: Teb-

bir şekilde kavrayabilmek için Mezâlim kelimesinin geldiği kök ve bu kelimenin istilâh haline gelişi iyice incelenmelidir.

Mezâlim kelimesi, Mazlîme ya da Mazleme⁵ veya Zalîme ya da Zulâme'nin⁶ çoğul şekli olup, Z-L-M (zulüm) kökünden gelmektedir.⁷ Bunlardan ilki ve sonuncusunun yaygın olarak kullanılmasına karşılık, ikincisi ile üçüncüsü pek fazla kullanılmaz.⁸ Bu kök için, "zâlm" hakiki masdar, "zulüm" masdar yerine geçen isim, "mazlîme" de mübâli masdardır.⁹

Sözlüklerde "Mazlîme" ve "Zulâme" için şu tarifler verilmiştir: "Zâlimden istenen nesne, zâlimin elinde bulunan başkasına ait nesne"¹⁰, "inanların birbirlerinden zulmen aldığı nesnelere"¹¹, "kişinin kendisinden zulmen alındığından şikâyetçi olduğu nesne"¹²

- şıratu'l-Hukkâm, c.1, s.15), en-Nazar fi'l-Mezâlimi' (l-'Adliyye) (Kettânî; et-Teratîbu'l-İdâriyye, c.1, s.266), Dîvânü'n-Nazar fi'l-Mezâlim (Husaini, S. A.: Arab Administration, s.165 / Hitti, P.: Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, s.2, s.495)/Divan-ı Mezalim (Keskiöğlü, O.: Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s.296 / Grunebaum, Gustav von: Hadâratu'l-İslâm, s.215 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmîye Tarihi, c.1, s.222), Mezâlim (Ansay, S.Ş.: Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, s.296 / Hasen, H.İ.: Tarîhu'l-İslâm, c.3, s.314) ve Mezalim Mahkemeleri (Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s.163).
5. Bu ikisinin okunuş türleri için bkz. Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c.8, s.383-384 / er-Râzî: Muhtâru's-Sıhâh, s.365.
6. Kimilerine göre "zulâme"nin çoğul şekli "Zulâm"dır (Nevevî; Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât, c.1, s.194-195); "zulâmât" olarak da kullanılır.
7. Zemağherî: Esâsu'l-Belâğâ, c.2, s.92 / Fîrûzâbâdî: Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhtâ, c.3, s.127 / Nevevî: Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât, c.1, s.194-195. / Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c.8, s.383-384 / İbnu'l-Fâris: Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğâ, c.3, s.468-469 / Asım Ef.: Kâmus Tercemesi, c.4, s.387-388 / Cevherî: Sıhâh, s.1977. / İbn Dureyd: Cemheratu'l-Luğâ, c.3, s.124 / İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c.12, s.373-375.
8. Cevherî: Sıhâh, 1977 / İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Adab, c.12, s.373-375 / er-Râzî: Muhtâru's-Sıhâh, s.365.
9. İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c.12, s.373.
10. Cevherî: Sıhâh, 1977 / İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c.12, s.375 / Nevevî: Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât, c.1, s.194-195 / er-Râzî: Muhtâru's-Sıhâh, s.365.
11. İbn Dureyd: Cemheratu'l-Luğâ, c.3, s.124 (bunu Mezâlimu'n-Nâs şeklinde ifade eder).
12. Fîrûzâbâdî: Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhtâ, c.3, s.127 / Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c.8, s.383-384.

"mazlum hakkına denir ki zâlimden dâd ve tezallum eylediği nes-
neden ibarettir"¹³, "zâlimde bulunup talep ettiğin sana ait maz-
lime"¹⁴.

Z-L-M kökünün çok yaygın bir şekilde kullanılan ve masdar
yerine geçen ismi olan "Zulüm (Zulm)"¹⁵ ise, "başkasına baskı yap-
mak, haddi aşmak"¹⁶, "1) aydınlık ve ışığın zıddı (zulmet), 2) bir
şeyi ait olmadığı yere koymak"¹⁷, "başkasının malında-mülkünde
tasarrufta bulunmak"¹⁸, "bir adamın hakkına zulmeylemek manasına-
dır ki hakkını vermeyip ya noksan verip yahut malını gasb eylemek-
ten ibarettir"¹⁹, "fazla ya da eksik olarak veya vaktinde ya da
yerinde olmayarak haddi aşmak ve başkasının malında tasarruf et-
mek"²⁰ manaları verilmektedir.

Aynı kökten "Tezallum" ise, lâzım olarak kullanıldığında, "ki-
şinin malına veya hakkına zulmetmek"²¹, "min" cer harfiyle müte'ad-
di olarak kullanıldığında da "zulümden şikâyetçi olmak"²² manala-
rına gelir. Asım Efendi bunlar için bir üçüncüsünü de ekleyerek
şu manaları verir: "1) Bir adamın hakkına ya malına zulmeylemek
manasıdır ki hakkını vermeyip ya malını gasbeylemekten ibaret-
tir. 2) Bir adam zulmü kedi nefesine isnad eylemek manasıdır ki
"ana bir zulüm ettim" demekten ibarettir. 3) Zâlimin/zulmünden şik-
kâyet eylemek manasıdır."²³

13. Asım Ef.: Kamus Tercemesi, c. 4, s. 388.

14. İbnu'l-Fâris: Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, c. 3, s. 468-469. Krg. İb-
nu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c. 12, s. 373-375 / Nevevî: Tehzîbu'l-
l-Esmâ' ve'l-Luğât, c. 1, s. 194-195 / Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c.
c. 8, s. 383-384.

15. Zulmetmek manasına "Zilâm" ve "Muzâleme" de kullanılır (A-
sım Ef.: Kamus Tercemesi, c. 4, s. 388 / Bilmen, Ö.N.: Hukuk-ı
İslâmiye, c. 8, s. 207.

16. İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c. 12, s. 373. Krg. Zebîdî: Tâcu'l-
'Arûs, c. 8, s. 383-384.

17. Asım Ef.: Kamus Tercemesi, c. 4, s. 387 / İbnu'l-Fâris: Mu'cemu
Mekâyisi'l-Luğa, c. 3, s. 468.

18. Nevevî: Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât, c. 1, s. 194-195 / Tehâne-
vî: Keşşâfu Istîlahati'l-Funûn, c. 2, s. 938 / Zebîdî: Tâcu'l-
'Arûs, c. 8, s. 383-384.

19. Asım Efendi: Kamus Tercemesi, c. 4, s. 387. Krg. Bilmen, Ö.N.:
Hukuk-ı İslâmiye, c. 8, s. 207.

20. Râgıb: Mufredât, s. 315-316 / Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c. 8, s. 383-
384.

21. Cevherî: Şihâh, s. 1977 / İbnu'l-Manzur: Lisânu'l-'Arab, c. 12,
s. 373-375 / er-Râzî: Muhtâru's-Şihâh, s. 365 / Zemahşerî: E-
sânu'l-Belâğâ, c. 2, s. 92.

"Mezâlim", bir müessesese olarak ele alındığında, bu kök manasıyla az çok ilgisi bulunmakla birlikte, değişik şekillerde tarif edilmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki, Mezâlim'in herkesçe benimsenebilecek şekilde tatmin edici bir tarifini vermek hayli güçtür.²⁴ Bu güçlük, öncelikle, etimolojik olarak, Mezâlim teriminin belirgin bir kavramı ifadeye elverişli olmamasından ileri gelir. Ayrıca, Mezâlim müessesesi, gelişme tarihinde, giderek belirli noktalarda yoğunlaşacak biçimde, çok değişik görevleri yerine getirmiştir.

b Bütün bu zorluklara rağmen, çeşitli tarifleri vermek ve müessesenin tarifile ilgili bazı özelliklerini belirtmek suretiyle bir dereceye kadar Mezâlim'i kavrayabiliriz.

Mezâlim fonksiyonu için âmmâ hukukçusu Maverdî (ö.450/1058), "Zâlimleri korku ile yola getimeye, çekişmelileri azametle hakları inkârdan vazgeçirmeye çalışmaktır."²⁵ , tarihçi Kalkaşandî (ö.821/1418), "Çok önemli bir görev olup, onun sayesinde, zâlime karşı mazluma adaleti sağlamak, haklıyı haksızdan ayırmak, güçlüye karşı zayıfı korumak, ülkede adalet esaslarına uyulmasına sağlamak mümkün olur."²⁶ , tarihçi ve sosyolog İbn Haldun (ö.808/1406), "Güç ve adaletin birleştiği bir makamdır. Yüksek bir kudrete ve korku veren bir heybete muhtaçtır. Zâlimi dize getirir, azgınları doğruya döndürür. Bu, kadının vazifesinden daha geniştir."²⁷ tariflerini verirken, çağdaş İslam tarihçisi Abdul'muntim Mâcid, "İslâm dünyasında herhangi bir sebeple normal kadıların çözümlenmekten aciz kaldığı haklara kecevüz ve kötülükten doğan zulmü gösteren bir terimdir."²⁸ , O. Keskiöğlu ve S. Ş. Ansay "Halkın şikâyetlerini dinlemek,

22. Fîrûzâbâdî, Tertîbu'l-Kamusî'l-Muhtâ, c.3, s.127 / Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs, c.8, s.383-384.

23. Asım Ef.: Kamus Tercemesi, c.4, s.387. Krş. Bilmen, Ü.N.: Hukuk-ı İslamiyye, c.8, s.207.

24. Tyan, bu hükmün, hem klâsik, hem de oryantalistler de dahil-modern yazarlar için geçerli olduğunu belirtir (Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.145).

25. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.77. Krş. Ferrâf: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.58/Makrîzî: Hitât, c.2, s.207.

26. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c.6, s.204.

27. İbn Haldun: İber, c.1, s.392 / Uludağ: Mukaddime, s.600. Krş. Ket-tânî, et-Terâtibu'l-İdâriyye, c.1, s.266.

28. Mâcid, A.: Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, c.1, s.155-156, yaklaşık ifadelerle Hasen, H. İ.-Hasen, Alî.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s.352.

haksızlıkları önlemek, zulme meydan vermemek gibi yüce maksatlarla kurulmuş bir nevi mahkemedir."²⁹ şeklinde tarif etmektedirler.

Bu tariflerdeki ortak bazı noktaları kısaca açıklamak yararlı olur. Öncelikle bütün tarifler, Mezâlim'in, yüksek bir gücü temsil etmesi gerektiği noktasında birleşmektedirler. Böylesine yüksek bir güç de, hiç kuşkusuz, ancak iktidarı mutlak olarak elinde tutan devlet başkanında bulunmaktadır, dolayısıyla, Mezâlim görevinin ilk ve hakiki sahibi de odur.³⁰ İkinci olarak bu müessese, adli ya da başka konulardaki haksızlıkları giderecek suretiyle kadı mahkemelerinden daha geniş görevleri yerine getirmektedir.³¹ Böylelikle, kadıların engellemekten aciz kaldığı, özellikle güçlü kişilerin yaptığı haksızlıklar ortadan kaldırılabilir.³²

Bu açıklamalardan sonra, Mezâlim'in müessese olarak bir tarihi denemesinde bulunabiliriz: "Mezâlim, İslâm devletlerinde adaletli bir toplum düzeni kurmak amacıyla genel idarenin merkez ve taşra teşkilâtlarında yer alıp, hem siyasi, hukuki ve iktisadi alanlarda, hem de idari ve adli yargı alanlarında devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan bir âme organıdır."

Mezâlim'in daha iyi kavranabilmesi için, bugünkü hukukta hangi kuruluşa karşılık olduğu noktasında da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.³³ Bunun için, başlıca, istinaf mahkemesi³⁴, istisnai mah-

29. Keskiöglü, O.: Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, s.296 / Ansay, S.Ş.:

Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, s.296. Kırş. Atar, F.: İslam Adliye Teşkilâtı, s.163-164./

30. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.77 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.265.

31. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.80-83 / Grunbaum, G.M.: Hadâratu'l-İslâm, s.250-251 / Hasan, H.İ.: Tarîhu'l-İslâm, c.2, 261 / Schacht, J.: İslah Hukukuna Giriş, s.61, 211 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.142-147, 170-171.

32. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.77 / Kalkaşandı: Şubhu'l-'Aşâ, c.6, s.204, c.10, s.334-335.

33. Mezalim batı dillerinde de çeşitli tabirlerle ifade edilmek istenmiştir: The Board of Investigation of Grievances (Husaini, S.A.: Arab Administration, s.165), la justice des mazalim (Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.141), tribunal des abus (Gardet, L.: La Cité Musulmane, s.138), le redressement destorts (madâlim) (Milliot, L.: Introduction à L'Etude du Droit Musulman, s.686, §15), le redressement des abus (Fagnan, E.: Les Statuts Gouvernementaux, s.157/Milliot, L.: Introduction, s.686), redressement des griefs (de Slane, : Prolégome-

keme³⁵, fevkalade mahkeme³⁶, mezâlim mahkemesi³⁷, temyiz (yargıtay) ve danıřtay³⁸, ağır ceza mahkemesi³⁹, adliye vekâleti⁴⁰ şeklinde daha çok muhtelif yargı kuruluşları ile karşılayan görüşler belirtilmektedir.

Bu çeşit görüşler Mezâlim'i tam olarak ifade etmekten uzaktırlar. Ancak sözkonusu yeni kuruluşlarla Mezâlim arasında bazı yönlerden benzerlikler bulunduğu da açıktır. Bu görüşlerin hemen tümü, Mezâlim'i, bir yargı kuruluşu olarak değerlendirmektedir. Mezâlim, müessesesinde yargı terimlerinin sıkça kullanılması, onun, yargı fonksiyonunu yerine getiren bir kuruluş olduğunu gösterir. Ancak bu müessese, yargı fonksiyonu dışında kalan çeşitli alanlarda da faaliyet gösterdiğinden onu yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görmek isabetli olmaz. Yalnız, burada, şunu da hemen belirtmeliyiz ki, Mezâlim'in yargı alanı dışında kalan görevleri, müessesenin gelişmesi tarihinde, giderek uygulamadan kalkmış ve Mezâlim adeta bir yargı kuruluşuna dönüşmüştür.⁴¹

Mezâlim müessesesinin var oluş amacı, güçlülerin güçsüzlere yaptığı ve normal yolla giderilemeyen haksızlıkların, yüksek bir otorite sayesinde giderilerek, adaletli bir toplum düzeni kurulmasıdır.⁴²

nes, c.1, s.451/Milliot, L.: Introduction, s.686).

34. Hitti, R.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c.2, s.495 / Kettânî: et-Terâtibü'l-İdâriyye, c.1, s.266-267 / Macid, A.: Nuzumu'l-Fâtımiyyîn, c.1, s.156 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c.1, s.222-223 / Hasan, H. İ. - Hasan, A. İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s.352.
35. Ansay, S. Ş.: Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, s.296 / Gardet, L.: La Cite Musulmane, s.138.
36. Şafak, A.: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.85.
37. Hasan, H. İ. - Hasan, A. İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s.352 / Köprülü, Fıkıh, İA, c.4, s.614, Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.141.
38. Hitti, R.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c.2, s.495 / Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s.161 / Karaman, H.: İslam Hukuku Tarihi, s.131 ve Mukayeseli İslam Hukuku, c.1, s.160 / Keskiöğlü, O.: Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, s.273 / Schacht, J.: İslam Hukukuna Giriş, s.189.
39. Şirvanî, H. H.: İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, s.61, 124-125.
40. Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, s.9.
41. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.143.
42. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.77 / Nizamülmülk: Siyasetnâme, s.35 / Kalkaşandî, Şubhu'l-'A'sâ, c.6, s.204 / Makrîzî, Hıttat, c.2, s.207.

Bu yüzden Mezâlim görevinin yerine getirilmesi büyük bir öneme sahip olmuştur. Müslüman idareciler, halk (ra'îyye) tarafından sunulan şikâyetleri -biraz da iktidarlarını pekiştirmek amacıyla- incelemeye ve zulmü önlemeye büyük önem vermişlerdir. Halk da şikâyetlerini, muayyen günlerde ve şekillerde halife veya sultanlarına arz etmeyi itiyad edinmişlerdi, hatta bunu bir vecibe sayarlardı. Nitekim Fatımî Sultanı Mustansır (428-487/1036-1094) devrinde Dîvanu'l-İnşâ'a günde sekizyüz dilekçe sunulurdu.⁴³ Bunun yanında toplantıların izlenmesi de ilgi çekici olmuştur. Onun içindir ki Abbasi Halifesi Muhtedî (255-256/869-870) devrinde, Mezâlim oturumları, her sınıftan insanların bulunduğu kalabalık bir topluluk huzurunda yapılırdı.⁴⁴ Şayet halife veya sultan Mezâlim oturumlarını aksatırsa, halk telâşe düşer, serzenişe başlardı.⁴⁵ Nitekim, Abbasi Halifesi Hadî (169-170/785-786), Mezâlim toplantılarına üç gün ara verince, kamuoyunda bir infial başgöstermişti. Tarihçi Taberî (ö. 310/923)'nin belirttiğine göre, yakın dostlarından birisi bu durumu kendisine haber verir: "Ey Mü'minlerin emîri! Halk, sizin bu tutumunuza daha fazla tahammül edemez. Üç günden beri Mezâlim toplantısı düzenlemediniz."⁴⁶ Mısır'da Tûlûnîler'in kurucusu Ahmed b. Tûlûn (ö. 270/884) ile İhşîdîler'den Kâfûr (ö. 357/967)'un oturumları da büyük ilgi görmüş ve halk kadı mahkemeleri yerine Mezâlim mahkemelerine başvurmuştur.⁴⁷ Osmanlılar devrinde de aynı ilgi devam ederek efkâr-ı umumiye hükümdarın, vatandaşın doğrudan doğruya şikâyetlerini dinlemekten uzak kalmasını daima kötülemiştir. IV. Mehmed (1058-1098/1648-1687) bu amaçla, Edirne'de saray duvarını yarıdırıp bir adalet köşkü yaptırmıştır. Onsekizinci yüzyılda Vâsîf şöyle yazar: "Tertîb-i dîvan an asl istima-i dâd-ı mazlumân için mevzudur."⁴⁸

43. Makrîzî, *Hıttat*, c. 1, s. 356.

44. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, c. 4, s. 183.

45. Mecid, A.: *Nuzumu'l-Fâtımiyyîn*, c. 1, s. 156 / Zeydan, C.: *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. 1, s. 224-225.

46. Taberî: *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 429-430.

47. Makrîzî: *Hıttat*, c. 2, s. 207 / Zeydan, C.: *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. 1, s. 223.

48. Taneri, A.: *Türk Devlet Geleneği*, s. 164.

§ 2 . KAYNAKLAR ve METOD :

Furû'u'l-Fıkh'a ait kitaplarda Mezâlim müessesesine pek yer verilmemiştir. Bu, fukahanın âmme hukukunu, bilhassa bunun anayasa dalını ele alıp göstermekten geri durmaları, devlet iktidarını kayıtlayıcı hükümlerin veya müesseselerin münakaşasını Kur'an ve hadislerde rastlanan umumî ahkâmı terk edip devlet başkanlarının geniş takdir yetkisine bırakmaları⁴⁹ ve bu genel tutum içinde müessesenin siyaset mefhumuyla ilgili görülmesinden ileri gelmiş olsa gerektir. Onlara göre, neredeyse "Mezâlim "şer'î" bir müessese değildir. Ancak bu konuda malikî furû kitapları bir istisna teşkil ederek müesseseyi "şer'î" mahiyette görürler.⁵⁰ Bu sebeple furû'u'l-fıkh kitaplarından yalnızca malikî hukukçu İbn Ferhûn (ö. 799/1397)'un "Tebşîratu'l-Hukkâm" adlı eserinden yararlanma imkânı bulunabilmiştir. Ancak bu eser, konuyu, siyaset ve Mezâlim'in mukayesesini yaparken ele almıştır.

İslâm âmme hukukuna ait el-Ahkâmü's-Sultânîyye'ler gibi, genellikle doktriner veya Kitabu'l-Vüzera ve Siyâsetnâme gibi uygulamayı yansıtan eserlerde âmme hukukuna ait diğer müesseselerle birlikte - Mezâlim de derinlemesine ele alınmıştır. Bunlardan el-Ahkâmü's-Sultânîyye'lerde "En yüksek devlet iktidarının istinad ettiği temeller, bunun tabii olacağı hudutlar, kuracağı ve tasarruf edeceği müessese ve organlar, icabında devlet başkanının alabileceği tedbir ve çareler gösterilmeye çalışılır ve araştırılır", fakat bunlar doktrin yönünden ele alınıp gösterilir.⁵¹ Söz konusu bu eserlerden -bizim de başlıca kaynaklarımız arasında yer alan- Mâverdî (ö. 450/1058) ve Ebu Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)'nın aynı adı taşıyan el-Ahkâmü's-Sultânîyye'leri önemlidir. M. F. Köprülü'ye göre, "Mâverdî, 1058'de, İslâm ümmetini, siyasî bakımdan da bir vahdet gibi telakki ederek bu ideal devletin idare çarklarını, faaliyet tarzını, vâridât ve mesârifinin tahsil ve sarf şekillerini i-

49. Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (İstanbul 1969), s. 47. Krş. Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 269.
50. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. I, s. 159-160.
51. Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 26.

zaha çalışmaktadır. Halbuki o sırada, İslâm alemi muhtelif devletlere ayrılmış ve daha asırlardan beri siyasi bir vahdet olmaktan çıkmıştı. Onun yalnız siyasi hukuk ve idare değil, ceza hukuku ve ticaret hukuku hakkındaki fikirleri de realite ile tetabuk etmiyordu. Onbirinci asırda fiilen ^{hükim} İslâm Şâme hukukunu, Maverdî'nin bu nazari ve ideal sistemiyle anlamağa ve izaha çalışmak, tarihi zihniyetle taban tabana zıt bir hareket olur. "Bu devirdeki İslâm devletlerinin diğer devletlerle ve te'alarıyla münasebetlerini tanzim eden müsbet hukuk kaidelerini doğrudan doğruya tarihi vesikalardan çıkarmak lâzımdır."⁵² "Maverdî'nin bu nazari ve ideal sistemi, dini prensiplere dayandığı cihetle, o devir ve daha sonraki devirler devlet başkanları için sadece manevi bir nüfûza malikti."⁵³

Ancak, Köprülü'nün müsteşriklerden ilhamla⁵⁴ ileri sürdüğü, bu eserin realiteye tamamen zıtlık gösterecek şekilde doktriner mahiyette olduğu görüşüne -özellikle incelediğimiz müessesese açısından- bütünüyle katılmıyoruz, zira, Mezâlim'in teşekkül ve işleyiş tarzının tarihi usul ile tespiti, bizi bu fikri benimsemeye zorluyor.⁵⁵ Ebu Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si ise eseri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Maverdî (ö. 457/1058) ve Ferrâ (ö. 458/1066)'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'leri, Mezâlim'in tarihi gelişmesi, görevleri, yapısı ve işleyişini en geniş şekilde ele alırlar. Bu bakımdan söz konusu iki eser, müessesenin hemen tümüyle ilgili bilgiler için başlıca kaynak olmuştur.

İslâm Şâme hukukuna ait ikinci gruptaki eserlerden Şâbi (358-448/969-1056)⁵⁶ ve Cahşiyârî (ö. 331/942)'nin el-Vuzera adlı eserleri de kaynaklarımız arasında yer almıştır. Ancak bu eserler, Mezâ-

52. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi (İstanbul 1983), s. 20-21, dn. 41.

53. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 20-21. Krş. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 92-93 / Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 47.

54. Bkz. Fagnan, E.: Les Statuts Gouvernementaux, s. VII / Lammens, H.: L'İslam, Beyrut (1943), s. 20.

55. Maverdî ve Ferrâ'nın eserlerinin hemen yanbaşında zikredebildiğimiz tarih kaynaklarının yanısıra, Fagnan'ın Maverdî'ye ait el-Ahkâmü's-Sultâniyye'nin Fransızca tercümesindeki dipnotlar da bizi destekler mahiyettedir.

56. Şâbi'nin bu eserinin tanıtılması için bkz. Sourdel, D.: "Originalité du K. al-Vuzerâ' de Hilâl al-Şâbi", Arabica, V (1958), 272-292.

lim müessesesi açısından birkaç uygulamaya münhasır çok sınırlı bilgi verirler.

Siyasetnâme türündeki eserlerden Nizamülmük(408-485/1018-1092)'ün Siyâsetnâme'si Mezâlim'e geniş yer ayırmakla birlikte yararlanılacak kısmı çok azdır.

Değerli araştırmacı Salih Tuğ'un belirttiği gibi, "XIX ve XX. asırlarda İslâm âleminin, Batı'nın hem kültürel ve hem siyasi ve askerî ve hem de iktisadî nüfûz vettesiri altına girmesiyle İslâm ülkelerinin ister dünyevî (sultan, hükümdar, emir) ister dinî karakterde (halife) idare edemelerin iktidarları sarsılmıştır. Hatta aynı batılı cereyanlar, bu gibi müesseseleri yıkıp yerlerine yenilerini ikame ettikten sonradır ki, nihayet bu konuların İslâm hukuk doktrini sahasında ele alınıp tetkik edilmeleri ve Batı hukuk manzumelerinin tesiri altında İslâm anayasa hukukunda bazı yeni netice ve esasların geliştirilmesi neticesini doğurmuştur.⁵⁷ Bunlar arasında "Nizâmu'l-Hukm" başlığını taşıyan kitaplar, konumuz açısından özel bir öneme sahiptir. Bunlardan bazıları, Mezâlim'i idari fonksiyonunu ifa eden bir organ olarak görürler.⁵⁸ Ancak aynı adı taşıyan doktriner yani ağırlıklı eserler -devletin ihtiyaçlara göre teşkilâtlanacağı ve her çağa göre değişen organlar kuracağı gerekçesiyle- müessesemize hiç değinmezler.⁵⁹

İslâm tarihinde cemiyete nizam veren pozitif hukuk kaidelerinin tespiti tarih vesikâlarından, bu arada tarih eserlerinden ilmî usullere uygun olarak çıkarılabilir.⁶⁰ Tarihte yürürlük kazanmış hukukî hayet kaidelerinin bu şekildeki tespiti, bize, ayrıca fıkhan nazariye ve tatbikatı arasındaki ilişkiler hakkında da aydınlatıcı bilgiler verecektir. Araştırmamıza konu edindiğimiz Mezâlimin açısından tarihî malzeme -çok dağınık ve sistemsiz de olsa- hayli bol sayılabilir.

57. Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 47-48. Ayrıca bkz. Karahan, H.: Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 64-66.

58. Nebhan, M. F.: İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Umumî Esasları (Şev. Servet Armağan, İstanbul 1980), 593-610. Bu yazarın eseri, hemen bütünüyle Maverdî ve Ferrâ'nın eserlerine dayanmaktadır.

59. el-Mubarek, M.: Nizâmu'l-Hukm (Kahire 1974), s. 86-88.

60. Tarih'in, hukuk tarihi ve sosyolojisi, özellikle Türk hukuk tarihi açısından önemi için bkz. Köprülü, M. B.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 6-7.

Tarih kitaplarından özellikle Taberî (224-310/839-923)'nin, Tarihü'l-Umem ve'l-Mulûk'u⁶¹, müessesemizle ilgili olarak başka ka kaynaklarda rastlanmayan malzemeye sahip olduğundan çok önemlidir. Ya'kûbî (822/84/897)'nin Tarih'i⁶², Mes'udî (ö. 346/957-8)'nin Murûcu'z-Zehab ve Me'adinu'l-Cevher'i⁶³, İbnu'l-Esir (555-630/1160-1232)'in el-Kâmil fi't-Tarih'i⁶⁴, İbn Haldun (732-808/1332-1406)'un Kitabu'l-İber ve Divânu'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve-men Âserahum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber'i⁶⁵, Suyûtî (849-911/1445-1505)'nin Tarihü'l-Hulefâ'sı⁶⁶ çeşitli devirlere ait uygulamalar hakkında bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Bunlardan Ya'kûbî ve Mes'udî'nin eserleri İslâm öncesi benzer müesseselerden söz ettikleri için değişiklik gösterirler.

İbn Tiktakî (ö. 660/1262)'nin el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye'si⁶⁷ Emevî ve Abbasiler devri için hem devlet başkanları ve hem de vezirlerin uygulamalarını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Ünlü Seyyah İbn Batûta (703-779/1303-1377)'nin Tuḥfetu'n-Nuḫzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr'ı⁶⁸ — gezmış olduğu Tunus, Mısır ve Hindistan'daki devletlere ait müşahedelerini ihtiva eder ki onun verdiği bilgiler diğer tarihî kaynaklarla paralellik gösterir.

Kalkaşandî (756-821/1335-1418)'nin Şubḥu'l-'Aşâ fi Sina'ati'l-İnşâ'sı⁶⁹ ile Makrîzî (766-845/1364-1442)'nin el-Meva'iz ve'l-İ'tibâr el-ḥıṭaṭu'l-Makrîziyye'si⁷⁰ Fatımîler ve Memlukler'deki uygulama için önemli birer kaynaktır.

61. Hayatı ve eserleri için bkz. İşiltan, F.: Taberî, İA, c. 11, s. 595.

62. Ya'kûbî: Tarih, Beyrut ty. Daru Sâdir.

63. Hayatı ve eserleri için bkz. Brockelmann, C.: Mes'udî, İA, c. 8, 144.

64. Hayatı ve eserleri için bkz. İA, c. 5, s. 852 / Şemseddin (Günaltay), M.: İslâm'da Tarih ve Müverrihler (İstanbul 1342), s. 147-160.

65. Hayatı ve eserleri için bkz. Adıvar, A.: İbn Haldun, İA, c. 5, s. 738-743 / Tekindağ, M. Ş.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 86.

66. Hayatı ve eserleri için bkz. Karahan, A.: Suyûtî, İA, c. 11, s. 258.

67. Hayatı ve eserleri için bkz. Huart, Cl.: İbn Tiktakî, İA, c. 5, s. 874-875.

68. Hayatı ve eserleri için bkz. Kafesoğlu, İ.: İbn Batûta, İA, c. 5, s. 708-711.

69. Hayatı ve eserleri için bkz. Kafesoğlu, İb.: Kalkaşandî, İA, c. 6, s. 134-139.

70. Hayatı ve eserleri için bkz. Brockelmann, C.: Makrîzî, İA, c. 8, s. 206-208.

İbn Tağrıberdî (813-874/1411-1469)'nin en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire'si⁷¹, Mısır'daki muhtelif devirlere ait uygulamalar için önemli bir kaynaktır.

Sayılan bu eserler dışındaki tarih eserlerinden muhtelif konulara ait değişik örnekler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sözkonusu tarih kaynaklarından bazılarından ve özellikle Ma-verdî (ö. 450/1058) ve Ferrâ (ö. 458/1066)'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'lerinden aldıkları malzemeye yazılan medeniyet tarihi⁷² ve müesseseler tarihi⁷³ çalışmaları da özellikle günümüzdeki benzer müesseselerle mukayese bakımından önemli sayılır. İslâm adliye teşkilâtı konusundaki E. Tyan'ın L'Organisation Judiciaire ve F. Atar'ın İslâm Adliye Teşkilâtı adlı değerli çalışmaları da başlıca kaynaklarımızdandır.

Kaynaklarımız arasında bulunan Nuveyrî (677-732/1278-1332)'nin ansiklopedik eseri,⁷⁴ çok az farkla Maverdî (ö. 450/1058)'nin verdiği bilgileri esas almaktadır.

Çalışmamızda Mezâlim'in açıklanması için hem ilk devir, hem de gelişkin devirler gözönüne alınmış, müessesenin yeri ve getirdiği görevler, yapısı ve işleyişi ile ilgili olarak tespit edilen muhtelif örnekler gösterilmiştir. Bununla birlikte zaman zaman özellikle Türk devletlerindeki uygulamalar da gözardı edilmemiştir.

71. Hayatı ve eserleri için bkz. Brockelmann, C.: Ebu'l-Mehasin, İA, c. 4, s. 90/Tekindağ, M. C.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 8.

72. Grunbaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 212-214 / Köprülü, M. F.: İslâm Medeniyeti Tarihi (Ankara 1963), s. 114-121/ Mez, A.: el-Hadâratu'l-İslâmiyye (Çev. A. Ebû Rîde, Kahire 1941), s. 383/ Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi, c. 1, s. 222-225.

73. Hasen, H. İ. - Hasen, A. İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 352-353/Kettânî: et-Terâtibu'l-İdariyye, c. 1, s. 266-270/Mâcid, A.: Nuzumu'l-Fâtımiyyîn, s. 104-111, 155-161 / Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukmî-Mısır, s. 129-131, 263-272/Salih, S.: İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Çev. İ. Sarmış, İstanbul 1982), s. 247-249.

74. Hayatı ve eserleri için bkz. Kratchovsky, Ign.: Nüveyrî, İA, c. 9, s. 374-375.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ

§ 3 . CAHİLİYE DEVRİ ve MEZÂLİM :

Klâsik müslüman yazarlardan bazıları, Mezâlim'in menşeiini Hılful-Fudûl teşkilâtında ararlar.⁷⁵

Cahiliye Devri Mekke'sinde, Cürhüm Kabilesi zamanında Fazıl adında üç kişi, zulme ve haksızlığa uğrayanların yardımına koşmak üzere birlik kurdular, ayrıca haksızlığa uğrayanların yardımına koşacaklarına dair de yemin ettiler. Bu cemiyeti Fâzıl adındaki kişiler yemin ederek kurdukları için teşkilât "Fazılların Yemini" manasında "Hılful-Fudûl" adını aldı. Zamanla bu teşkilât tarihe karışmıştır.⁷⁶

Mekke'de bir süre sonra haksızlıklar çoğaldığı için, bu teşkilâtın ihyasına ihtiyaç duyuldu. Özellikle iki haksızlık olayı büyük hoşnutsuzluk doğurdu. Benî Zebîd'e mensup bir Yemen'li umre yapmak için Mekke'ye gelmişti. Satmak üzere yanında getirdiği mallarını Kureys'e mensup birisi satın aldı, ancak aldıklarının bedelini ödemedi. Yine malını satan bir başkası müşterisinin haksızlığına uğradı. Kureys'in ileri gelenlerinden Ebu Süfyan (ö. 31/652) b. b. Muttalib (ö. 32/653) bunlara müdahale etmek zorunda kaldılar. Mekke'de yapılacak haksızlıkları ortadan kaldırmak için Abdullah b. Cud'ân'ın evinde toplanarak Hılful-Fudûl'ü yeniden kurdular.⁷⁷

E. Tyan'a göre, "Klâsiklerin, Mezâlim'in menşeiini Hılful-Fudûl'da araması, taraflıdır ve ^{bunun} tenkidî de kadı mahkemeleri ile ilgili görüşün çürütülmesinden daha kolaydır. Görüşün taraflı oluşu, Hılful-Fudûl ile Mezâlim arasındaki basit yakınlaştırmadan anlaşi-

75. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 78-79 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-

Sultânîyye, s. 58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 266-268.

76. A'tar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 30 / Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 1, s. 49.

77. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, b. 78-79 / Mes'ûdî: Murûcu'z-Zehab, c. 2, s. 276-277 / Ebu'l-Ferec: EĞ'ânî, c. 16, s. 64-66 / Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 1, s. 49-50.

Ya'kûbî (ö. 284/897), Abdullah b. Cud'ân'ı, Kureys hakem-

labilir. İslâm öncesi Arap toplumunda ittifak anlamındaki Hılf müessesesi onların sosyal yapısından ve merkezî otoriteden mahrum oluşlarından doğmuştur. Böylelikle haklarını koruyamayan kişi veya grup Hılf aracılığıyla daha güçlü bir kabileye veya aileye bağlanmış olurdu. Sosyal organizasyonla ilgili bir çekirdeğin oluşumunu ifade eden bu müessese en çok adli mahkemelerin çekirdeği olabilir. Hılfu'l-Fudûl'da, Mezâlim müessesesinin karakteristik unsurlarından hiçbirini görülmez. Öncelikle, Mezâlim, normal mahkemelerin belli bazı durumlarda yetersizliği sebebiyle kendisine başvurulmuş ve normal mahkeme ile birlikte var olan bir müessesedir. Bu durumuyla da normal mahkemenin tamamlayıcısıdır ve adli organizmadan ayrı olarak işleyişini sürdürür. Öyleyse, Mezâlim, gelişmiş bir siyasî organizma ve sosyal düzeni, kamu hizmetlerinin ileri derecede organizasyonunu gerektirir. Mezâlim'in, adli hizmetlerin düzenlenmesindeki yetersizlikleri gidermek için kurulmuş olmasının durumunun, normal adli düzenin varlığını gerektirdiği de açıktır. Siyasî ve adli organizmanın bulunmadığı İslâm öncesi Arap toplumunda, Mezâlim'in varlığı da kabul edilemez. Ayrıca Hılfu'l-Fudûl'da adli hizmetler üzerindeki kontrol görevi yapan bir müessesenin izlerini de göremeyiz. Kurayş arasındaki basit bir anlaşma Mezâlim'in bütün unsurlarını, hatta çekirdeğini daha ihtiva edemez. Üstelik, Hılf kavramı, Arabistan siyasî ve ictimai organizasyonuna göre, Mezâlim ile kesin bir zıtlık gösterir. Hılfu'l-Fudûl'un karara bağladığı hak ihlalleri de, Mezâlim'de görülenlerden çok farklı olarak normal adli yargının konusudurlar."⁷⁸

Tyan'ın bu görüşleri, çeşitli açılardan tenkit edilebilir. Öncelikle, siyasî ve sosyal organizasyona sahip olma yolunda, daha Cahiliye Devri'nde eğilim gösteren Arap toplumunun⁷⁹ Hz. Peygamber ile birlikte yeni bir dinamizm ve teşkilâatlanmaya kavuştuğu ortadadır. Hılfu'l-Fudûl işte bu yolda atılan bir adımdır. Bu bakımdan gelişmiş bir müessese ile bütün yönleriyle mukayeseye tabi tutulamaz. İkinci olarak, Hılfu'l-Fudûl'ün adli yargının çekirdeğini meydana getirdiğini kabul edersek, cemiyetin siyasî ve sosyal organi-

78. İerinden biri olarak saymaktadır (Tarih, c.1, s.258).

78. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.274.

79. Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c.2, s.110-144.

zasyona kavuşması, daha ilkeri yıllarda adli yargı üstünde kontrol yetkisi de olan bir başka müesseseyi pekâlâ ortaya çıkarabilir. Bunun aksini düşünmek, hiç bir zaman ilmi bir temeli olmayan, cemiyetlerin durağan olduğu düşüncesinin kabulünü gerektirir. Şu halde, Hilfu'l-Fudûl, Mezâlim'in bir çekirdeği olarak kabul edilmeli, fakat bunu çok ileri götürmemelidir.⁸⁰ Öyle görünüyor ki, klâsik müslüman yazarlar da, iki ^{messe} arasındaki benzerliği, amaç birliğinde bulmaktadırlar.

§ 4 . Hz. PEYGAMBER ve MEZÂLİM (1-10/622-32) :

Hz. Muhammed (s. a. s.) henüz peygamberlikten ^{önce} yirmibeş yaşlarında iken, zulmü ortadan kaldırmak amacıyla kurulmuş olan Hilfu'l-Fudûl teşkilâtının faaliyetlerine katılmış ve peygamberlikten sonra da İslâmiyetin böyle bir ittifakı sadece destekleyeceğini belirterek onu tasvip etmiştir. Hz. Peygamber (s. a. s.)'e sonraki tarihlerde bu teşkilâttan söz ettiklerinde "Abdullah b. Cud'an'ın evinde Hilfu'l-Fudûl'e şahit oldum. Bugün davet edilseydim, bu davete yine icabet ederdim." cevabını vermesiyle onun sünneti olma vasfını kazanmıştır.⁸¹ Hz. Peygamber (s. a. s.)'in Hilfu'l-Fudûl için verdiği yemine sadakat gösterdiğini ve bilfiil haksızlığa uğrayanların yardımına koştuğunu tarih nakletmektedir.⁸²

Hz. Peygamber (s. a. s.) Mekke'de peygamberlikle görevlendirildiğinde, mevcut bir siyasî organizasyon içinde yaşıyor, manevî iktidara sahip olmakla birlikte, maddî iktidardan henüz mahrum bulun-

80. Nitekim, ilerde Mezâlim müessesesinde çözüme kavuşturulacak türden bir olay için, Hilfu'l-Fudûl'ün yardımına başvurulmak istenmiştir. Hz. Hüseyin (ö. 61/680) ile Velîd b. 'Utbe b. Ebî Süfyân (ö. 64/684) -Velîd, bu sırada Medîne valisi idi, amcası Mu'aviye (41-60/661-680) kendisini vali tayin etmişti- arasında Vadî'l-Kurâ'da bulunan bir arazi konusunda ihtilaf bulunmaktaydı. Velîd, vali olduğu için siyasî otoritesine dayanarak Hz. Hüseyin'e haksızlık yapıyordu. Hz. Hüseyin, hakkını vermesini, aksi takdirde kılıcını çekip Rasulullah'ın mescidine gideceğini ve halkı Hilfu'l-Fudûl'e davet edeceğini söyledi. Onun bu fikri kamuoyunca da desteklenince Velîd, Hz. Hüseyin'in hakkını vermek zorunda kaldı. (İbn Hişâm: Sîret (Yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire ty.), s. 1, s. 145-146.

81. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 79 / Nuveyrî: Nihâyetu'l-Ereb, c. 6, s. 267.

82. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 35 / Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 1, s. 50-51.

yordu. Bunun için, Mekke devrinde maddî iktidara kavuşmaktan ziyade, İslâmî bir devletin her türlü siyasi ve idarî çarkını çevirebilecek elemanların yetişmesini sağlamıştır.⁸³

Hız. Peygamber (s. a. s.) Medine'ye hicret edince, ayrı bir devlet kurdu. İlk iş olarak oradaki müslümanlar ile gayri müslim azınlıkların benimseyecekleri Kur'an'ın âmir hükümlerinden ilhamla 52 maddelik ortak bir anayasa hazırlanmasını ve bunun kabulünü sağladı.⁸⁴ Böylece o, bu hukukî hamlesi sayesinde, evvelce sahip olduğu dinî iktidar (Allah'ın elçisi olması) yanında, dünyevî iktidarı (Medine Şehir-Devletinin başkanlığı) da kendi şahsında bir araya getirmiş oluyordu.⁸⁵ Bu anayasa, diğer sahalarda olduğu gibi, adlî sahada da reformlar yapmaktaydı.⁸⁶

Hız. Peygamber (s. a. s.) yargı organının başı olarak kendisine getirilen her türlü davaları bizzat çözümlendiği gibi, bu yetkisini sahabîlerine devrettiği de olurdu.⁸⁷ Hız. Peygamber (s. a. s.) ayrıca, Medine dışındaki bölgelere muhtelif selahiyetlerle memurlar gönderiyor ve onlar da her türlü ihtilafları çözümlüyorlardı.⁸⁸ Ancak, Hız. Peygamber (s. a. s.), temyiz yetkisini elinde tutarak onların gördüğü davaları gözden geçiriyordu.⁸⁹ Bununla birlikte, bu devirde, yargı birliği sisteminin hakim olduğunu belirtmeliyiz.⁹⁰

Müslüman yazarlardan bazıları, Mezâlim'in doğuşunun, Hız. Peygamber (s. a. s.) devrinde gerçekleştiğini ileri sürmektedirler. Maverdî (ö. 450/1058), Ferrâ (ö. 458/1066), Nuveyrî (ö. 732/1332) ve Kettânî, buna örnek olarak, Hız. Peygamber (s. a. s.) tarafından ez-Zubeyr b. el-'Avvâm ile ensârdan bir zât arasındaki su hakkı ihtilafını çözüme kavuşturmasını gösterirler.⁹¹ Kettânî, ayrıca, Hız. Peygamber (s. a. s.)'

83. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 35.

84. Bu anayasanın tam metni için bkz. Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 1, s. 149 / Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 31-40, değerlendirmesi için bkz. Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 46-47.

85. Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 1, s. 121-122 / Tuğ, S.: İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 30-31.

86. Bu anayasanın adlî reform ve yargı fonksiyonu açısından değerlendirilmesi için bkz. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 35-38 / Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 2, s. 180-198.

87. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 39-49.

88. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 40-42 / Tuğ, S.: İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı (Ankara 1963), s. 75-83.

89. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 44-45, 150-151.

90. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 39-53.

in kadı ve âmillerinin verdiği hükümleri gözden geçirmesini de delil olarak göstermektedir.⁹²

E.Tyan, Mezâlim'in Hz. Peygamber devrinde ortaya çıktığı görüşünü de tenkit ederek, "Çok titiz olan hadisin bu konuda yalnızca bir olay nakletmesinin garip olduğunu, bu durumun, hem ihtilafın mahiyeti, hem de ihtilaflı taraflar itibarıyla, Mezâlim'in karakteristik unsurlarına ihtiva etmediğini ve bunların en fazla adlî yargıya konu olabileceğini" ileri sürmektedir.⁹³

Gerçekten de su hakkı ihtilafı ile ilgili örnek, adlî yargıya konu olabilen bir özellik taşır. Ancak, Kettanî'nin belirttiği ikinci örnek, Medine-Şehir Devleti'nin anayasasındaki yargı fonksiyonuyla ilgili muhtelif maddeler ve bunların uygulanması, anayasanın esprisi, adil devlet başkanlarını ve adaleti öven âyet ve hadisler⁹⁴, Mezâlim açısından son derece önemli gelişmelerdir. Bununla birlikte, yargı birliğinin hakim olduğu göz önünde tutulursa, Mezâlim'in müstakil bir kuruluş halinde ortaya çıktığı hâhûz söylenemez.

§ 5 . DÜRT HALİFE ve MEZALİM (11-40/632-661) :

Maverdî (ö.450/1058) ve Nuveyrî (ö.732/1332)'ye göre, yeni dinin yayılıp müslümanlar tarafından emirlerine banimice uyulmasından, zulümden öğüt vererek alıkoyma yolunun açık olup fayda vermesinden dolayı, haksızlık olayları meydana gelmemiş, ayrıca adlî yargı ortaya çıkan ihtilafı çözümlenmek ve aldığı kararlarını uygulamakta yeterli olduğundan⁹⁵ Mezâlim'in kuruluşuna ihtiyaç duyulmamıştır.

Bu görüş, Mezâlim'in kuruluşunu gerektirecek büyük ihtilaf çıkmadığı düşüncesinin tarih boyunca hiçbir toplumda görülmediği

91. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.77 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.268-269 / Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c.1, s.266-267.

92. Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c.1, s.266-267. Krş. İbn Teymiyye: el-Hisbe fi'l-İslâm, s.22.

93. Tyan, E. : L'Organisation Judiciaire, c.2, s.274.

94. Adaletliemreden âyetler için bkz. Nisa:4/58; Maide:5/8; Nahl:16; 76,80; Şura:42/15. Adaletli devlet başkanını öven başlıca hadisler için bkz. Buharâi: Hudud,19; Hüms,13; Mezâlim,10; Rikâk,48 / Müslim: Zekât,16; Cennet,63; Fiten,35 / Ebu Davud: Buyu',49/ Tirmizî: Mevakîf,149; Kıyame,2 / Malik: Hudud,30; Zekât,18.

95. Maverdî: el-

açısından, Tyan tarafından da tenkit edilmiştir.⁹⁶

Kettanî'ye göre, Hz. Peygamber (s. a. s.)'den sonra Dört/Halife de Mezâlim fonksiyonunu devam ettirdiler. Bunlara örnek olarak, Kettanî, Hz. Ebu Bekr (r. a.)'in (11-13/632-634) âmillerini mal beyanına tabi tutarak muhasebe etmesini, Hz. Ömer (r. a.)'in her yıl hac mevsiminde valilerini teftiş etmesini ve orada bulunan hacılara vali ve âmillerinden şikâyeti olup olmadığına sormasını, böylece vali ve âmillerin denetlenmiş olmasını göstermektedir. Hz. Ömer (r. a.) ile ilgili daha çok sayıda örnek verdikten sonra, Mezâlim görevini ilk ifa edenin Hz. Ali (r. a.) olduğu görüşündekileri, Hz. Peygamber (s. a. s.) ve Hz. Ömer (r. a.)'in hayatından gafil oldukları gerekçeyle tenkit eder.⁹⁷

İbn Haldun (ö. 808/1406)'a göre, Mezâlim müessesesi, daha Hz. Ömer (r. a.) devrinde (13-23/634-644) bulunmaktaydı. O, bu görevi, kadısı Ebu İdris el-Havlânî'ye havale ederdi.⁹⁸

Gerçekten de Hz. Ömer (r. a.), devlet memurları aleyhinde yapılan şikâyetleri, hac mevsimlerinde⁹⁹ ve diğer şikâyet hallerinde bizzet incelemiştir.¹⁰⁰ Bunların yanısıra, hususi dairede görevli Muhammed b. Mesleme¹⁰¹ ya da tahkikat komisyonu marifetiyle¹⁰² incelenip karara bağlanması sağlanırdı.

İbn 'Abd Rabbih (ö. 328/940)'in belirttiğine göre, Hz. Osman (r. a.) (23-35/644-656), bir Mezâlim olayını hükme bağlamıştır.¹⁰³ Burada, Hz. Osman'ın da Hz. Ömer gibi, hac mevsimlerinde, Mekke'de temyiz mahkemesi kurduğunu belirtmeliyiz.¹⁰⁴

95. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 77-78 / Nuveyrî: Nihâyetu'l-Ereb, c. 6, s. 267.

96. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 275.

97. Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 266-269. Krş. Husaini, S. A.: Arab Administration, s. 165.

98. İbn Haldun: İbce, c. 1, s. 392/ Uludağ: Mukaddime, s. 1, s. 600.

99. Taberî: Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, c. 3, s. 235, 244 / Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 266 / Şiblî, N.: Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, c. 2, s. 50 / Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 64, 70, 151.

100. Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 267 / Şiblî, N.: Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, c. 2, s. 52-53, 277.

101. Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 268.

102. Şiblî, N.: Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, c. 2, s. 52.

103. İbn Abd Rabbih: el-İkdu'l-Ferîd, c. 2, s. 229 (Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 271).

104. Taberî: Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, c. 3, s. 379-380, 427 / Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 73, 151.

Maverdî (ö.450/1058), Hz. Ali (35-40/656-661)'nin bazı Mezâlim olaylarını gözöme kavuşturduğunu nakletmektedir. Bu devirde, halife seçiminin gecikmesi ve bu yüzden ihtilafa düşölmesi, böylelikle de devlet otoritesinin sarsılmasından dolayı Mezâlim'in görevleri arasında yer alan bazı olaylar meydana gelmiştir.¹⁰⁵ Ancak, Maverdî'nin Hz. Ali'nin gözödüünü naklettiğı olaylar, adli yargının konusu olabilirler.

İbn Haldun (ö.808/1406) ve Makrîzî (ö.845/1442), Dört Halife, içinde, Mezâlim olaylarını ilk inceleyenin, Hz. Ali (r. a.) olduğunu belirtirler.¹⁰⁶

Kettanî'nin de belirttiğı gibi, Hz. Ebu Bekr (r. a.) ve özellikle Hz. Ömer (r. a.)'in uygulamaları, Mezâlim açısından , gerçekten de son derece önem taşımaktadırlar. Hz. Ömer'in şikâyet edilen memuru bizzat sorguya çekmesi, tahkikat komisyonu kurması veya Muhammed b. Mesleme'yi bu işle görevlendirmesi, Mezâlim'in özelliklerine hayli yaklaşmaktadır. Ancak Hz. Ali (r. a.) ile ilgili örnekler adli yargının görev alanına girerler.

§ 6 . EMEVİLER ve MEZALİM (40-132/660-750) :

I. Şark Emevileri ve Mezâlim (40-132/660-750) :

Tarihçilerin belirttiğıne göre, Hz. Ali (r. a.)'nin katlinden ve idareyi Emevî ailesinin ele almasından sonra insanlar bozuldu, zulme ve haksızlıklara sapanlar çoğaldı, onları öğüt ve normal mahkemeler yola getiremez oldular. Bunun üzerine, devlet başkanları, zâlimlerden

105. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 78.

106. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Makrîzî, Hıtaf, c. 2, s. 207. Maverdî, İbn Haldun ve Makrîzî'nin bu ifadeleri, bazı günümüz yazarlarınca, Mezâlim'in Hz. Ali (r. a.) zamanında kurulduğı görüşünün benimsenmesi sonucunu doğurmuştur. Bkz. Hasan, H. İ. - Hasan, A. İ. : en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s. 352-353 / Karaman, H. : İslâm Hukuku Tarihi, s. 131 / Salih, S. : İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s. 248 / Üçok, C. - Mumcu, A. : Türk Hukuk Tarihi, s. 142 / Zeydan, C. : Medeniyetâi İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 222. Bu yazarlar, ortak ifadelerle, Hz. Ali (r. a.)'nin, Mezâlim için belli bir gün ve düzen tayin etmediğini, şikâyet halinde hemen harekete geçip olayı karara bağladığını belirtirler.

mazlumların hakkını almak ve adaleti sağlamak için Mezâlim görevini yürütmeye başladılar.¹⁰⁷

Emevî halifelerinden ilk olarak Mezâlim olaylarını doğrudan karara bağlamak üzere haftanın bellibbir gününü tayin eden Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) olmuştur. Kendisine götürülen herhangi bir davada güçlükle karşılaşınca, konuyu, kadısı Ebu İdrîs el-Evdî'ye¹⁰⁸ havale ederdi; böylece Abdülmelik Âmir, Ebu İdrîs mübaşir (yardımcı) durumundaydı.¹⁰⁹

Gerek valiler, gerekse halk tarafından yapılan haksızlıklar çoğalınca, Emevî halifelerinin en dindarı ve âdili olarak bilinen Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-720), amcası Abdülmelik'in uygulamasını daha da ileri götürerek kendisini bu işe adadı. Böylelikle Emevî ailesi üyelerinin ve akrabasının haksızlıkla aldıkları malları (Mezâlim'i) ahiplerine iade etti.¹¹⁰ Bunun için son derece ~~sektive~~ kararlı davranıldığından kendisine "Senin âkıbetinden korkarız" denilince, "Şimdi onlardan kendimi sakınırsam, kıyamet günü beni kim koruyabilir?" cevabını verdi.¹¹¹ Ömer, devlet hazinesine gelir temini için yapılan haksızlıkları hazineden karşıladı; hatta, Irak beytümâlinde para kalmadığı için Şam hazinesinden buraya para transfer edildi.¹¹²

Ömer b. Abdilaziz'den sonra Abbasîler devrine kadar, hükümdarlar tarafından şikâyetlerin dinlenmesi, genellikle ihmal edildi.¹¹³ Bununla birlikte, Hişam b. Abdilmelik (105-125/724-743)'in baktığı bir Me-

107. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207. Krş. Husaini, S. A.: Arab Administration, s. 165 / Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61.

108. Maverdî (ö. 450/1058) ve Nuveyrî (ö. 732/1332) Ebu İdrîs el-Evdî, Makrîzî (ö. 845/1442) ise Ebu İdrîs el-Ezdî şeklinde vermektedir. Başka karışıklıklar da bulunmaktadır. Bkz. Fagnan, E.: Les Statuts Gouvernementaux, s. 160, dn. 5.

109. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 59 / Nuveyrî: Nihâyetü'l-Ereb, c. 6, s. 269 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.

110. Ebu'l-Ferec: Eğanî, c. 9, s. 255 / Damîrî: Hayatu'l-Hayevân, c. 1, s. 61 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 1, s. 260 / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 90 / Ya'kûbî: Tarih, c. 2, s. 305 / Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495.

111. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78, 82 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207 / İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 4, s. 164 / Damîrî: Hayâtu'l-Hayevân, c. 1, s. 63.

112. Yerdçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi (İstanbul 1984), s. 420.

113. Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 222.

zâlim olaya nakledilir. Hişam'ın haccını eda etmesinden sonra, kendisine yaklaşan biri, evinin gasbedildiğini bildirdi ve olay incelenerek karara bağlandı. ¹¹⁴ Bundan ayrı olarak, Hişam'ın Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, Mansur b. 'Umer adında bir zâtı şahibu'l-mezâlim olarak tayin etmiştir. ¹¹⁵

Emevîler devri için sözkonusu edilen bu çok umumî ifadelerden, Mezâlim'in müstakil bir kuruluş halinde ortaya çıktığını söylemek çok zordur. Yalnızca bir şahibu'l-mezâlim tayininden söz edilmektedir ki bu konuda da daha fazla bilgiye sahip değiliz.

II. Endülüs Emevîleri ^{ve Mezâlim} (138-422/756-1031) :

İslâm dünyasının batı ucunda olan Endülüs'te de Mezâlim müessesesinin var olduğu bilinmektedir. Fakat doğu İslâm dünyasındaki Mezâlim müessesesi ile aralarında pek tabii olarak bazı farklılıklar bulunmuştur.

E. Tyan'ın araştırmasına göre, Endülüs'te hükümdarlara ait Mezâlim görevinin yerine getirilmesi örneklerinin başlıcaları şunlardır: 1) Jaen bölgesi sakinleri, Emîr Hakem (180-207/796-822)'e, kadınlarıyla ilgili yakınmalarını iletmışlerdir. 2) Yine Hakem'e, Hamdun b. Futeys tarafından Kadı'l-Cema'a (başkadı) Muhammed b. Başfi'in verdiği karar aleyhine başvuruda bulunulmuştur. 3) Devlet memurlarından biri tarafından yapılan bir haksızlığın kurbanı olan bir fert, Halife Hişam b. Abdîrrahman (172-180/788-796)'a yakınmış ve halife de ilgili memuru cezalandırmıştır. 4) Halife Abdullah (275-299/888-912), her cuma namazından sonra, Babu'l-'Adl denilen saray kapılarında halkın yakınmalarını dinlerdi. Bu durumu bilen devlet memurları ve diğer güçlü kişiler prestijlerinin hükümdar katında sarsılmaması için, güçsüzlere karşı görevlerini kötüye kullanmaktan kaçınmak zorunda kalırlardı. ¹¹⁶

Tyan'ın değerlendirmesine göre, "Bu gibi uygulamalar, Mezâlim müessesesinin karakteristik unsurlarını tam manasıyla taşımazlar.

114. İbn Tağriberdi: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 1, s. 260-261.

115. Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 420.

116. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 282.

Öncelikle her hukuk müessesesi için gerekli olan süreklilik şartı bulunmamaktadır. Doğıdaki hükümdarlar, Mezâlim'i, iktidarlarının bir tezahürü olarak değerlendirmişlerdir. Oysa, Endülüs, için sözkonusu edilen bu olaylar, tek ve istisnaîdirler. Bu örnekler arasında, yalnızca sonucusu, gerçekten Mezâlim uygulamaları ile karşılaştırılabilir. İlk iki örnek, şikâyetlerin idarî tahkikinden öteye geçemez. Üçüncü örneğe ise, müessesenin gerçek varlığına dair bir sonuca varmayı engelleyecek şekilde tek örnektir. Bunlardan ayrı olarak, Endülüs'te, şekli kaidelerden, devlet erkânından ^{Üyelerin} katılacağı şekilde mahkeme teşkilinden, çeşitli törenler dolayısıyla Mezâlim'e yer vermekten de izlen bulunmaz. Doğıdaki terminoloji, batıyı sözkonusu eden literatürde, hemen hiç kullanılmaz. Endülüs'te, hükümdara ve özel Mezâlim görevlisine götürülen anlaşmazlıkların görüm ve çözümü normal adli mahkemeye havale edilmiştir. ^{Al-Wake} Hakem (350-366/961-976), bir memur aleyhindeki şikâyeti Kadı'l-Cema'a'ya göndermiştir. Devlet memurlarına ait görevi kötüye kullanma, fazla vergi tahsili gibi muhtelif konulardaki yakınmalar da yine başkadıya yapılmıştır. Mezâlim'in İspanya'da gelişmemesinin sebebi, bu ülkenin, doğu İslâm dünyası gibi, İran-Sâsânî müesseselerinin tesirinden uzak kalmasıdır. Böylece adalet hakkının bu berikilerde ortaya çıkardığı orjinal biçimler, Endülüs'te kendisini göstermemiştir." 117

İbn Haldun (ö. 808/1406)'ın belirttiğine göre, Endülüs Emevîleri'nde vezirlerden birinin görevi "yakınanların ihtiyaçlarını görmek (en-ğazar fi ħava'ici'l-mutezallimîn)"tir. ¹¹⁸ E. Tyan'a göre, İbn Haldun'un bu ifadesinin, adli değil, idarî yolla hakkın verilmesi şeklinde yorumlanması gerekir, zira, devletin diğer yüksek yöneticileri tarafından böyle bir uygulamada bulunulduğuna dair başkaca nakil yoktur. Şu halde, bu tef'anın yakınmalarını dinlemek için kurulmuş normal bir idarî görev olmalıdır. ¹¹⁹ Tyan'ın ifadelerinde, müessesenin Endülüs'te bulunmadığına dair yürüttüğü fikirlerin ne kadar zorlamayla ortaya çıktığı açığa görülür.

117. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 282-285.

118. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 424 / Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, b. 630.

119. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 285-286.

İspanya'da "Hittatu'l-Mezâlim, Şahibu'l-Mezâlim" in bulunduğu dair ve bu göreve muhtelif kişilerin tayinlerine dair çok sayıdaki nakiller, bu görevin ve görevlisinin bağımsız ve normal kadıların yetersiz kaldığı olağanüstülük özelliklerini taşıyan doğudakinden farklı olarak, kadı mahkemelerine bağlı olduğunu, tayin, terfi ve ezlinin de onun tarafından yapıldığını gösterirler. Bir şahibu'l-mezâlim'in kadılık görevine tayin edilmesi -'Abdurrahman b. Futeys'in Kurtuba şahibu'l-mezâlimliğinden Endülüs Kadı'l-cema'a'lığına tayinindeki gibi-¹²⁰ bir terfi kabul edilir. Hatta, şahibu'l-mezâlim, bazan kadının yanında yardımcı olarak da bulunabilir. Bu durumu değerlendiren E. Tyan'a göre, İspanya'da kadı mahkemelerinin sağlam bir işleyiş içinde bulunması, Mezâlim müessesesine ihtiyaç duyurmamıştır.¹²¹ Ancak, sözkonusu mahkeme yapısını, adli yargı düzeni içinde bir uzmanlık mahkemesi şeklinde yorumlanması da mümkündür. Bu sistem Fas'ta bugün bile uygulanmaktadır.¹²²

P. Hitti'nin belirttiğine göre, "Kordova'da (Kurtuba) bulunan ve şahibu'l-mezâlim adıyla anılan özel hakim, kamu ve devlet işlerine bakan memurlarına, idare adamlarına karşı serdedilen şikâyetlere bakar ve bunları hukukî bir hal tarzına bağlardı. Umumiyetle bu hakimler tarafından verilen hükümler, para cezası, kamçılama, hapis, kasas ve İslâm dinine karşı sövme, vepitme ve dinden çıkma (irtidat) gibi hallerde ölüm cezası şeklinde tebellür ederdi."¹²³ Görüldüğü gibi, bu ifadeler, az önceki yorumumuzu destekler niteliktedir.

§ 7 . ABBASİLER ve MEZÂLİM (132-656/750-1258) :

Abbasiler devrinde doğrudan halifeye arz edilmek suretiyle merkezî idareye akseden şikâyet ve ihtilaflar için bir Dîvânu'l-Mezâlim mevcuttu.¹²⁴ İlk Abbasî halifelerinin katında, Mezâlim görevinin yürütülmesi, devlet idaresinin temel özelliklerinden ve organlarından biri olarak titizce gerçekleştirilmiştir.

120. Ziriklî: A'lâm, c. 4, s. 101.

121. İbn Beşkuval, s. 306, 528 (Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 286-288.

122. Gözübüyük, A. Ş.: Yönetmelik Yargı (Ankara 1982), s. 9. Ayrıca vergi ihtilafları için de aynı sistemi uygulayan ülkeler vardır. Bkz. Erginay, A.: Vergi Hukuku (Ankara 1982), s. 107-108.

123. Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 3, s. 833-834.

124. Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495/Köprülü, M. F.: İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 121 / Gardet, L.: La Cite Musulmane, s. 138.

Bu tatbikatı, Abbâsî idaresine fiilen sokan ilk zât -tarihçi lerin ittifakla belirttiğine göre- Mansur'un oğlu üçüncü halife Mehdî (158-169/775-785) olmuştur.¹²⁵ Bununla birlikte, bazı tarihçilerin belirttiğine göre, Mehdî'nin babası Mansur (136-158/754-775) devrinde de Mezâlim müessesesi bulunmaktaydı. Mansur tarafından el-Hasen b. 'Umâre bu göreve tayin edilmiş, daha sonra sözkonusu görevi kadiya bırakarak kaldırmıştır.¹²⁶ Hatta Mansur, Ebu Hanife'ye de bu görevi teklif etmiştir.¹²⁷ E. Tyan'ın da haklı olarak belirttiği gibi, bu göreve yetki devri şeklinde başkalarını tayin ettiğine ve tayin etmeyi düşündüğüne göre pekâlâ kendisi de onu yürütmüş olabilir.¹²⁸ Nitekim Mansur, dîvan kâtiplerinin yolsuzluklarını¹²⁹ ve bir valinin haksızlıklarını el koyduğu araziye ait davayı¹³⁰ çözümlenmiştir. Mehdî'nin yürüttüğü Mezâlim oturumlarında tarih kâtıplarında bol bol rastlanabilir.¹³¹ Mehdî, mezâlim olaylarını karara bağlamak için her zaman oturum yapar¹³², kadıları da bu oturumlarında hazır bulundururdu.¹³³

Mehdî'den sonra Hadî (169-170/785-786) de selefinin yolunda yürüyerek mezâlim oturumları düzenliyordu. Hatta bu oturumları üç gün arka arkaya düzenlemediği için, halk arasında infial başgöstermiş ve yakınlarından birince durum kendisine haber verilerek mezâlim oturumlarına yeniden başlaması istenmiştir.¹³⁴

Harun Reşid (170-193/786-809) mezâlim oturumları düzenler, yardımcı olarak veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (ö. 190/806)¹³⁵ bulunurdu. Ayrıca Ca'fer b. Yahya el-Bermekî (ö. 197/812) de zabıt kâtibi sıfatıyla oturumlara katılırdı.¹³⁶

125. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 270 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 207.

126. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarihu Bağdâd, c. 10, s. 306; c. 14, s. 102.

127. Taberî: Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, c. 6, s. 238.

128. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 208, dn. 2.

129. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 81.

130. Taberî: Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, c. 6, s. 338.

131. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 80-81 / Kalkaşendî: Subhu'l-A'sâ, c. 6, s. 205.

132. İbn Tiktakî: Fahrî, 131.

133. Taberî: Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, s. 394 / İbn Tiktakî: Fahrî, s. 131.

134. Taberî: Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, c. 6, s. 429-430.

135. Ebu'l-Ferec: Eğanî, c. 5, s. 90.

136. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 437 / Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 441.

Me'mun (198-218/813-833) da bol bol mezâlim toplantıları düzenmiştir.¹³⁷ Sunulan şikâyetlerin çokluğu yüzünden, Me'mun, kararı bazan gelecek toplantıya erteler ve veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö.210/825)'e dilekçeleri okutur, kendisi de kararı dilekçeler üzerine yazardı.¹³⁸ Me'mun'un oturumlarında başkadı Yahya b. Eksem (ö.242/857), veziri Ahmed b. Ebî Halid ile kendi oğlu Abbas da katılırdı; hatta bir defasında oğlu aleyhindeki şikâyet başkadı veya vezir tarafından dinlenmiş ve çözümlenmişti.¹³⁹

Klasik yazarlar klîşe halinde şu görüşü belirtirler: "Emevîlerden sonra bir grup Abbâsî halifesi de mezâlim oturumları düzenledi. Bunların ilki, Mehdî'dir. Sonra sırasıyla Hâdî, Harun Raşid ve Me'mun gelir. Me'mun'dan sonra halife Muhtedî (255-256/869-870), bu geleneği sürdüren son devlet başkanıdır."¹⁴⁰

Me'mun'dan sonra doğrudan Muhtedî'ye geçen bu ifadelerden, aradaki halifelerin mezâlime bakmaya kendilerini vermemiş olduklarını çıkarabiliriz. Mezâlim ile ilgili bir halife isminin sözkonusu edildiği ifade, artık bu görevi o halifenin başka birine bıraktığını belirtmeksâğindir. Buna ayrıca vezirlerin güçlenmesini ve devlet işlerini önemli ölçüde üstlenmelerini de eklemeyiz.¹⁴¹ Esasen daha Harun Raşid'den itibaren halifeler, mezâlim devalarını bakma yetkisini çoğunlukla vezir veya bazan kadılarına devretmeye başlamışlardı. Nitekim Harun, vezirleri Yahya¹⁴² ile Ca'fer'e¹⁴³, Me'mun, başkadısı Yahya b. Eksem'e veya bazı nakillere göre veziri Ahmed b. Ebî Halid'e; Mu'tasım (218-227/833-842) da başkadısı Ahmed b. Ebî Davud (ö.240/854)'a bu şekilde yetkilerini devretmişlerdir.¹⁴⁴

137. Mavevî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 84-85 / Nuveyrî: Nihâyetu'l-Ereb, c. 6, s. 276-277 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 227.

138. Tayfur: Bağdâd, 221 (Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 210).

139. Mavevî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 84-85 / İbn Abd Rabbih, ed-İkdu'l-Ferîd, c. 1, s. 22-23.

140. Mavevî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 78 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 59.

141. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 211.

142. Ebu'l-Ferac: Eğanî, c. 5, s. 90

143. Cahşiyarî: Vuzera, s. 204, 210-211.

144. Mavevî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 85 / Nuveyrî: Nihâyetu'l-Ereb, c. 6, s. 266-267 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarihu Bağdâd, c. 4, s. 146.

Muhtedî (255-256/869-870), mezâlim divanini ihya etmiş ve büyük bir özenle geliştirmiştir.¹⁴⁵ Böylece güçlü kişilerin zulmüne engel olmuş¹⁴⁶, verdiği kararlar herkesçe tasvip görmüştür.¹⁴⁷ Bu halifenin mezâlim oturumlarından birine katılmış olan Şalîh b. Ali el-Hâşimî adındaki bir tanık, bütün dilekçeleri (kısas) başından sonuna okuttuğunu, sonunda da üzerlerine altına ^{mührünü} vurduğunu, kararları yazmayı emrettiğini ve davacıya verdiğini bildirmektedir.¹⁴⁸ Aynı halife, kubbeli, dört kapılı büyük bir bina yaptırmış, ilerde Daru'l-Adl'e örnek olacak bu binanın adını da Kubbetu'l-Mezâlim olarak vermiştir.¹⁴⁹

E. Tyan'a göre, "Klâsik yazarlarca, Emevî halifeleri Abdülmelik, Ömer b. Abdilaziz ve Hişam b. Abdülmelik'in çözümlendiği ilerâ sürülen mezâlim olayları, müessesenin karakteristik unsurlarından izler taşımazlar. Aynı zamanda bu uygulamalar müessese niteliğini kazanmak için süreklilik de göstermezler; zira, sadece istisnâî bir kaç olaydan ibarettirler. Bu yazarlar, terminoloji açısından yanlışta, mezâlim terimi en geniş manada haksızlık olarak ele alınmaktadır. Mezâlim terimi, bu manada anlaşılınca, normal kadılar da bu konuda hüküm verebilirler. Klâsiklerin naklettiği mezâlim olayları işte bu şekilde anlaşılmalıdır. Ancak, Emevîler ya da daha önceki devirde bazı devlet başkanlarının halkın şikâyetlerini dinlemesi mümkündür ve gerçeğe daha yakındır. Bu gibi şikâyetleri, mezâlim başvurularıyla karıştırmak ancak açık bir benzetme sonucudur. Gerçekte her yerde ve her devirde hükümdarlar halkın şikâyetlerini dinlemişler veya buna çağrılmışlardır. Fakat bunları, mezâlim ile karıştırmamak gerekir. Mutlak iktidarın tezahürü, değişik devlet memurlarınca yapılmış olan haksızlıkları gideren ve kurul halinde çalışan yüksek yargı organı mezâlimi, islâm devletlerinde -klâsiklerin pratikten aldıkları örnek-

145. Ya'kûbî: Tarîh, c. 2, s. 505 / Damîrî: Hayatu'l-Hayevan, c. 1, s. 76.

Muhtedî, divanların tümünde bizzat yer alırdı (Suyûtî: Tarîhu'l-Hulafa, s. 145).

146. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarîh, c. 5, s. 358.

147. Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 4, s. 183 / İbn Tiktakî: Fahrî, s. 182.

148. Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 4, s. 183 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 75-76 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 267.

149. Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 4, s. 183.

lerde görüldüğü gibi- devletin iyice kökleşip yerleşmesinden sonra doğduğunu kabul etmek gerekir. Bu, da İran-Sâsânî müesseselerinden iktibaslar yapıldığı devirdir, hatta, bu konuda manidar bir delil klâsik yazarlarca da ileri sürülmektedir.¹⁵⁰ Sâsânîlerin âmme müesseseleriyle ilgili belgelerin azlığına rağmen, şunu söylemek mümkündür: Bazı merasimler dolayısıyla adalet meclisleri kuşak yerleşmiş gelenekleriydi, başka fırsatlarla da oturumlar yapıyorlardı. İran-Sâsânî müessesesiyle mezâlim arasında, terminoloji, usul, görev ve görevin sahibi yönlerinden de benzerlikler bulunmaktadır."¹⁵¹

Tyan'ın ileri sürdüğü bu görüşler çeşitli yönlerden tenkit edilebilir. "Klâsik devlet ve toplum düzeninde, hükümdar, bütün haksızlıkların şikâyet edileceği son temyiz mercii idi. Hükümdarın bütün haksızlıkları çözecek son ve en yüksek karar organı olarak benimsenmesi geleneği, doğu devletleri kadar¹⁵², ortaçağ Avrupa'sında da yaygındır. Gerek tarihî metinlerde, gerekse edebiyat ürünlerinde bu geleneğe sık sıklrastlanır."¹⁵³ Ancak, bu uygulamalar, yalnızca İslâm devletlerinde müesseseleşmiştir, İran'da bile tam manasıyla müesseseleşmekten söz edilemez. Şu halde, mezâlim için, mutlaka bir yabancı bir menşeyi aramak yerine İslâm tarihinin gelişme seyri esas alınmalı ve bu gelişmenin müesseseyi ortaya çıkardığı kabul edilmelidir. İkinci olarak, mezâlim ile Sâsânîlerdeki müessese arasında, görev, usul ve terminolojik açıdan benzerlik görmekte Tyan gelişkiye düşmektedir. Mezâlim kavramının Hulfu'l-Fuđûl ve ilk devir uygulamaları için klâsik yazarları yanıltığını söylerken, mezâlimde kullanılan terimlerin Sâsânîlerde de kullanıldığını ileri sürmesi açık bir gelişki

150. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 78 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 266 / Nizamülmülk: Siyasetname, s. 35. (

Sâsânî hükümdarlarının da açık hava toplantılarında şikâyetleri dinleyip karara bağladıklarını belirtmektedirler (Ayrıca bkz. Christensen, A.: L'Iran sous les Sassanides, s. 296). Ama Tyan, nedense, Mes'ûdî (ö. 346/957-958)'nin Çin örneğini görmezlikten gelmiştir (Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 1, s. 140-142). Benzer müessese, eski Türkler'de de bulunmaktaydı (Bkz. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 280).

151. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 275-281.

M. F. Köprülü de, genel bir ifade ile, Emevîler devri için Bizans, Abbasîler devri için de Sâsânî tesirinin ağırlıklı olduğunu ileri sürmektedir (Köprülü, M. F.: İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 114-117/İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 19, 20).

152. İran örneği için bkz. Ya'kûbî: Tarîh, c. 1, s. 177; Çin örneği için bkz. Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 1, s. 140-142.

ve zorlamadır. Halbuki müslüman yazarlar, müesseselerin daha iyi kavranabilmesi için, gerek Sâsânî uygulaması, gerekse Çin ve Hilfu'l-Fuđûl uygulaması için, gelişmiş müessesenin terimlerini kullanırlar. Nitekim Ya'kûbî (ö. 284/897), Sâsânîlerin şahibu'l-mezâlime "şâhrîst" dediklerini nakletmektedir.¹⁵⁴ Mes'ûdî (ö. 346/957-958) ise, hem Çin hükümdarlarının adaletleri¹⁵⁴den, hem de Hilfu'l-Fuđûl kuruluşundan söz ederken mezâlimde kullanılan terimleri aynen tekrarlamaktadır.¹⁵⁵ Mezâlimdeki görev ve usul ise, Sâsânîlerin tam tersinedir, sadece bazı devirlerde ve yerlerde açık hava toplantılarında mezâlim oturumu yapılmıştır, bunun dışında daima resmî makam veya Daru'l-Adl gibi özel binalarda mezâlim toplantısı düzenlenmiştir.

E. Tyan'ın düştüğü çelişkilerden başka birisi de kadı mahkemeleri için Bizans'ı menşe olarak gösterip¹⁵⁶, mezâlim için Sâsânîleri menşe göstermesidir. Roma olağanüstü usulü ile mezâlim arasında bir yakınlıktaştırma yapılamadığını açıkça kabul ettikten sonra¹⁵⁷, mutlaka yabancı bir menşe arama mecburiyeti hissetmiş ve Roma olmazsa, Sâsânîler olmalıdır gibi bir görüşe kapılmıştır. Bu arada, ortaçağdaki uygulama ile ilgili olarak klâsik yazarların yalnızca İran-Sâsânî örneğini zikretmeleri de kendisi için destekleyici bir delil olmuştur.

Son olarak şunu belirtelim ki, hukuk müessese ve kaidelerinin teğir ve teessürü problemleri daima tartışılabilir. Ayrıca İslâm hukuku için, sistemine ve esprisine aykırı düşmeyen ~~hukuk~~ müessese ve kaidelerinin alınması yolu kapalı değildir.¹⁵⁸ Şu halde, İran-Sâsânî

153. Ortaylı, İ.: Türkiye İdare Tarihi (Ankara 1979), s. 38. Krş. Mumcu, A.: Divan-ı Humayun (Ankara 1976), s. 1-2.

154. Ya'kûbî: Tarih, c. 1, s. 177.

155. Mes'ûdî: Murûcu'z-Zeheb, c. 1, s. 140-142; c. 2, s. 276-277.

156. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 93.

Bu görüş ve diğer görüşler, F. Atar tarafından, genişçe bir tenkide tabi tutularak kadı mahkemelerinin de orjinal bir müessese olduğu ispatlanmıştır (İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 80-92). Buradaki tenkitlerin bir kısmı, mezâlim açısından da önem taşımaktadır.

157. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 158.

158. "İslâm'da cahiliye devrinin faziletleri yürürlüktedir" (İbn Hanbel, c. 3, s. 425'ten Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 2, s. 80) Madisi bunu açıkça gösterir.

örneğinden alındığı kabul edilse bile, İslâm devletlerindeki mezâlim müessesesi, çok ileri bir seviyede gelişme göstermiş, usul, görev alanı, görevin ifa edildiği yer gibi kendisine mahsus özellikler kazanmıştır. Ayrıca adaletin, her sistem ve dinden çok, İslâm dini tarafından yüce bir mevkie yükseltildiği de unutulmamalıdır.¹⁵⁹ Mezâlim, işte bu yolda sadece bir araçtır. Bunun içindir ki, mezâlimi saf İslâmî bir müessese olarak kabul edenler yanılığa düşmüş olmamaktadırlar.¹⁶⁰

Bütün bu açıklamalardan sonra, mezâlimin tam anlamıyla müessese mahiyetini ancak İlk Abbasîler, özellikle Mehdi (158-169/775-785) devrinde kazandığını söyleyebiliriz. Gerçektende Emevîler'in yaptığı türlü haksızlıklara karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Abbasî devletinde mezâlimin müesseseleşmesi biraz da sosyal şartların doğurduğu bir sonuç olsa gerektir.

Ayrı devletleri olmalarına rağmen, bazı sultan ve melikler, Bağdat'taki Abbasî halifesinden belge isteyerek, hem siyâsî iktidarlarına bir meşruiyet kazandırmak istiyorlar ve hem de bu belgelerde kendilerine mezâlim oturumları düzenleme yetkisi veriliyordu.¹⁶¹

§ 8 . FATİMİLER ve MEZÂLİM (338-567/968-1174) :

Umumî teşkilât yapısı içinde Fatimî devleti, Abbasî ve hatta İran örneğini takip etmiştir.¹⁶² Fatimîler Mısır'ı fethedince, mezâlim görevine özel bir önem verdiler.¹⁶³ Onlar devrinde ilk mezâlim oturumu yapan Halife Mu'izz (341/365/952-975)'in başkomutanı Cevher (ö.381/992) idi. Ebu'l-Huseyn Cevher es-Sakalî, cumartesi (h. 360'ta pazar) günleri bakkığı davaların kararını kendi eliyle ya-

159. Adaleti emreden âyetler için bkz. Nisa:4/58, Maide:5/8, Nahl:16/76, 90, Şura:42/15. Adaletli devlet başkanıyla ilgili bazı hadisler için bkz. Ahmed b. Hanbel: Müsned, 1/193, 2/206, 235, 337, 372, 506, 3/13, 22, 55, 63, 74, 4/56, 5/251, 369, 6/240, 274.
160. Kettanî: et-Teratîbu'l-İdariyye, c.1, s.266-267. Kırşîbn Teymiyye, el-Hişbe fi'l-İslâm, s.10-11/İbnu'l-Kayyam: et-Turuku'l-Hukmiyye, s.218.
161. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.213-214. Belge örnekleri için bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c.10, s.32, 36.
162. Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c.4, s.1006.
163. Fatimîler devrindeki mezâlim müessesesi için bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c.3, s.483, 491-492, 629-630 / Makrîzî: Hitâ, c.1, s.402-403; c.2, s.207-28 / Macid, A.: Nuzumu'l-Fatimiyyîn, c.1, s.104-111, 155-161 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s.129, 131, 263-271.

zardı.¹⁶⁴ Cevher'in mezâlim meclislerinde de, kadı, büyük fukaha bulunur, ancak kararları bizzat kendisi verirdi.¹⁶⁵ Cevher, Halife Mu'izz, Mısır'a gelinceye kadar, dört yıl yirmi gün Mısır'ı yönetti. Çok defa mezâlim oturumlarını kendisi yürütür, fakat bazan Ebu İsa Mürşid'e devrettiği de olurdu.¹⁶⁶

Başkomutan Cevher'den ve Halife Mu'izz (341-365/952-975)'in Mısır'ı başkent seçip yerleşmesinden sonra Fatımî halifeleri mezâlim görevinin yürütülmesini başkadılarına ya da devlet ileri gelenlerinden birine devrederlerdi.¹⁶⁷ Ancak Makrîzî (ö. 845/1442)'nin bir nakline göre, Fatımî halifeleri el-Kaşru'l-Kebîr bünyesindeki es-Sakîfe' denen yerde mezâlim oturumu yaparlardı.¹⁶⁸ A. Macid'in belirttiğine göre, Fatımîlerce Sakîfe'de mezâlim oturumu yapmak İfrîkiye'de sözkonusudur. Nitekim vali Nu'man, üçüncü Fatımî halâfesi Mansûr (334-341/946-953)'un sarayında Sakîfe'de mezâlim oturumu yapardı.¹⁶⁹ Bunun için Makrîzî'nin verdiği bilgi, İfrîkiye için geçerli olabilir.

Mu'izz ile Mısır'a gelen Ebu Sa'îd Abdullah b. Şevbân, 362/972'de Meğarib'e mezâlim kadısı olarak tayin edildi, yetkisi giderek Mısır'ı içine aldı. İbn Şevbân'ın bu görevi, 364/973 yılına kadar devam etti. Aynı şekilde Mu'izz ve oğlu Aziz (365-386/975-996) mezâlim yetkilerini el-İuseyn b. 'Ammar'a devrettiler.¹⁷⁰

Fatımî halifesi 'Azîz'in veziri Ya'kub b. Yusuf b. Killîb (310-381/930-991), her gün mezâlim oturumu düzenler ve bunları sabah namazından sonra yapardı.¹⁷¹ Fatımî devletinde mezâlim görevine son tayin

164. Makrîzî: *Hıttat*, c. 2, s. 207 / İtti'azu'l-Hunefa, s. 85-86 / İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. 1, s. 329.

165. İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. 1, s. 329 / Muşerrefe, A. M.: *Nuzumu'l-*

Hukm Bi-Mısır, s. 266. ^{166. Makrîzî: *Hıttat*, c. 1, s. 403; c. 2, s. 207 / İbn Haldun: *İber*, c. 4, s. 115-116.}

167. Makrîzî: *Hıttat*, c. 1, s. 403; c. 2, s. 207 / İbn Haldun: *İber*, c. 4, s. 115-116.

168. Makrîzî: *Hıttat*, c. 1, s. 405-406 / M

169. Macid, A.: *Nuzumu'l-Fatımiyyin*, c. 1, s. 157-158, dn. 1.

170. İbn Haldun: *İber*, c. 4, s. 115 / Muşerrefe, A. M.: *Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır*, ss. 266-267.

171. İbn Haldun: *İber*, c. 4, s. 115 / İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. 6, s. 28.

edilen devlet büyüğü Ruzzik b. Jalâ'i (ö. 557/1162)'dir, bu tayin babasının vezirliği sırasında (ö. 549/1154) olmuştur.¹⁷²

Daha sonra vezirler güçlenmişler ve devlet yönetimini ellerini almışlardır. Bu gelişme mezâlim yetkisinin de ellerine geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu vazifeyi yürüten vezirlerin en ünlüsü, Halife Mustanşır (327-487/1035-1094)'ın veziri Emîru'l-Cuyûş lakabını alan Bedr el-Cemâlî (405-487/1014-1094) idi. Ondan sonra gelenler yolunda yürüdüler ve artık vezirlik makamında asker sınıfına mensup vezir bulunması ve görevlerinden birinin mezâlim oturumları düzenlemesi geleneği yerleşti. Asker sınıfına mensup bir vezir bulunmaması halinde, saray bünyesindeki Babu'z-Zehab'de bir saray görevlisi olan Şahibu'l-Bab tarafından mezâlim oturumu yapılırdı.¹⁷³

Yürüten bizzat halife olmasa bile, Fatımîler devrinde mezâlim müessesesi büyük bir gelişme göstermiştir. Oturumlara belli bir düzen verilmiş, meclis halkası çok büyümüştür. Ayrıca vezirlerin yaptığı oturumlar için bazı teşrifat ve bürokrasi kaideleri yerleşmiştir.¹⁷⁴

§ 9 . SAMANÎLER ve MEZÂLİM (260-397/874-999) :

M. F. Köprülü'nün belirttiğine göre, "Sâmânîlerde de devletin askerî ve sivil büyük memurlarının, ordu ve saray erkânının aleyhlerindeki şikâyetler, Buhara'da, hükümdarın, vezirin, ileri gelen bazı devlet adamlarının, bazen hanedan mensuplarının iştirakiyle kurulan yüksek bir heyet tarafından tetkik edilirdi. Bu, Abbasîlerde ve daha bir takım İslâm devletlerinde gördüğümüz, Divan-ı Mezâlimden başkası değildir."¹⁷⁵

§ 10 . TÜRKLER ve MEZÂLİM :

I. Umumî izahat :

İslâmiyete girmezden önce de Türklerin -henüz ciddi araştırmalar yapılmamış olmakla birlikte- eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre sahip

172. Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 207. Tayin belgesi için bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 10, s. 325-337 / Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 207.

173. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483, 491, 492, 529-530 / Makrîzî: Hıttat, c. 1, s. 402-403; c. 2, s. 207-208.

174. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 529-530 / Makrîzî: Hıttat, c. 1, s. 402-403; c. 2, s. 207-208.

175. Köprülü, M. F.: İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 127.

oldukları -hatta bu kültürün komşu ve tabii kavimler üzerinde de tesiri bulunduğu- şüphesizdir.¹⁷⁶ Teşkilâtçılık ve devlet kuruculuk yönünden de son derece kabiliyetli olan Türkler, devlet yönetiminin birinci şartı olarak, vatandaşlarına adalet çerçevesinde davranmayı, daha tarihinin ilk devresinden itibaren anlamışlardır. Pratikte de bu düşüncelerini hemen uyguladılar: Yakınması olan herhangi bir vatandaş, devlet veya hükümet başkanına başvurabilir ve davasının görülmesini isteyebilir. Uygur Devletinde hükümdar Alp İlteber'in annesi onun adına halkın yakınmalarını dinler ve davalarına bakardı. O, kanun ve töreyi bozmak isteyenleri hemen cezalandırırdı. Bilindiği gibi, adaletin müessiriyeti süratle yerine getirilmesiyle artar. Türkler hukukun bu kuralını görüldüğü gibi, eski çağlarda anlamış ve uygulamışlardır. Bu sebeple, Uygur oymaklarında âşâyiş ve dolayısıyla düzen vardı.¹⁷⁷ Eski Türklerde adli teşkilâtın, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi ("Yargu", siyasi suçlarla meşgul) ile hâkan adına örfî hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli "yargan"lar (yargucu) ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁸

Bu açıklamalar ışığında görülürki, Türk töresine göre, hükümdarın devletin baş temsilcisi ve milletin babası sıfatıyla Yargu, Yolak ve Daru'l-Adl (mezâlim şikâyet divanı) adlı mahkemelerde bizzat halka adalet dağıtılır. Bu davalarda yönetime ve sorumlulara karşı, her çeşit yakınma yapılabilir. Hükümdar usul ve formalitelere bağlı kalmadan oradan kesin hükmü verir.¹⁷⁹

İşte, böylesine kuvvetli bir hukukî kültüre ve adalet teşkilâtına sahip olan Türkler, İslâm'ı kabul ettikten sonra, yabancı olmadıkları mezâlim müessesesini kolayca benimsediler. M.F. Köprülü'nün de işaret ettiği gibi, "Orta zaman Müslüman-Türk devletlerinin--özellikle Sâmânoğulları, Gazneliler, Gazneliler'den Abbasi divanlarını alıp bunları Anadolu Selçukluları yoluyla Osmanlı Devleti'ne

176. Köprülü, M.F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s.10.
177. Ögel, B.: Türk Kültürünün Gelişme Çağları (İstanbul 1971), s.2, s.88 / Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.156.

178. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s.280.

179. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.156.

180. Köprülü, M.F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s.20-21.

öktaran Selçuklular'ın âme müesseselerini incelerken, Abbasîler'in benzer müesseselerini daima göz önünde bulundurmak, aradaki benzeyiş ve ayrılışları tebarüz ettirmek için bir zarurettir, ancak Abbasî müesseselerinin tarihî teşekkülünü ve işleyiş tarzını, tarihî usul ile tespit edip, doktriner görüşlere aldanmamak gerekir."¹⁸⁰

Hemen bütün Türk devletlerinde bazı ufak farklarla ve yer yer isimler değişmekle birlikte, devlet teşkilâtı aynı yapıda olmuş ve fonksiyonlarını birbirine yakın şekilde devam ettirmiştir, değişiklik bilhassa Mısır'da görülmektedir.¹⁸¹

II. Mısır'daki Türk Devletleri ve Mezâlim :

A- Tulunlular ve Mezâlim (261-292/875-905) :

Abbasîlere karşı giriştiği bağımsızlık savaşından galip çıkan Mısır eyalet valisi Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Tûlûn (267-270/880-884), Mısır'da mezâlim oturumu düzenleyen ilk hükümdar olmuştur. Oturumlarının haftada iki gün olarak yapıyordu.¹⁸²

İbn Tûlûn kamuoyunda kendi siyasî iktidarını da sağlamlaştırmak amacıyla, mezâlim oturumlarına büyük bir özen gösteriyor ve halk da İbn Tûlûn'a öylesine başvuruyordu ki kadı Bekkâr âdeta vazifesinden uzaklaştırılmış gibi dava göremiyordu.¹⁸³

İbn Tûlûn'un ölümünden sonra, yerine geçenler, bu yetkilerini başkalarına devsediyorlardı. Doğru Humaraveyh (270-282/884-895), bu yetkisini 273/286 yılında Muhammed b. 'Ubeyde b. Harb'e devretmişti.¹⁸⁴

B- Akşitliler ve Mezâlim (323-358/935-969) :

Mısır'daki İhşîdî (Akşitliler) hanedanına mensup Emîr Ebu'l-Şâsim Anûcûr b. el-İhşîd (328-349/940-960)'den sonra gelen Eb'l-Misk Kâ-el-Esved el-İhşîdî (ö. 357/967) 340/951 tarihinden itibaren her cumartesi mezâlim oturumu düzenlemeye başladı. Ölümüne kadar devam eden bu mezâlim oturumlarında vezir Ebu'l-Fadl Ca'fer b. el-Fadl b. el-Furat

180. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 20-21.

181. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 354.

182. Makrîzî: Hıta't, c. 2, s. 207 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 223.

183. Kindî: el-Vulât ve'l-Şudât, s. 512 / Köprülü: Fıkıh, İA, c. 4, s. 615.

184. Makrîzî: Hıta't, c. 2, s. 207.

(309-391/921-1001), kadılar, fukaha, şuhûd ve bölgenin ileri gelenleri bulunurdu.¹⁸⁵ Kâfur da oturumlarını öylesine sık yapıyordu ki, kadı ed-Duhlî "sanki görevden menedilmiş gibi idi".¹⁸⁶

Subkî (ö. 771/1370)'ye göre, İbşûdîler devrinde, 324/936 tarihinde kadılığa tayin edilen zât, mezâlim görevini de yürütüyordu.¹⁸⁷

Kindî (ö. 350/961)'ye göre, daha sonraki bir tarihte, 331/942 yılında özel bir mezâlim kadısı tayin edilmiştir.¹⁸⁹

C- Eyyübîler ve Mezâlim (570-648/1174-1250) :

Düşünce, teşkilât ve siyasi gaye bakımlarından Selçuklu İmparatorluğu'nun devamı durumundaki Eyübîler Devleti¹⁹⁰ sultanları, Daru'l-Adl denilen mezâlim oturumlarının yapıldığı sarayda, halkın şikâyetlerini dinler ve karara bağlardı. Onlar mezâlime çok önem verirler, özel bir saygı gösterirlerdi. Mezâlime baktıklarında saltanat tahtı üzerinde oturmazlar, tahtın yanında ayakları yere değecek bir halde bir kürsü üzerinde otururlardı. Sultan bu kürsüye oturunca, sağ tarafına dört mezhebin başkadıları, önünde vekilu beytilmal ve diğer âme memurları ile muhafızlar ve saray hizmetkârları yer alırlardı. Bunlar arasında şikâyetlerini sultana okuyacak zevat da hazır bulunurdu. Şikâyetler okundukça, sultan, kadılara yahut asker komutanlarına ilgili konuları kendilerine sorduktan sonra, uygun gördüğü kararı verirdi.¹⁹¹

Bu devletin kurucusu Şalahaddin Nusuf b. Eyyûb (569-589/1174-1193) Kahire'de, oğlu el-Meliku'z-Zâhir Gazî b. Şalahaddin (568-613/1173-1216) de Haleb'de birer Daru'l-Adl inşa ettirdiler. Ayrıca, Şalahaddin 583/1187 yılında Dimaşk kalesini tamir ettirip Babu'n-Naşr'ı açtığı sırada Daru'l-Adl'e Ba'labek sahibinin bitişikteki evini de ilave edip kale içine almıştır. Bundan sonra bu binaya Daru's-Sa'ade denilmeye başlanmıştır.¹⁹² Şalahaddin başkentte bulunduğu anda, pazartesi ve perşembe günleri Daru'l-Adl'de mezâlim oturumları düzen-

185. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 207 / Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 577.

186. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 583, 584.

187. Mugerrefe, A. M.: Nüzumu'l-Hukm Bi-Miğr, s. 265.

188. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 572.

190. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 362.

191. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 208 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 224.

192. Şeşen, R.: Şalahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, s. 134-135.

lerdi¹⁹³, bununla birlikte diğer günlerde de yapılan başvuruları geri çevirmezdi.¹⁹⁴

Eyyûbilerde, mezâlimin bakılmasından sonra devlet işlerinin, tayin ve âzillerin müzakereleri yapılırdı.¹⁹⁵

D--Mamluklar ve Mezâlim (648-923/1250-1517) :

Fatımî ve Eyyûbiler'in birçok teşkilâtına varis olan Mamluklar'de¹⁹⁶ mezâlim müessesesi önemli bir yer tutmakla kalmamış, önceki uygulamalara da belli bir düzen verilmiştir.

İlk Mamluk (Mısır Türk Devleti) Sultanı Aybek et-Turkmânî (652-655/1254-1257), bu yetkisini, Mısır Nâibu's-Saltanaşası olarak tayin ettiği Alaaddin Aydekin el-Bundukdârî'ye devretmiştir. Alaaddin, yanında yardımcı olarak Daru'l-Adl Nâibleri de bulunduğu halde Salahiye Medreseleri'nde oturum yapardı.¹⁹⁷

Aybek'ten sonra, el-Melikü'z-Zahîr Ruknuddin Baybars el-Bundukdârî (658-676/1260-1277), bir Daru'l-Adl yaptırdı ve burada mezâlim oturumları düzenledi.¹⁹⁸

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (697-742/1298-1341), Daru'l-Adl olarak hizmet gören el-Eyvanu'l-Kebîr'i inşa ettirince, pazartesi ve perşembe günleri sürekli olarak mezâlim oturumları düzenlemeye başladı, yorulduğu takdirde kararları sonraki oturuma ertelemediği de olurdu.¹⁹⁹

Sultan Berkûk (784-801/1382-1398) hükümdarlığa geçince, Kal'atu'l-Cebel'deki el-İstabilu's-Sultânî'de, yanında Kâtibu's-Sâr, devâdâr, nakîbu'l-ceyş vb. bulunduğu halde oturumlar düzenlemeye başladı. 789/1387 yılı ramazanında pazar günleri oturum yaptı. Daha sonra bu toplantıları pazar ve çarşamba günlerine aldı, ancak bir süre sonra

193. Makrîzî: Hîtât, c. 2, s. 208 / Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, s. 134.

194. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 213.

195. Şeyzerî: en-Nehcu'l-Meslûk, s. 102'den Şeşen, R.: Salahaddin Devri Eyyûbiler Devleti, s. 135.

Osmanlılardaki Divan-ı Humayun'da da benzer çalışma düzeni vardı (Bkz. Mumcu, A.: Divan-ı Humayun, s. 71-134 ve özellikle 107-111).

196. Tekindağ, M. C.: Berkuk Devrinde Mamluk Sultanlığı, s. 147.

197. Makrîzî: Hîtât, c. 2, s. 208.

198. Makrîzî: Hîtât, c. 2, s. 208.

199. Makrîzî: Hîtât, c. 2, s. 208 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzar, c. 1, s. 34

oturum günleri salı ve cumartesi oldu, cuma ikindiden sonralarını da ekledi, ölümüne kadar bu son şekilde oturumlara devam etti.²⁰⁰

Berkûk'un oğlu el-meliku'n-Nâsır Ferec (808-815/1406-1412) de babası gibi el-İştâbulu's-Sultânî'te toplantılar yapar, kâtibu's-sır Fethüddin Fethullah da -babasına yaptığı gibi- mezâlim dilekçelerini kendisine okurdu.²⁰¹

el-Melûku'l-Mueyyed Şeyh Ebu'n-Nâsır el-Mahmudî (815-821/1412-1421) idareyi ele alınca, Berkûk ve Ferec gibi, mezâlim oturumları düzenlerdi.²⁰²

Vezirlik müessesesinin karşılığı bazı devirlerde -hem Eyyûbîler'de, hem de Memlukler'de- Naib'lik olup, nâibler de bazı teşrifet kaidelerine tabi olarak mezâlim oturumları yaparlardı.²⁰³

III. Doğudaki Türk Devletleri ve Mezâlim

A- Karahanlılar ve Mezâlim (225-609/840-1212) :

Devlet idarəsiyle ilgili inanış, âdet ve gelenekler konusunda tamamen Türk telakkilerine bağlı kalıp, bilhassa İslâm hukukuna müteallik bazı idarî konularda İslâmî müesseseleri benimseyip uygulayan Karahanlı Devleti'nde²⁰⁴ de mezâlim müessesesinin varlığını görmekteyiz. Bu müessese, pek tabiidir ki, öncelikle devlet başkanlarınca yürütülürdü.²⁰⁵ Karahanlı hükümdarları mezâlim yetkilerini kadınlara da devretmişlerdir. Nitekim, Batı Karahanlıları'nın meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Naşr, kadı Ebu Naşr Mansur b.

200. Makrîzî: *Hıtaf*, c. 2, s. 208 / Tekindağ, M. C.: *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s. 128-129 / Uzunçarşılı: *Methal*, s. 373-374.

201. Makrîzî: *Hıtaf*, c. 2, s. 208.

202. Makrîzî: *Hıtaf*, c. 2, s. 208.

203. Kalkaşandî: *Şubhu'l-A'sâ*, c. 6, s. 208 / Makrîzî: *Hıtaf*, c. 2, s. 214. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H.: *Methal*, s. 349-352.

204. Genç, R.: *Karahanlı Devlet Teşkilâtı* (İstanbul 1981), s. 342.

205. Genç, R.: *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 200-201, dn. 576, 266, 338.

Ahmed b. İsmail'i Semerkand ve havalisine şahibu'lmezâlim ve'l-ah-kâmlığına tayin etmiştir.²⁰⁶ Mezâlimle ilgili olarak düzenlenen bir vesikada, İmam Ebu Bekr Muhammed'den de Yarkend ve havalisinin kadısı ve hakimi olarak söz edilmektedir. Görüldüğü gibi, kadılar, merkezlerin elemanları oldukları kadar, taşra teşkilâtında da yer almaktadırlar.²⁰⁷

Bu açıklamalara göre, Karahanlı Devleti'nde, kadı mahkemeleri ile mezâlim arasında belirgin bir görev dağılımı yapılmamış ve yargı birliği sistemi uygulanmıştır.

B- Gazneliler ve Mezâlim (352-583/963-1187) :

Hükümet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibarıyla, İslâm-İran geleneğini devam ettirip, Selçuklular'a ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine örnek olan Gazneliler²⁰⁸, özellikle büyüklük devrinde, mezâlime büyük ilgi göstermişlerdir. Gerek Beyhakî (ö.470/1077), gerekse Siyâsetnâme, Alptekin (351-367/962-977), Sebüktekin (368-387/978-997) ve Mahmud (388-421/998-1030)'un adalet işleriyle çok yakından ilgilendiklerini gösteren örneklerle doludur. Sultanlar sık sık mezâlimi kendileri yürütür, davacıların büyük küçük olmasına bakmaksızın davalarını ve şikâyetlerini inceleyip karara bağlamışlardır.²⁰⁹

C- Harezmşahlar ve Mezâlim (491-618/1098-1221) :

M.F. Köprülü'nün belirttiğine göre, "Harizmşahlar'da laik jurisdiction'la meşgul bir yüksek mahkeme bulunmakta ve büyük rütbeli bir Türk kumandanı bu mahkemeye başkanlık etmektedir. Celâleddin Harezmşah (608/1231)'ın tarihçisi Nesevî (ö.639/1241)'nin sair İslâm devletlerindeki mümâsil müesseselere benzeterek Dîvânü'l-Mezâlim diye izah etmek istediği bu mahkeme, Celâleddin (617-628/1220-1231)'in ordu-sunda vazife görmekte idi. Maamafih, devlet merkezinde ve hatta büyük askerî merkezlerde bu cins müesseselerin mevcudiyeti kolayca tahmin

206. Genç, R. : Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s.276.

207. Genç, R. : Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s.265-267.

208. Kafesoğlu, İ. : Türk Milli Kültürü, s.352.

209. Bayur, Y.H. : Hindistan Tarihi (Ankara 1946), c.1, s.233. Bu arada Mahmud Gaznevî'nin örnek bir olayı için bkz. Nizamülmülk: Siyasetname, 13. bölüm.

edilebilir. Bu mahkemelerin örf ve âdete ve devletin örfî kanunlarına göre hüküm verdiği pek tabiidir. III. asırdan başlayarak, muhtelif Türk devletlerinde gördüğümüz, ordu kadılığı, herhalde bu eski müessesenin İslâmî bir renk almış bir devamından başka bir şey ol-
mamalıdır. "210

Harezmsahlr sultanları, genellikle, halkın şikâyetlerini yakından izlemişlerdir. Bunu sağlamak için, doğrudan devlet başkanına bağlı olarak, halkın dilekçelerini alıp sultana takdim etmekle görevli olan "Kissa-dâr"lık makamı kurulmuştur. 211

Harezmsahlr'da iktidarı elinde bulunduran Sultan Muhammed b. Tekiş (596-617/1200-1220)'in annesi Türkmen Hatun, h. 6. asrın ikinci yarısında, bizzat kendisi mezâlim oturumu yapardı. 212

Bütün bunlarla birlikte, Harezmsahlr vezirlerinin görevlerinden birisi de gerektiğinde mezâlim mahkemesine başkanlık etmektir. 213

O. Turan'ın açıklamasına göre, "Harizmsahlr'da askerlere mütaallik işlere bakan idarî hakimlere "Yolak" adı verilirdi." 214

D- Selçuklular ve Mezâlim (432-552/1040-1157) :

Türk müesseseler tâhîninin en önemli devrini oluşturup Gazneliler vasıtasıyla Abbâsî, Gazneliler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Kök-Türk ve Uygurlar ile ağırlıklı olarak asıl kurucuları Oğuzlar'ın kabile an'aneleri unsurlarından meydana gelen ve Atabey, Harezmsah, Eyyûbî, Artuklu, Memluk, Danişmendliler ve Anadolu Selçuklularına, hatta V. asrın ikinci yarısında Bağdat'taki Abbâsîler gibi müslüman, Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar gibi komşu veya tabi devletlerin teşkilâtlarına da tesir eden Büyük Selçuklularda 215, yüksek yargı organı olarak, ağır siyasî (devlete karşı işlenen) suçlar, sultanın başkanlığındaki ve emîri dâdın üstündeki mahkeme olan Divan-ı

210. Köprülü, M.F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 28-29.

211. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 160.

212. İbn Haldun: İber, c. 5, s. 235. Türkmen Hatun'un faaliyetleri için bkz. Kafesoğlu, İ.: Harezmsahlr Devleti Tarihi (Ankara 1956) s. 205-214.

213. Taneri, A.: Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlr Vezareti, Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8 (1977), s. 23-54

214. Turan, O.: Selçuklular Tarihi (İstanbul 1969), s. 239.

215. Köprülü, M.F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 24-28.

Mezâlim'de (veya Türkçe Yuvluku's-Sultan)²¹⁶ hükme bağlanırdı. Eyaletlerde vezir, vilâyetlerde vali, nahiyelerde reis, ikta arazisinde ikta sahibi hükümdarın temsilcileri idiler.²¹⁷

Gazneliler'le yapılan savaştan sonra, eski Türk devlet anlayışı ve an'anesine göre vilâyetler üç reis arasında taksim edilince Tuğrul Bey (432-455/1040-1063) devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişâpur'a sahip oldu. Burada daha ilk zamanlarda, İslâm dünyasında hükümdarlara mahsus bir an'ane olarak adaleti tevzi için Divan-ı Mezâlim'de otup halkın şikâyetlerini dinledi.²¹⁸

Malazgirt Meydan Muharebesi galibi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan (455-466/1063-1073), hem müslüman, hem de gayri müslim halka adaletli davranmıştır. Alp Arslan 462/107'te Diyarbekir'e geldi. Bölgenin hakimi Nasr Mervan, onu karşıladı ve devrin âdeti gereğince yüzbin altın sundu. Alp Arslan parayı aldı. Samimi bir havanın estiği kabulde Nasr'dan isteklerini sordu. Onun isteklerini yerine getirdi. Ancak daha sonra, Nasr'ın hediye ettiği parayı, halktan kanunsuz bir şekilde topladığını öğrendi. Bunun üzerine sultan, altınları, aldığı kimselere geri vermesi için Nasr'a iade etti. Kaynağın ifadesiyle "yapılan haksızlığın izlerini sildi."²¹⁹

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (409-485/1018-1092) de Siyasetname adlı eserinde, mezâlime geniş yer vermiş ve önemini çeşitli örneklerle dile getirmiştir.²²⁰ Bundan ayrı olarak Nizamülmülk, vezir sıfatıyla, haftada iki gün dava görüyor ve adalet dağıtıyordu. Ünlü biyograf Subkî (ö. 771/1370), büyük vezir hakkında günları yazmaktadır: "Nizamülmülk, Kur'an ve Sünnet'e göre hükümlerini verir. O, fenalık yapmak niyetinde olan kimseleri Allah'ın kudretiyle korkutur. Kamuoyu da

216. Tabir, ihtimal "yuvula-uslandırmak"dan gelmiştir. Kâşğarlı Mahmud: Divanü'l-Lüğati't-Türk, c. 3, s. 80'den Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 352.

217. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 353, 354 / Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 238-239 / Turan, O.: İktâ, İA, c. 6, s. 949-959.

218. Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 61-62.

219. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 158.

220. Nizamülmülk: Siyasetname, s. 35 (7. bölüm).

Nizamülmülk'ün adaletine inanmıştı. Onun kararlarının doğru olduğu halk tarafından tartışılmazdı."²²¹

Nizamülmülk, haksızlığa uğrayanlarla yakından ilgilenirdi. Bir gün Nizamülmülk yemek yerken, ihtiyar bir kadın, sunulmak üzere elinde bir dilekçesi ile içeri girdi. Sekreteri onu tersledi ve bu dilekçeyi vezire vermedi. Bunun üzerine Nizamülmülk, şu dikkate değer sözleri söyledi: "Ben seni sırf huzuruma gelemeyen zayıf ve ihtiyar erkek ve kadınlar için görevlendiriyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra sana ihtiyacım yoktur."²²²

Gene Nizamülmülk, oğlu Fahrülmülk (ö. 500/1106)'e hitaben yazdığı bir mektupta ise şöyle diyordu: "Her şeyden önce, bütün reayanın senden şûde olmaları gerekir; her zaman onlara hukuk lâzımdır. Bırak, onlar kalpleri serbest olduğu halde, kazançları ile ve kendi hayatlarını temin yolunda çalışsınlar. Onlardan (vergi olarak) birşey alınmak istendiği zaman, yavaş yavaş alsınlar. Hadiseler kapısı, onların üzerine kapalı olsun. Hiç kimse, emredilenden başka onlardan bir şey almasın. Uğrayanlar onları esla incitmemelidir. Bundan başka, senin sarayının kapısı zulme uğramış olanlara açık olsun. Haftada bir gün bu işle meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken yavaş yavaş hareket et. Ta ki zulme uğrayanın şikâyetlerinin sebebini ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin. Öyle ki, emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun. (...)"²²³

Türkiye Selçuklu Devleti (470-708/1077-1308)'nde de mezâlim divanı kurulduğunu görüyoruz. Örnek olarak, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (588-592/1192-1196, 602-608/1205-1211), Büyük Selçuklu geleneğini devam ettireek haftada iki gün halkın yakınmalarını dinliyordu. I. Gıyaseddin, pazartesi ve perşembe günleri oruçlu olarak mezâlim divanına gelip, kadı ve imamlar huzurunda adalet dağıtırdı. Sultan, şer'î davaları kadıya havale eder, örfî işleri de divan aracılığıyla çözümlerdi.²²⁴

Türkiye Selçuklu Devleti'nde yükük mevkilere çıkan Emir Sadeddin Küpek (ö. 636/1238) de askerlere ve halka olan davranışlarında

221. Subkî: Tabakatu's-Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c. 4, s. 310 / Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 157.

222. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 157. Kırş. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 206, dn. 223.

223. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 158.

224. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 161.

adalet ilkelerine uymuştur. Yöneticilik tarafı kuvvetli olan Sadeddin hüküm verirken, zengin ve fakir gözetmiyor, mazlumlara yardım ediyor, zalimleri cezalandırıyordu. Devrin yazarları, herhangi bir tımar sahibinin örf ve âdetlerin tespit ettiği resimden "bir kuş kanadı" fazla istenmesine imkân olmadığını belirtirler.²²⁵

E- Anadolu Beylikleri ve Mezâlim (708-921/1308-1515) :

Anadolu Beyliklerinde de mezâlim divanı bulunmaktadır. Ünlü hükümdar Kadı Burhaneddin (783-801/1381-1398), nâibliği döneminde her gün divan kurarak halkın dertlerini dinlerdi. O, iktidara geldikten sonra da önceleri her gün, daha sonra haftada üç gün -cumartesi, pazar ve salı- halkın şikâyetlerini dinliyor, davaları karara bağlıyordu.²²⁶

Bu örneğe bakarak, diğer beyliklerde de mezâlim müessesesinin varlığını kolaylıkla anlayabiliriz.

Mezâlimin doğuşu ve tarihî gelişmesini bu şekilde kısa açıkladıktan sonra, tesiri meselesine de kısaca yer vermek gerekir.

Mezâlim, ortak müesseselere miras yoluyla sahip müslüman devletlerin gerek tarihteki, gerekse günümüzdeki birçok müessesesine model olmasından ayrı, müslümanlara komşu batı devletlerine de tesirli olmuştur.

Norman Kralı II. Roger (524-549/1130-1154) bu müesseseyi, Sicilya adasında kullanmış ve buradan da aynı müessese Avrupa ülkelerine kök salmıştır.²²⁷

M. F. Köprülü ve O. Turan'a göre, "Muhtelif Türk devletlerinde, asırdan itibaren görülmeye başlayan ordu kadılığı (kadı el-asker) Divan-ı Mezalim'in bir devamı olmalıdır."²²⁸ Ancak, Mezalimi örfî yargı kuruluşu olarak görmek istemeleri ve ordu temsilcilerinin de

225. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.161.

226. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.163 / Yücel, Y.: Kadı Burhaneddin ^{Abd} Devleti (Ankara 1970), s.49, 174.

227. Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c.2, s.495. Esasen Sicilya'da İslâm idarî sistem ve teşkilâtı ile müslüman idareci ve memurların makamlarında ve yerinde bırakılması, I. Roger devrinde başlamış ve II. Roger ile II. Frederik devirlerinde hayranlık duymaya dönüşmüştür (Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, s.3, s.967-969. Ayrıca bkz. Le is, B.: Tarihte Araplar, Çev. H. D. Yıldız, İstanbul 1979, s.143-145.

228. Köprülü, M. F.: İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s.28-29 / Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s.238-239.

oturumlarda üye olarak bulunmaları yüzünden bu görüş sahiplerinin yanıldıkları kolayca anlaşılabilir. Bundan ayrı olarak, kadı'l-asker'lik müessesesinin kökü çok eskidir.²²⁹

Mezâlim, Osmanlılar dışındaki bütün müslüman devletlerde yer almış olmasının yanısıra, Osmanlılar'da da daha geniş yetkilerle donatılarak Divan-ı Humayun adıyla ortaya çıkmıştır.²³⁰ Bu konuda değerli bir araştırması bulunan A. Mumcu'ya göre, "Divan-ı Hümayun'da yargı işleri de görüldüğünden, Selçuklular'ın, Abbasîler'den gelen ve daha da genişletilen Mezâlim Divanını Osmanlı Devletinde göremiyoruz. Divan-ı Hümayun'un kökeni, Osmanlılardan önce kurulan İslâm, ~~Türk ve Türk~~ İslâm devletlerinin örgütlerindedir. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren divanlara rastladığımız gibi, Orta-Asya Türk devletlerinde de bazı kurul organlar göze çarpmaktadır.²³¹ Divan-ı Hümayun'un Abbâsî Devletindeki kökenlerinden birisi de Divan-ı Mezalim'dir, bu kurum şikâyet hakkının en geniş biçimde tanındığı Osmanlı Devletinde de yer almış ve uygulamasını Divan-ı Hümayun'da bulmuştur.²³² Yine Divanü's-Sırr, devletin önemli işlerini inceleyen ve karar veren gerçek anlamda bir kabine âdi. İleride Divanü'd-Dâri'l-Kebîr, yani Büyük Saray Divanı, Büyük Divan biçiminde adlandırılan bu divanda, Osmanlı Divan-ı Hümayun'unun gerçek ilk kökeninin bulunduğu kabul edilebilir. Divan-ı Hümayun'un gerçek kökeni Selçuklularda bulunmaktadır. Selçuklulardaki Divan-ı A'lâ ve Divan-ı Mezâlim başta olmak üzere diğer küçük divanlar Divan-ı Hümayun'da eritilmişlerdir. Divan-ı Hümayun'un en fazla Anadolu Selçuklularının etkisiyle ortaya çıktığı tarihsel ve sosyal olayların normal akışıyla açıklanabilecek doğal bir gerçek sayılabılır. İşte Osmanlı Devleti, önceki dev-

229. Geniş bilgi için bkz. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 179-182.

230. Divan-ı Humayun, ülkemizde tez çalışmasına konu olmuştur. Konuyla ilgili açıklamalarımızda geniş ölçüde yararlandığımız Ahmet Mumcu'nun değerli çalışması, müessesesi hukukî ve siyasi yönleriyle ele almaktadır: Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara 1976.

231. Bu organlar için bkz. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 246-250

232. Divan, yolsuzluk ve zulümleri önlemek için şikâyetçi dinlemesi halinde "Mazleme Divanı" adını alır. Bkz. Ortaylı, İ.: Türkiye İdare Tarihi, s. 148.

letlerde var olan alt divanları merkezci düşünceyle ortadan kaldırarak merkezdeki bütün önemli işleri Divan-ı Hümayun'a vermişlerdir."²³²

Mezâlim tarihteki önemli rolü yanında, yakın tarihte benzer görevler yapan bir müessesenin aynı adı taşıyarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. J. Schacht'ın belirttiğine göre, "1373/1954 yılında Suudî Arabistan'da bir şikâyetler mahkemesi (Divanu'l-Mezâlim) kurulmuştur."²³³ Ne var ki, bu mahkemenin yapı ve işleyişiyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Bugün İslâm ülkelerindeki yüksek yargı organlarının köklerini de mutlaka Mezâlimde aramak gerekir. Bu gibi konuları son bölüme bırakarak Mezâlim'in yapısına geçiyoruz.

232. Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 11-12, 14, 16-17, 19-20, 37.

233. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 96.

İKİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN YAPISI

§ 10 . MEZÂLİM'İN DEVLET TEŞKİLATINDAKİ YERİ :

Müslüman devletlerin ortak müesseselerinden olan Mezâlim, bu devletlerin genel (merkezden) yönetiminin hem merkez, hem de taşra teşkilâtının içinde yer almıştır. Gerek klâsik, gerekse modern yazarlar, bu açıdan Mezâlim'i hep genel yönetim şeması içinde düşünmüşlerdir.

Klâsik yazarlardan Maverdî (ö. 450/1058) ve Ferrâ (ö. 458/1066), anayasa, idare, ceza, maliye hukuku gibi âmme hukuku dallarının muhtelif konularına ait el-Ahkâmü's-Sultâniyye adlı eserlerinde Mezâlim'i, genel yönetim teşkilâtı içinde düşünmüşlerdir. Onlara göre, bu görevin ilk sahibi, devlet başkanı olup, bu yetkilerinin tümünü veya bir kısmını, gerekli nitelikleri taşıyan, vezir, vali gibi yüksek dereceli ya da özel olarak mezâlim için tayin edilmiş devlet memurlarına devredebilir.²³⁴

İbn Haldun (ö. 808/1406), Mezâlim'i "Halifelik makamının dinî görevleri"nden birisi olarak ele almıştır. Ona göre, imamlık, fetva, kaza (yargı), şurta, udûl (noterlik) ve hisbe devlet başkanlığının dinî yapıdaki görevlerini meydana getirir. Mezâlim, bunlardan kaza görevi içinde yer alır.²³⁵

Kalkaşandî (ö. 821/1418) de diğer klâsik yazarlar gibi, Mezâlim'i genel yönetim şeması içinde^{ele} alır.²³⁶

Modern yazarlardan L. Gardet, Mezâlim'i, devletin teşri ve kaza fonksiyonlarını incelerken ele almıştır.²³⁷ S. A. D. Husaini ise, Genel

234. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 77 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 58.

235. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 386-389 / Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 594-607.

236. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sgâ, c. 4, s. 44.

237. Gardet, L.: La Cité Musulmane, s. 138.

yönetimin merkez teşkilâtı içinde yer verir. ²³⁸ E.Tyan, ^{M'}Gaudefroy-Demonmomyne, H.İ.Hasen, M.F.Nebhan, L.Milliot, A.M.Muşerrefe ve A.Macid, Mezâlim'i, yargı kuruluşu olarak incelemişlerdir. ²³⁹

Mezâlim'in görevlerini incelerken daha iyi bir şekilde göreceğimiz üzere, müessesemiz yalnızca yargı değil, teşri ve icra fonksiyonu ile de yakından ilgilidir. Bunun içindir ki, modern yazarların değerlendirmeleri biraz eksik kabul edilebilir.

Mezâlim, genel yönetimin merkez teşkilâtında, çoğunlukla, devlet başkanlarınca yürütülmüştür. Bununla birlikte, bazan, devlet başkanları yetkilerinin bir kısmını vezir, kadı ve sahibu'l-mezâlim ünvanını taşıyan âme görevlilerine ^{de} devretmişlerdir.

Mezâlim'in genel yönetimin taşra teşkilâtı içinde de merkezdekine uygun bir modelde yer aldığı görülmektedir. Özel olarak mezâlim görevlisi sıfatıyla taşraya tayin edilen devlet memurlarının yanında ²⁴⁰, valilerin de mezâlim oturumları düzenlediğini görüyoruz. ²⁴¹ Böylelikle, mezâlim açısından genel yönetimin taşra teşkilâtında da merkez teşkilâtında olduğu gibi -çifte özellik taşıyan -yani devlet başkanı ve valinin yanısıra özel görevlinin de bulunduğu- bir uygulama vardır. Bu durumları, üyelerden özellikle vezir, vali ve özel mezâlim görevlilerini incelerken daha yakından göreceğiz.

§ 12 . MEZÂLİM'İN ÜYELERİ ve YARDIMCILARI :

I. Umumî İzahat :

Mezâlim oturumlarında görevler, daima kurul halinde yerine getirilmiştir. Bu durum, Mezâlim'in karakteristik yönlerinden biridir. Kurula başkanlık eden kişiye ve devirlere göre, kurula katılan üyelerin sayısında azalma veya çoğalma olmuştur. Hatta aynı devletin muhtelif devrelerinde bile görünüm daima farklıdır. Gelişme, genellikle, sadelikten karmaşıklığa doğru olmuştur. Kurulun genişlemesinde, devletin teşri, icra ve kaza fonksiyonlarını ifa edenlerin çok geniş bir temsili sözkonusu iken, daralmasında da bu durumun başkanın mutlak iktidarını

238. Husaini, S. A.: Arab Administration, s.165./

239. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.141 / Gaudefroy-Demonmomyne, M.: Les Institutions Muslumanes, s.161 / Hasen, H.İ.: Tarîhu'l-İslâm, c.3, s.314 / Nebhan, M.F.: İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Umumî Esasları, s.594 / Milliot, L.: Introduction, s.715 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s263 / Macid, A.: Nuzumu'l-Fatımiyyîn, s.157, 161.

göstermede daha uygun yol olduğu gözlenebilir.

Kurula katılan üyelerin ve yardımcılarının seçilmesi daima başkanın isteğine bağlı kalmıştır. Hatta bunun içindir ki, bazı yer ve devirlerde, hükümdarın yakınları, hatta saray hizmetlileri bile üye veya yardımcı olarak kurulda yer almıştır. Bazı yazarların "devlet büyükleri, ileri gelenler" şeklindeki ifadelerinin²⁴², hem hükümdarın yakınları veya saray hizmetlilerini, hem de vezir, kadı, maliye görevlisi gibi devlet memurlarını gösterdiği şekilde yorumlanması mümkündür.

Mezâlim oturumlarındaki kurula devlet başkanı (halife, sultan, melik, emîr), vezir, vali veya özel görevlisi (şahibu'l-mezâlim) tarafından başkanlık edilir. Başkan, hem oturumun yöneticisi, hem de tek karar vericisidir. Kurulun diğer üyeleri, genellikle, danışma amacıyla bulundurulur.²⁴³ Bu son husus, mezâlim görevine tayin edilen hakimlerin belgelerinde de sözkonusu edilerek, karşılaştığı güçlüklerde kedisini aydınlatması için hakim, hukukçu vb. ni üye olarak bulundurması istenir.²⁴⁴

Doktrinde mezâlimi yürütecek kişinin nitelikleri üzerinde önemle durulmuştur. Nazıru'l-mezâlim, kudretli, emrinin tatbik ettirebilir, heybetli, iffetli, dürüst, tamahkar olmayan, takva sahibi birisi olması gerekir. Zira, o, yöneticilerin üstün icra ve hakimlerinde araştırma gücüne sahip birisi olmalıdır. Bunun içindir ki, her ikisinin niteliklerini taşımaları, her iki yönden de güçlü ve emrini uygulatabilir olmalıdır.²⁴⁵

240. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 73 / Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 266.

241. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 4, s. 192-193, 221-222 / Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 386, 399-400.

242. Meselâ bkz. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 5, s. 144, 206 / İbn Bat-tûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 2, s. 55.

243. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 423-424 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 2, s. 280 / Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 270.

244. Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 246, 334.

245. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 77 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 58 / Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 3, s. 277 / İbn Hal-dun: İber, c. 1, s. 292 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.

Mezâlim görevi için "Vazîfetu'l-Mezâlim²⁴⁶, Nazâru'l-Mezâlim²⁴⁷, Vilâyetu'l-Mezâlim²⁴⁸, Niyabetu Dari'l-'Adl²⁴⁹, bu görevi yürüten için de "Şahîbu'l-Mezâlim²⁵⁰, Nâzîru'l-Mezâlim²⁵¹, Vâlî'l-Mezâlim²⁵², Kadî'l-Mezâlim²⁵³ ve Nâibu Dari'l-'Adl²⁵⁴ terimleri kullanılır.

Doktrinde Maverdî (ö.450/1058), Ferrâ (ö.458/1066) ve Nuveyrî (ö.732/1332) tarafından şu beş grup bulunmadan mezâlim oturumlarının yapılamayacağı ifade edilir:1)el-Avvan ve'l-Humât (Yardımcı ve Muhafızlar):Güçlülerin mahkemeye çıkmasını, kaçmaya teşebbüs edenleri önleyerek oturumların güvenliğini sağlamakla görevlidirler.2)el-Kudât ve'l-Hukkâm (Kadı ve Hakimler):Muhakeme sırasında gerektiğinde hakkın kime ait olduğu konusunda görüşlerini almak ve muhakeme usulünde yardım için yer alırlar.3)el-Fukaha (Hukukçular) : Karmaşık konuların çözümünde fikirlerine danışmak için hazır bulunurlar.4)el-Kuttâb (Kâtipler):Görevi, tarafların ifadelerini, verilen kararı yazmaktır.5)eş-Şuhûd (Şahitler):Olay ve taraflar hakkında bilgi ve görüşü bulunan kimseler olup, bu konuda kendilerine başvurulur, mahkemede verilen kararı dinlerler.²⁵⁵

Mezâlim oturumlarına üye olarak katılmak şerefli bir iş kabul edilmiş ve bunun için bazı entrikalar²⁵⁶ çevrilmiştir.

Mezâlim oturumlarına kurul üyesi veya yardımcı olarak katılanları tarihî gelişme açısından incelemek yerine²⁵⁷, sözkonusu gelişme de göz önünde tutularak, bu üyelerin, hem devlet teşkilâtındaki,

246.Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.159.

247.Maverdî:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.83 / Makrîzî:Hitat, c.2, s.207 / İbn Haldun:İber, c.1, s.392.

248.Maverdî:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.77 / Nuveyrî:Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.265.

249.Nuveyrî:Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.265.

250.Muşerrefe, A.M.:Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s.264 / Macid, A.:Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, c.1, s.155.

251.Maverdî:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.77,83 / Nuveyrî:Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.265.

252.Maverdî:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.84.

253.Macid, A.:Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, c.1, s.158 / Muşerrefe, A.M.:Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s.270 / Hasen, H.İ.-Hasen, A.İ.:en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s.352.

254.Makrîzî:Hitat, c.2, s.206,208.

255.Maverdî:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.80 / Ferrâ:el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.60 / Nuveyrî:Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.270.

256.Kindî:el-Vulât ve'l-Kudât, s.554 / İbn Batûta:Tuhfetu'n-Nuzâr, c.1, s.34-35 / Tyan, E.:L'Organisation Judiciaire, c.2, s.240.

257.Meselâ E.Tyan, bu tür bir yol izlemiştir (L'Organisation Judiciaire, c.2, s.238-256).

hem de kurul içindeki yerine göre açıklamada bulunmak daha uygun bir yol olsa gerektir.

II. Üyeler ve Yardımcılar :

A- Üyeler :

1. Hükümdar :

Mezâlim oturumları düzenlemek ve bunların başkanlığını yapmak, devlet başkanının en tabii hakkıdır, zira, mezâlim müessesesiyle ilgili görevlerin yerine getirilebilmesi, ancak böyle bir güce sahip olan kişiyle mümkün olabilir. Mezâlim, hem yüksek denetleme kuruluşudur, hem de onun aracılığıyla iktidarın gösterilmesi, sonuçta da adaletin yerine getirilmesi sağlanır.²⁵⁸

Kadı mahkemelerinin yetersizliği ve davalıların güçlülüğü dolayısıyla, mezâlim toplantılarının düzenlenmesi, hükümdarın mutlak iktidarını göstermenin önemli ve göz kamaştırıcı bir aracıdır. Oturumların yapılaş biçimi bunun belirgin bir göstergesidir.²⁵⁹ Üyeler devletin yüksek görevlileri arasından seçilir, normal toplantı günleri dışında, çeşitli vesilelerle vebşekillerde şikâyetler dinlenir. Ayrıca sözkonusu görevin daha iyi bir şekilde yerine getirilebilmesi için özel binalar yapılacaktır.

Mezâlim görevinin yerine getirilmesi, hükümdarın iktidarı ve karakteri ile çok yakından ilgilidir. İktidarın en yüksek seviyeye çıktığı dönemlerde, uygulama sürekli ve güçlüdür, çöküş dönemlerinde ise büsbütün ortadan kalkmış gibidir.²⁶⁰ veya yüksek devlet görevlilerine ya da özel memurlara devredilmiştir. Abbasîler'in ilk dönemi, birinci, son dönemleri ise ikinci hükmün açık örneğidir.²⁶¹ Abbasîler'

258. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s. 77 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s. 58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 265 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 10, s. 334-335 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.

259. Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s. 161 / Milliot, L.: Introduction, s. 686 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 205.

260. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 206.

261. Taberî: Tarih, c. 6, s. 229-230 / Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s. 78 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.

den ayrılarak müstakil devletler kuran İbn Tûlûn (267-270/888-884) ile İhşîdîler'den Kâfur (ö.357/967), iktidarlarını pekiştirmek için mezâlîme büyük özen gösterdiler.²⁶² Nureddin Zengi (ö.570/1174)²⁶³, ve Salahaddin Eyyûbî (869-589/1174-1193)²⁶⁴ inşa ettirdikleri Daru'l-Adl denilen saraylarda düzenli oturumlar yaparlardı. Memluk Sultanları²⁶⁵ ile diğer muhtelif Türk devletlerinde de hükümdarlar mezalim görevinin yürütülmesine büyük önem vermişlerdir.²⁶⁶

Hükümdarlar bu yetkilerini bazan başkalarına devretmişlerdir. İlk Abbasiler'den Harun Reşid (170-193/786/809) veziri Ca'fer b. Yahya (ö.197/812)²⁶⁷, Me'mûn (198-218/813-833) başkadısı Yahya b. Eksem (ö.242/857)'e veya veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö.210/825)'e²⁶⁸, yetkisini devretmiştir. Fatımîlerde ise bu görevi hükümdarlar değil, vezir ya da devletin diğer yüksek kişileri veya kadılar yürütmüştür.²⁶⁹ İlk Memluk Sultanı Aybek (652-655/1254-1257) de bu görevi veziri Alaaddin el-Bundukdârî'ye devretmiştir.²⁷⁰ Görevin vezirlere devredilmesinde sözkonusu vezirlerin güçlü birer şahsiyet olmaları da önemli rol oynamıştır.²⁷¹ Kimi devirlerde ise, hükümdarların zaafi yüzünden, sultan anneleri bu görev için tayinlerde bulunmuşlar²⁷², hatta bizzat kendileri oturum düzenlemişlerdir.²⁷³

Bazı hükümdarların mezâlîm oturumunda üye bulundurup bulundurmadığı açık olarak anlaşılamamaktadır. Özellikle Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-720)'in durumu böyledir.²⁷⁴ Fakat Abdulmelik (65-86/685-705) (in bazan konuyu kadısı Ebu İdrîs el-Ezdî'ye bakılırsa²⁷⁵,

262. Makrîzî: Hıttat, c.2, s.207 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.207-208.

263. İbn Keşîr: Bidâye, c.12, s.278, 280 / Makrîzî: Hıttat, c.2, s.208.

264. Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.133-135.

265. Makrîzî: Hıttat, c.2, s.208 / Tekindağ, M.C.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s.228-129 / Tyan, E.: Les Institution du Droit Public Musulman, c.2, s.158.

266. İbn Haldun: İber, c.4, s.875 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzar, c.1, s.299-300; c.2, s.31-32, 55-56.

267. Cahşiyârî: Vuzera, s.204, 210-211.

268. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.85 / İbn Haldun: İber, c.1, s.392.

269. Makrîzî: Hıttat, c.1, s.402-403; c.2, s.207.

270. Makrîzî: Hıttat, c.2, s.208.

271. İbn Hallikân: Vefeyatu'l-A'yan, c.1, s.329 / İbn Tiktakî: Fahrî, 199.

272. Kurtubî: Sılatu't-Taberî, s.50 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s.153.

273. İbn Haldun: İber, c.5, s.235.

274. Ya'kûbî: Tarîh, c.2, s.305 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s.90.

275. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.77 / Makrîzî: Hıttat, c.2, s.207.

onun da yanında bazı üyeler bulundurduğu, en azından kadıyı yanına almış olacağı düşünülebilir.

2. Vezir :

Maverdî (ö.450/1058), Ferrâ (ö.458/1066) ve Nuveyrî (ö.732/1332)'nin belirttiğine göre, hükümdar tarafından devlet işlerini yürütmesi konusunda genel yetki verilen vezirlerin (vezîru't-tefvîz), mezâlim oturumu yapması tabii hakkı olup, ayrıca tayin edilmeleri şart değildir. Bu yetkiye yalnızca tenfîz vezirleri sahiptir, genel değil, özel yetkisi olan tenfîz vezirleri ise ancak tayin belgelerinde açıkça yetki verilince bu görevi yapabilirler.²⁷⁶ Uygulamada ise, vezirlerin tayin belgelerinde mezâlimin yürütülüp yürütülmeyeceği özellikle belirtilerek konu çözüme kavuşturulmuştur.²⁷⁷

Mezâlimin ilk gelişme devresinde, hatta sonraları bile, vezirlerin hükümdarın yanında daha çok yardımcı üye sıfatıyla yer aldıklarını görürüz. Abbâsî Halifesi Harun Reşîd (170-193/786-809) oturumu, veziri Yahya b. Halid (ö.190/806) ile birlikte yürütürdü.²⁷⁸ Bununla birlikte, daha sonraki veziri Ca'fer b. Yahya (ö.197/812) ayrıca mezâlim oturumu yapardı.²⁷⁹ Abbâsî Halifesi Me'mûn (198-218/813-833), oylayların çözümünü bazan toplantıda bulunan veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö.210/825)'e havale ederdi.²⁸⁰ Daha sonraki dönemlerde oturumları hükümdarın yönetmesi halinde de vezirin sadece bir üye sıfatıyla bulunduğu görülecektir.²⁸¹

Müessesenin sonraki gelişme dönemlerinde hükümdarların bazan yetkilerini devrettikleri, bazan zaafı dolayısıyla vezirler mezâlim toplantısı düzenlemişlerdir. Harun Reşîd (170-193/786-809)'in veziri Ca'fer b. Yahya²⁸², Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö.485/1092)²⁸³

276. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 77 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 14-16, 58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 265.

277. Örnekleri için bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c. 10, s. 16, 25-26.

278. Ebu'l-Ferac: Eğanî, c. 5, s. 90.

279. Cahşiyârî: Vuzera, s. 204, 210-211 / İbn Hallikân: Vefeyatu'l-A'yân, c. 1, s. 292.

280. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 85 / İbn Abd Rabbih: el-İkdu'l-Ferîd, c. 1, s. 22-23.

281. Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 208 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 2, s. 55.

282. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 90 / Cahşiyârî: Vuzera, s. 204, 210.

283. Nizamülmülk: Siyasetname, s. 35 / Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 157-158.

birinci durumun örnekleridir. Fatımî hükümdarları mezâlimi, vezir, devletin yüksek bir şahsiyeti veya özel görevliye devretmişlerdir.²⁸⁴ Burada şunu da belirtelim ki, Fatımî vezirlerin oturumları için teşrifat ve bürokrasi kaideleri geliştirilmiş ve yerleştirilmiştir.²⁸⁵ Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in vezirleri Ebu'l-Hasen Ali b. el-Furât (ö. 288/924)²⁸⁶ ve Ali b. İsa²⁸⁷ hükümdarın zaafı durumunun örnekleridir.

Bazı devirlerde hükümdar nezdinde yüksek bir mevki olan şahsiyetler de vezir olaak görülmüş ve bunlar da mezâlim oturumu düzenlemişlerdir. Me'mun (198-218/813-833)'un nezdinde Tahir b. el-Huseyn (ö. 207/822)'in durumu böyledir.²⁸⁸ Bununla birlikte Tahir'e bu yetkiyi vermiş olması da mümkündür.

3. Vali :

Valiler, hükümdarın taşradaki temsilcisi sıfatıyla görev yaptıklarından, hükümdarın yetki vermesi durumunda mezâlim oturumu düzenleyebilirler.²⁸⁹

Doktrinde sözkonusu edilen bu durum, uygulamada da kendisini göstermiştir. Nitekim Fatımîler'in İfrîkiye valisi Nu'man, Mansur Sarayındaki Sakîfe'de mezâlim oturumu düzenlerdi.²⁹⁰ Başka bir İfrîkiye valisi İbrahim b. Ahmed de h. III. asrın ikinci yarısında Kayravan camiiinde oturum yapardı.²⁹¹ Memluklerde Dımaşk²⁹² ve Haleb²⁹³ Nâibü's-Saltana'ları merkezdeki modele uygun şekilde oturumlar yapmışlardır. Ancak Vekîlu Beytimal ve Muhtesibler bu toplantılara üye olarak katılmamışlardır.²⁹⁴ Selçuklular'da ise eyaletlerde vezir, vilâ-

284. Makrîzî: *Hıtat*, c. 2, s. 207; c. 1, s. 402-403 / Macid, A.: *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, c. 1, s. 156-160.

285. Kalkaşandî: *Subhu'l-A'şâ*, c. 3, s. 483, 529-530 / Makrîzî: *Hıtat*, c. 1, s. 402-403; c. 2, s. 207-208.

286. Tyan, E.: *L'Organisation Judiciaire*, c. 2, s. 217.

287. İbn Tiktakî: *Fahrî*, s. 199 / Kurtubî: *Sılatu't-Taberî*, s. 34, 105 / İbnü'l-Esîr (Tornberg), c. 2, s. 8, s. 68.

288. Tayfur: Bağdad, s. 128, 157'den Tyan, E.: *L'Organisation Judiciaire*, c. 2, s. 219-220.

289. Maverdî: *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 77 / Ferrâ: *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 17-20, 58.

290. Macid, A.: *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, c. 1, s. 158.

291. İbnü'l-Esîr, *Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 5.

292. Tekindağ, M. C.: *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s. 136 / Uzunçarşılı, İ. H.: *Methal*, s. 392-394.

293. Kalkaşandî: *Subhu'l-A'şâ*, c. 4, s. 221-222 / Tyan, E.: *L'Organisation Judiciaire*, c. 2, s. 218, 253-254 / Uzunçarşılı, İ. H.: *Methal*, s. 398-399.

yetlerde vali, nahiyelerde, ^{reis,} ikta arazisinde ikta sahipleri hükümdarın temsilcileri olarak bu görevi yürütmüşlerdir. ²⁹⁴

4. Özel Mezâlim Görevlileri :

Mezâlimin görevlerini yürütmek üzere özel görevlilerin (şahibu'l-mezâlim) ortaya çıkması, büyük önem taşıdığından, bu konuyu biraz ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz.

Mezâlimin özel görevliler marifetiyle yürütülmesini, üç yönden, öncelikle yetki devrinde bulunanlar, ikinci olarak yetki devri yapılanlar ve son olarak devredilen yetkinin niteliği ve sınırı açısından incelemek herhalde konuyu daha yakından kavramamıza yarar.

Gerek İslâm Hukukunda, gerekse günümüz hukukunda yetki devri olayı daima kendini gösterir. İslâm hukukundaki yetki devri (niyâbet) en başta devlet başkanı tarafından yapılır, hatta diğer bütün devlet memurlarının onun adına ve ondan aldıkları yetkiyle görev yaptıkları kabul edilir. Şu halde, mezâlimin yürütülmesinde de bu yetkinin ilk ve gerçek sahibi olan devlet başkanının onu başka birine devretmesi daima mümkündür ve uygulama da bu yolda olmuştur. Daha ilk devirde Emevî Halifesi Abdülmelik (65-86/685-705) ²⁹⁵, Abbasî Halifeleri Mansur (136-158/754-775) ²⁹⁶ ve Mehdî (148-169/775-785) ²⁹⁷ yetkilerini bu şekilde başkalarına devretmişlerdir.

Mezâlim görevlisi tayin edenlerin ikincisi vezirlerdir. Bilhas- sa Fatimî vezirleri bu tür tayinlerde bulunmuşlardır. Abbasî Veziri Ebu'l-Hasen Ali b. el-Furât (ö. 312/924) 302/914'te İbnu'd-Dabbâ'î'yi Haleb şahibü'l-mezâlimi olarak tayin etmiştir. ²⁹⁸ Yine

Hükümdarı temsilen görev yapan valiler de özel mezâlim memuru tayin ederek yetkilerini onlara devretmişlerdir. Emevî Halifesi Hişam (105-125/720-743)'ın Horasan valisi Nasr b. Seyyâf (ö. 131/748) Mansur b. Umer'i Merv'e şahibu'l-mezâlim olarak tayin etmiştir. ²⁹⁹ Abbasî Halifesi Me'mûn (198-218/818-833)'un Mısır valisi Abdullah

294. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 353-354.

295. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78/Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 269.

296. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 306; c. 14, s. 102.

297. Taberî: Tarîh, c. 7, s. 82; c. 6, s. 319, 396 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîh, c. 1, s. 78; c. 13, s. 179.

298. Kurtubî: Sılatu't-Taberî, s. 35.

299. Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 420.

b. Tahir (ö.230/844), 'Attaf b. Gazvan'ı 211/826'da sahibu'l-mezâlim olarak tayin etmiştir.³⁰⁰ Daha sonra 212/827'de İshak b. Müvekkil, 215/830'da İshak b. İsmâ'il b. Hammad bu göreve onun tarafından tayin edilmişlerdir.³⁰¹ Yine Abdullah b. Tahir'in 'Ata isminde bir şahsı sahibu'l-mezâlim olarak tayin ettiğini görüyoruz.³⁰² Başka bir Mısır valisi Muhammed b. Süleyman, 292/904 tarihinde Ebu 'Ubeydillah'ı sahibu'l-mezâlim ve kadı olarak tayin etmiştir.³⁰³

Mezâlimi yürütmek üzere yetki devri yapılanların incelenmesinde ilgi çekici durumlarla karşılaşırız. Abbâsî Halifesi Mehdî (158-169/775-778), Umer b. Mutraf'ı³⁰⁴, Sellâm'ı³⁰⁵ ve İbn Sevbân'ı³⁰⁶ sahibu'l-mezâlim olarak tayin etmiştir. Bunlardan Sellâm ve İbn Sev-bân'ı sadece dilekçeleri kabul eden birer görevli olarak görürüz.³⁰⁷ Bazı hükümdarlar ise, yetkilerini vezirlerine devretmişlerdir. Abbâsî Halifesi Harun (170-193/786-809)'un Yahya b. Halid'ı (ö.190/806)'i³⁰⁸ Me'mun (198-218/813-833)'un Ahmed b. Ebî Halid (ö.210/805)'i³⁰⁹ mezâlim ile görevlendirmesi bir yana, özellikle Fatımî halifeleri bu görevlerini kendileri yürütmeyerek kadıların yanısıra vezirlere de devrederlerdi. Fatımî halifeleri Mu'izz (341-365/952-975) ve 'Aziz (365-386/975-996)'in veziri Yakub b. Yusuf b. Killis (ö.381/991), aynı zamanda mezâlim görevini de yürütüyordu.³¹⁰ Başka devletlerde de vezirin aynı görevi yürüttüğünü görüyoruz. Meselâ Harezmsahlr vezirin görevlerinden birisi de mezâlim oturumu düzenlemektir.³¹¹ Şahibu'l-Mezâlim tayinlerinde en önemli yeri, kadı grubunun aldığına

300. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s.433.

301. İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c.2, s.204, 212.

302. Taberî: Tarîh, c.7, s.185.

303. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s.480.

304. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c.1, s.78.

305. Taberî: Tarîh, c.7, s.82.

306. Taberî: Tarîh, c.6, s.319 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c.13, s.179.

307. Taberî: Tarîh, c.6, s.319.

308. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.85 / İbn Haldun: İber, c.1, s.392 / İbn Abd Rabbih: el-İkdu'l-Ferîd, c.1, s.22.

309. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.85 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, b.276-277.

310. İbn Haldun: İber, c.4, s.115 / İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c.6, s.28.

311. Taneri, A.: Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlr Vezareti, TA s.28.

görüyoruz. Müessesenin daha ilk devrinde Emevî Halifesi Abdülmelik (65-86/775-785) kadısı Ebu İdrîs'i mezâlimi yürütmekle görevlendirmiştir.³¹² Sonraki dönemlerde hükümdar, vezir ve valinin toplantılarında üye olarak yer almalarının yanısıra, en fazla, başkadı ve kadılar bu görevin sahibi olmuşlardır. Gerçekten de mezâlim görevinde yargı fonksiyonunu yürütme yönü ağırlıklı olduğundan, kadı grubunun bu göreve getirilmesi çok tabii bir gelişme olmaktadır. H. III. asrın ilk yarısında kadıların şahibu'l-mezâlim olarak seçilmeleri çok sık görülür. Bu durumu ortaya çıkarmakta, sözkonusu devirde kadıların sahip olduğu yüksek itibar da tesirli olmuştur. Hatta sonraki devirlerde kadı şahibu'l-mezâlimi aynı kişiler olarak göreceğiz. Şahibu'l-Mezâlim görevinden alınınca, kadı olarak tayin edilecektir. Abbasî Halifeleri Me'mun (198-218/813-833) ile Mütevekkil (232-247/847-861) başkadı Yahya b. Eksem (ö. 242/847)'i³¹³, yine Mütevekkil, Ahmed b. Ebî Davud (ö. 240/854)'u³¹⁴ ve Muhammed b. Ebî Davud'u³¹⁵ bu göreve başkadılıkla birlikte getirmişlerdir. Fatımîler de bu görevi ekseriya başkadılara vermişlerdir.³¹⁶ Meselâ Halife Hakim (386-411/996-1021) başkadı Abdullah b. Hayyun'u 304/1003'te bu göreve tayin etmiştir.³¹⁷ Abbasî Halifesi Mansur (136-158/754-775) devrinde şahibu'l-mezâlim olan el-Hasen b. Umâre, Bağdad kadılığı da yapmış, ancak bu görevi uzun sürmemiştir.³¹⁸ Abbasî Halifesi Vâsık (227-232/842-847) devrinde Cebel şahibu'l-mezâlimi Abdullah b. Muhammed el-Halencî bu görevden alınarak Hemedan'a kadı olarak tayin edilmiştir.³¹⁹ Fatimî devletinde bu göreve devlet ileri gelenleri de tayin edilmiş olup

312. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 78.

313. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, sb 85 / İbn 'Abd Rabbih: el-'İkdu'l-Ferîd, c. 1, s. 22-23 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 290 / İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c. 5, s. 212.

314. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 318-319 / İbn Hallikân, c. 1, s. 72.

315. İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c. 1, s. 67, 73.

316. İbn Haldun: İber, c. 4, s. 116 / Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 207.

317. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 602.

318. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 306.

319. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 73.

bunların sonuncusu, babasının vezirliği sırasında tayin edilen Rûzîk b. Talâ'i' (ö. 557/1162)³²⁰'dir. Fatimî Halifesi 'Azîz (365-386/975-996), birinci kâtibi el-Hasen b. 'Ammar'ı sahibu'l-mezâlim tayin etmiştir.³²¹ Onlar bu görevi bazan Dâ'i'd-Du'ât'a da vermişlerdir.³²² Fatimîlerde asker sınıfından vezirin bulunmaması halinde sarayın yüksek görevlilerinden Sâhibu'l-Bâb mezâlim oturumu düzenlerdi ve oturumlarına hacibler ve nakîbler katılırdı.³²³ Memluk Sultanı Aybek (652-655/1254-1257) devrinde mezâlim oturumlarını yürüten vezir Alaaddin el-Bundukdarî'nin ve Sultan İbn Kâlavun (697-742/1298-1341) ile Baybars (658-675/1260-1277)'in yanında üye olarak Nâ'ibu Dari'l-'Adl ünvanlı görevlileri görüyoruz.³²⁴ Bunların sahibu'l-mezâlim olarak görev yapmış örnekleri muhtemeldir. Makrîzî (ö. 845/1442)'nin belirttiğine göre, bu görevliler, şikâyetçilerin işlerini düzenler, dilekçeleri başkana okur ve davalara bakardı. Eyyübîler ve Memlukler'de hükümdar veya vezirin yürütmemesi halinde, Hacib ünvanındaki görevli mezâlimi yürütmekle de vazifelidir.³²⁵ Çok çeşitli görevleri olan vezirler valiler dışında, sahibu'l-mezâlim tayin edilenlerin bu görevle birlikte başka âme görevlerini yürütmesi de mümkündür, özellikle kadılar için bu duruma çok sık rastlanır. Az önce sözü edilen Yahya b. İskem (ö. 242/857) ile Ahmed b. Ebî Davud (ö. 240/854) bu son durumun açık örnekleridir. Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han'ın, kadı Ebu Nasr'ı Semerkand ve havalisinin sahibu'l-mezâlim ve'l-âpkâmlığına tayini de böyledir.³²⁶ Fatimîler'de son sahibu'l-mezâlim Ruzîk (ö. 557/1162)'in bir görevi de komutanlıktır.³²⁷ Abbasî Halifesi Mutî' (334-363/946-974)'in tayin ettiği Huseyn b. Musa el-'Alevi'yi, Halife Ta'i' (363-381/974-991) bir süre sonra bu görevden ayrılmasını müteakip, 380/920'de yeniden baykâdı, müfettiş ve hac emirliği görevleri ile birlikte Bağdat'a sahibu'l-mezâlim olarak tayin

320. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 10, s. 325-337 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207-208.

321. İbn Haldun: İber, c. 4, s. 115.

322. İbn Haldun: İber, c. 4, s. 116.

323. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483 / Makrîzî: Hitat, c. 1, s. 402-403, c. 2, s. 207-208.

324. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 206, 208.

325. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 450.

326. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 266.

327. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 10, s. 325-337 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207-208.

etmiştir. ³²⁸

Son olarak, hükümdar, vezir veya vali tarafından devredilen yetkinin niteliği ve sınırları üzerinde durmak istiyoruz. Öncelikle belirtmeliyiz ki, yetkinin devredileceği kimsenin bu konudaki genel şartları, yani hakimlerin ve yüksek yöneticilerin niteliklerini taşıması gerekmektedir. Şahibu'l-Mezâlim olarak tayin edilenler, bu tayinleri hükümdar, vezir veya vali tarafından yapıldığı için, tam olarak onların yetkisine sahip olmasa da, en azından onların desteğini görmekte, onları temsil etmektedirler. Yine yetkiyi devreden herhangi bir sebeple devrettiği yetkisini geri alması daima mümkündür. Bu tür uygulamalara oldukça sık rastlanır. Yetki, sınırlı veya tam olarak devredilebilir. Bu noktayı, görev ve yetki açısından incelememiz mümkündür. İlk devirde, Emevî Halifesi Abdülmelik (66-86/685-705)'in kadısı Ebu İdrîs'e ³²⁹, Abbasî Halifesi Mehdî (158-169/775-785) Sellâm ve İbn Şevbân'a yetkilerini sınırlı olarak devretmişlerdir. Mehdî'nin yetkisini devrettiği bu ikisi, sadece dilekçeleri kabul edip kendisine iletmeyle görevlendirilmişlerdir. ³³⁰ Sonraki dönemlerde yetkinin devri artık bu şekilde olmayıp, karar yetkisine de sahip olunur. Bununla birlikte yetkinin asıl sahibinin görevden büsbütün çekilmediğini göz önünde tutmalıyız, zira, gerektiğinde yine kendisi görevi bizzat yürütebilir. Abbasî veziri Ebu'l-Hasen Ali b. el-Furât (ö. 312/924)'ın, şahibu'l-mezalim ile kadıyı bu şekilde görevlendirdiğini görüyoruz, onlara davalara birlikte bakmalarını emretmiştir. Şahibu'l-Mezâlim'in bakacağı dava türlerinin sınırlandırılması mümkündür. Aynı şekilde yetkinin sınırlandırılması da mümkün olmaktadır. Muhakeme usulünü incelerken de, göreceğimiz üzere şahibu'l-mezâlimin yetkisi tüm ülke topraklarını içine alabildiği gibi, belirli bir bölge de olabilir. Meselâ Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han, kadı Ebu Nasr'ı Sömerkand ve havalisi şahibu'l-mezâlim ve'l-ahkâmı olarak tayin etmiştir. ³³³ Başkadıların yetkisi, başkentten yanısıra, herhalde tüm ülke topraklarını da içine alabilmektedir.

328. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c.10, s.243,247 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c.4, s.157 / Suyutî: Tarîhu'l-Hulefa, s.166.

329. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.78.

330. Taberî: Tarîh, c.6, s.319,396 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c.13, s.179.

331. Şâbî: Vuzera, s.122.

332. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.77 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.265.

333. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s.266.

Şahibu'l-Mezâlim'in tayini, "Sicil, Mersûm veya Ahd" denilen belge ile olur. Söz konusu belge, büyük camide halka okunarak, şahibu'l-mezâlimin tayini halka duyurulur.³³⁴ Bu tayin belgeinde, şahibu'l-mezâlimin görev ve yetki alanı açıkça belirlir, bazı usul kaideleri konusunda tavsiyelerde bulunulur.³³⁵ Mezâlim görevine tayin edilme işlemi "Taklîdu'l-Mezâlim" veya "Tevliyetu'l-Mezâlim" ismini alır.³³⁶

Şahibu'l-Mezâlim olarak tayin edilenler de oturumlarında kadı, hukukçu ve diğer devlet görevlilerini bulundurlurlar.³³⁷

5. Kadı :

Mezâlim oturumlarında, daha müessesenin ilk dönemlerinden itibaren kadıların bulundurulmasına özel bir önem verilmiştir. Bu hüküm, oturumu yöneten hükümdar, vezir, vali veya şahibu'l-mezâlim olsa da aynen geçerlidir, hatta bu oturumlarda kadıların bulundurulması mezâlimin karakteristik bir unsuru olarak kabul edilebilir.

Başkadılık makamının kurulmasından sonra ise, hükümdar veya vezirin başkentteki oturumlarında başkadılar daima yer almışlardır.³³⁸ Bu arada, sayıları birden fazla olan başkadılar arasında protokoldeki yer açısından mücadeleler de olurdu.³³⁹ Memluk Sultanı İbn Kâlavun (697-742/1298-1341) devrinde, bu mücadele sonunda, malikî başkadı haneffî başkadıdan önce yer almaya başladı.

Nureddin Zengî (ö. 570/1174), kadılar arasında tarafsız davranır, onları çeşitli mezheplerden seçerdi.³⁴⁰

Başkadı veya kadıların şahibu'l-mezâlim olarak tayinleri çok sık rastlanan bir olaydır.³⁴¹ Şahibu'l-Mezâlimi incelerken bunun çok sayıdaki örneğini de görmüş bulunuyoruz.

Memluklerin İbn Kâlavun (697-742/1298-1341)'dan sonraki devrinde şafiî, haneffî ve malikî kadı'l-askerlerin de oturumlarda üye şüfa-

334. Hasen, H. İ. - Hasen, A. İ. : en-Nuzumu'l-İsîâmîyye, s. 352 / Macid, A. : Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, s. 1, s. 157 / Muşerrefe, A. M. : Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 268 / Şeşen, R. : Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 133.

335. İki tayin belgesi örneği için bkz. Kalkaşendî: Subhu'l-A'sâ, c. 10, s. 224, 242-244, 325-337 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207-208.

336. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 77 / Farrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 58 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 265.

337. Kurtubî: Sılatu't-Taberî, s. 50 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 3, s. 193-194.

338. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 85 / İbn Hallikân; Vefeyâtu'l-A'yân, c. 5, s. 212.

tıyla yer aldığı görülür.³⁴²

Oturumlarda bulunan kadıların görevi, yargılama konusunda uzman oldukları için, ihtilaf konusunun çözümünde başkana danışmanlık yapmak, hatta bazan başkanca havale edilen davaların görüm ve çözümüdür.³⁴³

6. Hukukçular ve Müftiler :

Mezâlim oturumlarına üye olarak katılanlar arasında, yine müessesenin karakteristik unsurlarından sayılabilecek olan, hukukçuları, müftileri ve diğer âlimleri görüyoruz.

Oturumlarına hukukçuları da alanlar arasında, bilhassa Abbâsî Halifesi Muhtedir (295-320/908-932)'in annesi tarafından şahibetu'l-mezâlim olarak tayin edilen Şumel³⁴⁴, Fatımîlerin başkomutanı Cevher (ö. 381/992)³⁴⁵, aralarında mezhep ayrımı gözetmeyen Nureddin Zengî (ö. 570/1174)³⁴⁶, Salahaddin Eyyûbî (569-589/1174-1193)³⁴⁷ ve Ebu Mücahid Şâh (725-736/1325-1335)³⁴⁸ ile diğerlerini görüyoruz.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev (588-592/1192-1196, 602-608/1205-1206), oturumlarında âlimler bulunduruyordu.³⁴⁹

Nureddin Zengî'nin oturumlarında, muhtelif mezheplere mensup kadı ve hukukçuların yanısıra müftiler de bulunuyordu.³⁵⁰

Kadı, hukukçu, müftî ve bilginlerin, günümüz idarî yargısında görülen kanunsözcülerine benzetilmesi mümkündür.³⁵¹ Zira, onlar başkana dava konusunda gerekli yardımda bulunmaktadırlar.

339. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c. 1, s. 34-35 / Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 386, 387 dn. 1.

340. İbnü'l-Esîr (Tornberg): el-Kevâli'l-İ't-Tarih, c. 11, s. 403-40 / İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280.

341. Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: Şubḥu'l-A'sâ, c. 10, s. 243, 247 / Makrîzî: Hıtaṭ, c. 2, s. 207 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 166 / Maverdî: el-Aḥkâmü's-Sultâniyye, s. 85 / İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c. 5, s. 212 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 4, s. 157.

342. Kalkaşandî: Şubḥu'l-A'sâ, c. 4, s. 45 / Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 374.

343. Kalkaşandî: Şubḥu'l-A'sâ, c. 4, s. 45 / İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c. 1, s. 300, c. 2, s. 280 / Tekindağ, M. C. : Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 147 / Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 374.

344. Kurtubî: Şîlatu't-Taberî, s. 50 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153.

345. İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c. 1, s. 329.

346. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280 / Makrîzî: Hıtaṭ, c. 2, s. 208.

347. Şeşen, R. : Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 135.

348. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c. 2, s. 55.

349. Taneri, A. : Türk Devlet Geleneği, s. 161.

350. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 278, 280.

351. Kırş. Nuveyrî: Nihâyetu'l-Ereb, c. 6, s. 285, 288 / İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c. 2, s. 280.

7. Şuhûd :

Mezâlim oturumlarına katılanlar arasında "şuhûd" olarak isimlendirilen ve görevi başkanın verdiği kararın hukuka uygunluğuna şahitlik ve ihtilafı taraflar ve olay hakkında görüşü ve bilgisi olup başkana bu konuda bilgi vermek olan kişiler de bulunmaktadır.

İhşîdiler devrinde Kâfur (ö.357/967)'un ³⁵² ve Fatımîler devrinde özellikle asker vezirlerin oturumlarında ³⁵³ iki muteber şuhûd bulunurdu.

8. Ordu Temsilcileri :

Özellikle Fatımîler ve Memlukler devrinde oturumlara orduyu temsilen bazı üyelerin de katıldığı görülür.

Fatımîler devrinde asker (sahibu's-seyf) vezirin oturumlarında ordunun başı "İsfehselâru'l-Asâkir" de üye olarak yer alır. ³⁵⁴ Bu çeşit vezirin yokluğu halinde, saray görevlisi Sahibu'l-Bâb'ın yaptığı oturumlarda ise, nakîbler bulunmaktadır. ³⁵⁵ Bu nakîbler daha küçük çaptaki askerî birliklerin başıdır.

Memluk Sultanı İbn Kâlavun (697-742/1297-1341) devrinde ise, ordu temsilcilerinin sayıları artmaktadır. Yaptığı mezâlim oturumlarında Nazıru'l-Ceyş, Umera'u'l-Meşvere ve diğer askerler yer alırdı. ³⁵⁶ İbn Kâlavun'un oturumlarına katılanlardan Nazıru'l-Ceyş, askerî iktâ işlerinin başıdır. ³⁵⁷ ve askerî davalar bazan kendisine havale edilirdi. ³⁵⁸ Umera'u'l-Meşvere, yaşlı (veya azledilmiş) yüksek rütbeli askerî kişiler olmalıdır.

Yine Memluk Sultanı Berkuk (784-801/1382-1398) devrinde oturumlarda, ecnâdu'l-halka (sultanın tevcih ettiği iktalar)'nın kumanda-

352. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 207.

353. Makrîzî: Hıtaf, c. 1, s. 403; c. 2, s. 207 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 270.

354. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483, 530 / Makrîzî: Hıtaf, c. 1, s. 403; c. 2, s. 207.

355. Makrîzî: Hıtaf, c. 1, s. 403; c. 2, s. 207.

356. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 4, s. 44-45 / Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 209.

357. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 4, s. 31-32 / Tekindağ, M.C.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, b. 139 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 135 / Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, s. 374, 409, 369-370.

358. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 4, s. 44 / Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, s. 374.

nı ve sultanın kouma görevlisi olan Nakıbu'l-Ceyş bulunmaktadır.³⁵⁹

Hindistan'da Ebu Mücahid Muhammed Şah(725-736/1325-1335)'in oturumlarında da ordu temsilcileri bulunurdu.³⁶⁰

Tunus Sultanı'nın oturumlarında ordunun başkanı olan Vezîru'l-Cund yer almaktaydı.³⁶¹

Harezmşahlar'ın oturumlarında da ordu temsilcileri bulunurdu.³⁶²

9. Maliye Temsilcileri :

Maliyeyi temsilen mezâlim oturumlarına katılanlar,yine özellikle Fatımîler ve Memlukler'de görülür.

Fatımîler'de oturumu yöneten asker vezir olduğu takdirde Sahibu Beytilmal de üye olarak yer alır.³⁶³

Memlukler devrinde İbn Kâlavun (697-742/1298-1340) ve ondan sonra Berkuk(784-801/1382-1398)'a kadar geçen devirde yapılan oturumlarda Nâzîru'l-Hâs ve Vekîlu Beytilmâl üye olarak bulunmaktadır.³⁶⁴ Bunlardan Nâzîru'l-Hâs,sultanın özel bütçesine bakmakla görevli olup,Dîvânu'l-Hâss'ın başkanıdır.³⁶⁵ Vekîlu Beytilmal ise,âmme maliyesinin başıdır.³⁶⁶

Tunus Sultanı'nın yaptığı oturumlarda da Vekîlu'l-Mâl yer almaktaydı.³⁶⁷

10. Muhtesib :

Muhtesibin görevi,âmme ahlakını gözetlemek,kusurlu teraziler,karışık mallar vb. açık meseleleri anında karara bağlamaktır.Böylece muhtesib (Nâzîru'l-Hisbe) mübûman toplumda,ahlakî-hukukî hayatın

359.Makrîzî:Hıtaf,c.2,s.223 / Tekindağ,M.C.:Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı,s.139.

360.İbn Batûta:Tuhfetu'n-Nuzzâr,c.2,s.55.

361.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'şâ,c.5,s.144.

362.Köprülü,M.F.:İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,s.28-29.

363.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'şâ,c.3,s.530 / Makrîzî:Hıtaf,c.1,s.403; c.2,s.207.

364.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'şâ,c.4,s.44-45 / Makrîzî:Hıtaf,c.2,s.209,224.

365.Makrîzî:Hıtaf,c.2,s.227 / Şeşen,R.:Salahaddin Devrinde Eyübîler Devleti,s.176 / Tyan,E.:L'Organisation Judiciaire,c.2,s.133 / Uzunçarşılı,İ.H.:Methal,s.406.

366.Makrîzî:Hıtaf,c.2,s.227 / Şeşen,R.:Salahaddin Devrinde Eyübîler Devleti,s.170 / Tekindağ,M.C.:Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı,s.143-144 / Uzunçarşılı,İ.H.:Methal,s.387-388.

367.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'şâ,c.5,s.144-145.

gidişini kontrol etmiş olmaktadır. Böylece muhtesib, Müslüman toplumlarda bazı yer ve devirlerde mezâlim oturumlarında üye olarak bulunduğu görüyoruz. Meselâ Tunus Sultanı'nın oturumlarında³⁶⁸ ve Memlukler'de İbn Kâlavun (697-742/1298-1341) devrinde ve ondan sonra Berkük (784-801/1382-1398)'a kadar geçen devirde muhtesib (Memluklerde Kahire Muhtesibi) oturumların üyesidir.³⁶⁹

11. Sahibu's-Şurta :

Başlıca görevi şehir güvenliğini sağlamak olan Şurta teşkilâtının başkanı Sahibu's-Şurta, Tunus Sultanı'nın yaptığı oturumların üyesi olmuştur.³⁷⁰

B- Yardımcılar :

1. Devâdâr :³⁷¹

Memlukler'de Baybars (658-678/1260-1277)'ın oturumlarında Devâdâr'lar da yer almaktadır. Hacı ile birlikte görevi, dilekçeleri sultana takdim etmektir.³⁷² Berkük devrinde de Devâdâr oturumlarda yer alıp³⁷³ yardımcı olarak görev yapar.

2. Hâcib :

Fatımîler'de hem asker vezirin, hem de sahibu'l-bâbın³⁷⁴, Memlukler'de İbn Kâlavun'dan sonra³⁷⁵ mezâlim oturumlarında hâcib bulunmaktadır. Fatımîler'de hâcib, dilekçeleri kabul eder, Muvakkî' bi'l-Kalemi'd-Dakîk'e verir, işlem gördükten sonra dilekçeyi yine sahibine verir.³⁷⁶ Memlukler'de de devâdârla birlikte dilekçeleri sultana iletme³⁷⁷ görevlidir.

368. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 144-145.

369. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 4, s. 44-45 / Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 209 / Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 149 / Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 375, 388.

370. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 144-145.

371. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 222.

372. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 209. Kırş. Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 374.

373. Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 129.

374. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483, 489-530 / Makrîzî: Hitat, c. 1, s. 403, c. 2, s. 208.

375. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 209.

376. Makrîzî: Hitat, c. 1, s. 403, c. 2, s. 208.

377. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 209 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 1, s. 35 / Uzunçarşılı, İ. H.: Methal, s. 374.

Eyyübîler ve Memlukler'in bazı devirlerinde mezâlim oturumu düzenleyen Hâcib,devletin yüksek bir görevlisidir.³⁷⁸ Ayrıca doğudaki Türk devletlerinde de oturma katılan hâcibler devletin yüksek bir görevlisidir.Ancak bunların oturumlardaki görevi,yine dilekçeleri kabul etmektir.³⁷⁹ Meselâ Karahanlılar'da hâcibin başlıca vazifelerinden biri,haksızlığa uğrayıp hak talebinde bulunanları kabul edecek mezâlim gününde onlara yol göstermek ve hükümdarı huzuruna çıkarmaktır.³⁸⁰ Selçuklular'da da durum aynıdır.³⁸¹

3.4. Kıssa-dâr ve Saray Çavuşları :

Harezmsahlarda doğrudan devlet başkanına bağlı olarak Kıssa-dâr'lık makamı kurulmuştur.Halktan herhangi birisi doğrudan kıssa-dâra dilekçe verebilirdi.O,bu dilekçeleri alır ve düzenli olarak sultana takdim ederdi.Aynı müesseseyi başka bir şekil altında Selçuklu Devleti'nde de görüyoruz."Saray Çavuşları",şikâyeti olan ve dava açmak isteyen kişileri tespit ederler ve mahkeme huzuruna çağırırlardı.³⁸²

5. Şahibu Kutubi'l-Mezâlim :

Tunus Sultanı'nın yaptığı oturumlarda Şahibu Kutubi'l-Mezâlim de yer almaktaydı.Görevi,dilekçeleri kabul edip,oturumda ilgili görevliye ve bu görevlinin verdiği kararı sultanın tasdikinden sonra davalıya iletmektir.³⁸³

6.Güvenlik Görevlileri :

Memluk Sultanı Berkük(784-801/1382-1398)'un oturumlarında hazır bulunan Emîr Candâr'ın görevi,devalıyı duruşmaya almaktır.³⁸⁴

Yine Memlukler'de Baybars(658-676/1260-1277)'ın³⁸⁵,Hindistan'da

378.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'sâ,c.5,s.450 / Tekindağ,M.C.:Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı,s.134-135.

379.İbn Batûta:Tuhfetu'n-Nuzzâr,c.2,s.55.

380.Genç,R.:Karahanlı Devlet Teşkilâtı,s.200-201.

381.Taneri,A.:Türk Devlet Geleneği,s.157. Krş.Genç,R.:Karahanlı Devlet Teşkilâtı,s.206. Karahanlılar ve Selçuklular'da hâcib için bkz.Genç,R.:Karahanlı Devlet Teşkilâtı,s.198-210 / Uzunçarşılı,İ.H.:Methal,s.33-34,79-80.

382.Taneri,A.:Türk Devlet Geleneği,s.160-161 / Uzunçarşılı,İ.H.:Methal,s.86.Osmanlılar'da bu görevliler Çavuşbaşı ve Tezkireciler şeklinde görülmektedir(Mumcu,A.:Divan-ı Hümayun,s.61-64).

383.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'sâ,c.5,s.144-145.

384.Kalkaşandî:Şubhu'l-A'sâ,c.4,s.20;c.5,s.461 / Tekindağ,M.C.:Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı,s.129.

385.Makrîzî:Hitat,c.2,s.209,222.

Ebu Mücahid Muhammedşâh (725-736/1325-1335)'in oturumlarında silâh-dâriye ve candâriye güvenliği sağlamakta görevlidirler.³⁸⁶

Tunus ve Fas'taki oturumlarında da güvenlik görevlileri bulunurdu.³⁸⁷

7. Munâdî :

Fatımîler devrinde şâhibu'l-bâb³⁸⁸ ile Memluk Sultanı Berkuk (784-801/1382-1398)'un³⁸⁹ yaptığı oturumlar Munâdî aracılığıyla önceden ilan edilirdi.

§ 13 . MEZÂLİM'İN BÜROKRATİK TEŞKİLATI :

Müessesenin ilk gelişme devresinde şikâyetlerin yapılması ve incelenip kararın verilmesi sözlü olarak gerçekleştirilirdi. Ancak mezâlim müessesesinin giderek gelişme göstermesiyle birlikte yazılı usul de hakimiyet kazandı.

İlk olarak Abbasî Halifesi Harun Reşâd (170-193/786-809), veziri Ca'fer b. Yahya (ö.197/812)'i zabıt kâtibi olarak istihdam etmiştir.³⁹⁰ Daha sonra yine bir Abbasî Halifesi olan Me'mun (198-218/913-833), verdiği kararları bizzat yazmıştır.³⁹¹ Abbasî Halifesi Muhtedî (255-256/869-870) de verdiği kararı yazdırmıştır.³⁹²

Böylelikle yazılı usul, hem başvurularda, hem de verilen kararlarda esas olarak bürokratik işlemler başlamıştır.³⁹³

Fatımîler devrinde bürokratik işlemlerin belli bir düzene kavuşturulduğunu görüyoruz. Devletin en önemli dairelerinden olan "Dîvânu'l-İnşâ ve'l-Mukâtebât"ın, mezâlim başvuru ve kararlarıyla ilgili bürokratik işlemleri yürütülmüştür. Bazan "Dîvânu'r-Resâ'il" de denen Dîvânu'l-İnşâ'ın Fatımî merkez idaresinin temel organlarından biri olduğu kabul edildiğinden, düzenlenmesi de devlet yapısı ve ülke top-

386. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.2, s.55.

387. Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c.5, s.144-145, 206.

388. Makrîzî: Hîtat, c.1, s.403; c.2, s.208.

389. Tekindağ, M. C. : Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s.129.

390. İbn Haldun: İber, c.1, s.437 / Uludağ, S. : Mukaddime, s.641-642.

391. Tayfur; Bağdad, s.221'den Tyan, E. : L'Organisation Judiciaire, c.2, s.211.

392. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c.10, s.75.

393. İbn Haldun: İber, c.1, s.437.

raklarının genişliği dolayısıyla özenle geliştirildi ve Halife Amir (495-524/1101-1130) devrinde son şeklini aldı.³⁹⁴

Dîvânu'l-İnşâ'ın başında "Re'îs" veya "Mutevellî" de denilen "Kâtibu'd-Desti's-Şerîf" bulunurdu.³⁹⁵ Bu başkanın başlıca görevi, gelen ve giden önemli yazıları incelemek ve yazmaktır. Görevinin önemi dolayısıyla dâîlâdiği zaman halifenin huzuruna çıkabilirdi.³⁹⁶

Kâtibu'd-Dest'in "Muharric" ve "Mutesaffih" denilen iki yardımcıyla, beş asıl ve üç yardımcı kâtip emrinde çalışırdı. Asıl kâtiplerden birinin görevi, cevap verilen dilekçeleri yürürlük kazanması için halife adına onlara "not düşmek"tir. Nâsih, Hâzin ve Hâcib denen yardımcılardan ikincisi, yazıların arşivlenmesi işini yürütürdü.³⁹⁷

Dîvânu'l-İnşâ'ın "İnşâ", "Mukâtebât" ve "Nazaru'l-Mezâlim" olmak üzere, başlıca üç görevi bulunmaktadır. Bu görevlerin ilk ikisi, tamamen devlet yazışmalarıyla ilgilidir. Sözkonusu görevlerden sonuncusu olan "Nazaru'l-Mezâlim", "tevkî' ale'l-kışâş (dilekçelere not düşmek)" tan ibarettir. "Kağı'l-Mezâlim" kendisine sunulan dilekçeler hakkındaki görüşünü açıkladıktan sonra, bu karara Dîvânu'l-İnşâ'da halife adına son şekli verilir.³⁹⁸

Makrîzî (ö. 845/1442)'nin bildirdiğine göre, "Dîvânu'l-İnşâ"ın başkanı Kâtibu'd-Dest'in en önemli iki yardımcısı, "Şâhibu't-Tevkî' (veya Muvakkî') bi'l-Kalemi'd-Dakîk ale'l-Mezâlim" ile "Şâhibu't-Tevkî' (veya Muvakkî') bi'l-Kalemi'l-Celîl"dir. Bunlardan birincisi, Kâtibu'd-Dest'ten hemen sonra gelir. Halife ile fikir teatisinde bulunur ve ona özel dersler verir, günlerinin çoğunu onunla geçirir; askerî sınıftan vezirin oturumlarında yer alır, vezirin emrettiği konuları dilekçeler üzerine yazmakla görevlidir.³⁹⁹ İkinci yardımcı "Şâhibu't-Tevkî' bi'l-Kalemi'l-Celîl" in görevi, öncekinin yazdığı kararın uygulanmasını sağlamaktır. Şâhibu'l-Bâb'ın yaptığı oturumda kaara bağlanan mezâlim dilekçeleri önce "Şâhibu'l-Kalemi'd-Dakîk"e verilir, o da halife veya vezirin ona emrinin gereği⁴⁰⁰ veya kendisinin gerekli gördüğü konuyu yazarak dilekçeyi "Şâhibu'l-Kalemi'l-Celîl"e gönderir.

394. Macid, A. : Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c.1, s.104-105.

395. Makrîzî: Hitat, c.1, s.402 / Macid, A. : Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c.1, s.105.

396. Makrîzî: Hitat, c.1, s.402.

397. Macid, A. : Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c.1, s.105-106.

398. Macid, A. : Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c.1, s.105-106.

399. Makrîzî: Hitat, c.1, s.402-403; c.2, s.207-208. Ayrıca bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c.1, s.491; c.6, s.210 / İbn Haldun: İber, c.4, s.123.

Bu sonuncusu, kararın açıklamasını yapar ve "Harîta" denen dosya halinde halifeye gönderir. Halife mezâlim dilekçesini mühürlüyor, bu işlemlerden sonra, şikâyet dosyası hâcibe teslim edilir. Hâcib de dilekçeleri sahiplerine ulaştırmakla görevlidir.⁴⁰⁰ Bütün bunlara rağmen, bazan halife, Divânu'l-İnşâ başkanı tarafından kendisine sunulan dilekçelere uygun kararı bizzat eliyle yazardı. Bu özellikle asker ve ziin oturumundan sonra olur. Vezir de gerekeni yazar ve divana gönderir.⁴⁰¹

Bu bürokratik yapı, tamamen Fatimîler'e mahsustur. Fatimîler'den sonra, Eyyübî Devleti'nin kurucusu Salahaddin (569-589/1174-1193) ve Memluk Sultanı İbn Kalavun (697-742/1298-1341) devrinde, Divânu'l-İnşâ başkanı olup, daha geniş görev ve yetkilerle donatılmış bulunan Kâtibu's-Sırr'ın⁴⁰² görevlerinden birisi de, Daru'l-Adl toplantılarında sultanın önünde oturup, yapılan şikâyetleri okumak ve gerekli cevapları yazmaktır.⁴⁰³ Mezâlim oturumlarına katılan Kâtibu'd-Dest, Memluklerde devrinde, alınan kararları yazmakla görevlidir.⁴⁰⁴ Memluklerde devrinde, mezâlim oturumlarında çok sayıda kâtipler bulunmakta⁴⁰⁵, Muvakkî'u'd-Dest Divânu'l-İnşâ başkanının emrinde çalışmakta⁴⁰⁶, Muvakkî'u Dari'l-Adl dilekçeleri sultana okumakta ve duruşmayı yazıya geçirmektedir.⁴⁰⁷

Hindistan'da Ebu Mücahid Şah (725-736/1325-1335)'ın toplantılarında da kâtipler bulunmaktadır.⁴⁰⁸

400. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 3, s. 491-492; c. 6, s. 210 / Makrîzî: Hıtaf, c. 1, s. 402-403 (Yazarımız dilekçelere yazılan kararın şeklini ve muhtevasını vermektedir) / Macid, A.: Nuzumu'l-Fatimiyîn, c. 1, s. 160.

401. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 3, s. 491-492, 529-530. / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 267-268.

402. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, s. 365-369.

403. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 226 / Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, s. 123 / Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, s. 366, 380.

404. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 5, s. 464.

405. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 4, s. 44-45.

406. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 4, s. 44-45 / Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 209 / Tekindağ, M.C.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 140-141 / Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, s. 367-368 dn. 4.

407. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 209.

408. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuzzâr, c. 1, s. 300; c. 2, s. 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MEZALİM'İN GÖREVLERİ

§ 14 . UMUMİ İZAHAT :

Mezâlimin görevleri, doktrin tarafından klâsik bir sıralamaya tabi tutularak on madde halinde özetlenmiştir. Maverdî (ö.450/1058) ve Ferrâ (ö.458/1066)'nın sıraladığı bu görevler şunlardır: 409

- 1) Halka karşı sert davranarak hak ve adalet yolundan sapan zâlim idareciler hakkındaki şikâyetlerin incelenmesi,
- 2) Memurların vergi ve diğer devlet mallarını tahsil ederken yaptıkları haksızlıkların giderilmesi,
- 3) Dîvan kâtiplerinin denetlenmesi,
- 4) Devletten maaş alanların maaşlarının gecikmesi veya eksik ödenmesiyle ilgili şikâyetlerin incelenmesi,
- 5) Yöneticiler veya güçlü kişilerin gasbettiği mallarla ilgili şikâyetlerin incelenmesi,
- 6) Âme vakıflarının ve hususî vakıfların denetlenmesi,
- 7) Kadı mahkemelerinin verdiği kararların uygulanması,
- 8) Muhtesibin yerine getiremediği kararların uygulanması,
- 9) Cuma, bayram namazları, hac, cihad gibi açık ibadetlerin yerine getirilmesini sağlamak,
- 10) Normal adlî ihtilaflara bakmak.

Mezâlim, doktrin tarafından sayılan bu görevler dışında da siyasi, hukukî, iktisadî alanlarda bazı görevleri daha yerine getirmiştir. Nitekim doktrinde Nuveyrî (ö.732/1332) tarafından mezâlim müessesesinin görevlerinin ihtiyaçlara göre değişebileceğini ve gelişebileceğini ileri sürmüştür. 410

409. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.80-83 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.61-63. Krş. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.271-274.

Günümüz yazarlarından bir çoğu, doktrininde saydığı bu görevleri aynen tekrarlamışlardır (Bkz. Grunebaum, G.v.: Hâdîratu'l-İslâm, s.210-211 / Hasen, H.İ.: Tarîhu'l-İslâm, c.2, s.261 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s.269-270 / Salih, S.: İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s.247-248 / Yeniçeri, C.: İslâm'de Devlet Bütçesi, s.419).

410. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.290.

Mezâlimi en geniş olarak inceleyen E.Tyan, bu müessesenin görevlerini dört noktada toplamaktadır: 1) İdarî ihtilaflar, 2) Bazı Âme hizmetlerinin idarî denetimi: a-Dîvan kâtiplerinin denetlenmesi, b-Hisbe müessesesine yardım, c-Âme vakıflarının denetimi, d-Bazı dinî emirlerin denetlenmesi. 3) Kadı mahkemelerinin denetlenmesi, kararlarının uygulanması ve adlî ihtilafların görülmesi. 4) Diğer görevler. ⁴¹¹

Mezâlimin görevlerini, yargı alanı dışındaki görevler ve yargı görevleri olmak üzere başlıca iki kümeye ayırabiliriz. Bunlardan yargı dışındaki görevler, siyasi, hukukî, ve iktisadî görevler olmak üzere üç kola, yargı görevleri de idarî yargı, adlî yargı ve yüce divan olarak üç kola ayrılabilir. Böylelikle mezâlimi yargı kuruluşu olarak görenlerin bu değerlendirmesine yer verilmiş olur.

Mezâlimin görevlerinin sürekli değişip sabit bir görünüm kazanmadığını özellikle belirtmeliyiz. Burada biz, Âme hukuku müessesesi olarak ele aldığımız mezâlim müessesesinin hukuk alanındaki görevlerine -diğerlerine de kısaca değinerek- yer vermek zorundayız.

§ 15 . MEZÂLİM'İN YARGI DIŞINDA KALAN GÖREVLERİ :

I. Siyasi Görevler :

Siyasi alanda mezâlim müessesesi daha çok iç siyasetle ilgili konularda görev yapmıştır. ⁴¹²

Bilindiği gibi, İslâm devleti için Şeri'at'ın korunması birinci görevdir. ⁴¹³ Bu bakımdan, Şeri'at dışında ve aleyhinde görülen bazı hareketlere mezâlim müessesesinde bakılmış ve karar verilmiştir. Ancak, bu gibi görevlerin süreklilik göstermediğini bilmek gerekir.

Abbasi Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in veziri Ali b. İsa, 302/914'te yaptığı mezalim oturumlarından birinde, peygamber olduğunu iddia eden bir yalancı peygamberi yargılamış ve dayak ve hapis

411. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 141-142, 171. Krş. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61. / Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 156-157 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 222-223.

412. Schacht'a göre, ceza hukukunun gelişmesi, hisbe ve nazar fi'l-mezâlim gibi bu gelişmeye tatbiki geçen teşkilâtların doğmasına sebep olmuştur (İslâm Hukukuna Giriş, s. 214).

413. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 15-16.

cezasına çarptırılmasına karar vermiştir. 414

L. Massignon, ünlü sūfi Hallâc b. Mansûr'un, h. IV. asrın başında, vezir Hâmid b. el-Abbâs, başkadı Ebu-Umer ve başka hukukçuların katıldığı bir mezâlim oturumunda yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldığı görüşündedir. 415

Selçuklular'da devlete karşı işlenmiş ağır siyasi suçların yargılanması ve karara bağlanması mezâlimde olurdu. 416

II. Hukukî Görevler :

A- Teşriî Faaliyetler :

Fatımîler devrinde mezâlimde daha önce konulmuş olan hükümler değiştirilip yerlerine yenileri yürürlüğe konabilirdi. 417

Memluk Sultanı Baybars (658-676/1260-1277), bu konuda önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Baybars'a, hizmetine bağlı kimselere âme mülkleri (el-Emlâku'd-Dîvâniyye) idaresince başka yere yerleşme izni verilmediği şikâyet edilince, bu hareketi tasvip etmedi ve hizmet akdinde belirtilen süresi bitip ayrılmak isteyenlere izin verilmesini kararlaştırdı. Yine Baybars'a, savaş alanında ölürken askerlerin vasiyetinin bir şahit tarafından tespit edilemediği, ya da arkadaşlarından birince tespit edilip askerlerin şehadetinin Kahire'de kabul edilmediği şikâyet olunmuştu. Sultan yaptığı araştırmada komutanların, dürüst ve güvenilir bazılarını bu iş için tayinettiğini tespit edince, bütün komutanlara bu şekilde uygulamada bulunmalarını emretti. 418 Yetim kalan asker çocuklarının babaları tarafından, yetim aleyhine taksim edildiği, Baybars'a şikâyet edilince, bundan böyle ölen askerlere ait malların, hakimlerin yönetimine verilmesini emretmiştir. 419

Sözünü ettiğimiz bu teşriî faaliyetlerin çok mükemmel olmadığı daha ilk bakışta anlaşılır. Mezâlime yapılan başvuru, bir yerde, ihtiyacı yansıtmış ve böylelikle ülke çapında yürürlük kazanan genel bir hükmün benimsenmesine esas olmuştur.

414. Kurtubî: Şîlatu't-Taberî, s. 34.

415. Massignon, L.: La Passion de al-Hallîj, c.1, s.194'ten Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.186 (İbn Hallikân: Vefeyatu'l-A'yân, c.1, s.184'ten almışlardır.) Oysa tarihçi İbn Tıktakî (ö.709/1309), bu olayın bir ilmi toplantı olduğu görüşündedir (Fahrî, s.192-194).

416. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s.353. Krş. Karaman, H.: Mukam-
yeseli İslâm Hukuku, c.1, s.160. 417. Maaid, A.: Nuzum-ı Fatimîyyîn,
c.1, s.161. Aynı işlev Dîvân-ı
... göre Dîvân-ı

B- İdarî Denetleme :

Âmme hizmetlerinin idarî denetimi de mezâlim müessesesinin görevleri arasında yer almaktadır.⁴²⁰ Mezâlim müessesesinin bu görevinde esas olan, âmme kuruluşlarının kendi içindeki işleyişle ilgili işleyişle ilgili olarak ortaya çıkan aksama ve hak ihlalleridir. İdarî denetleme görevi mezâlim karakterini vermeye yarayan unsur, şekli olup, bu da bir mezâlim oturumunda olayın incelenmiş olmasıdır.⁴²¹

Mezâlim müessesesinin idarî denetleme görevlerini başlıca üç kümede toplamak mümkündür:

1. Malî Denetim :

Dîvan kâtiplerinin görevleriyle ilgili herhangi bir yolsuzluğa saptamalarını önlemek üzere malî denetimlerini yapmak, mezâlim müessesesinin görevlerinden birisini meydana getirmektedir. Müslüman toplumun malları onlara emanet edilmiştir. Bu malların, tahsil ve harcamaları kendilerine emanet edilen bu âmme görevlilerinin sözkonusu görevlerinde eksiklik veya fazlalık şeklindeki uygulamaları düzeltilir. Bu görevin yerine getirilmesi için, herhangi bir şikâyetçinin başvurmasına gerek yoktur.⁴²²

Abbâsî Halifesi Mansur (136-158/754-775), yolsuzluk yapan dîvan kâtiplerini ve kendilerini hapis cezasına çarptırmıştı. Kâtipler pişmanlık duyduklarını halifeye iletince serbest bırakıldılar.⁴²³

Yine Halife Mansur, memurların haksız yollarla aldığı mallar için "Beytu Malî'l-Mezâlim" adıyla bir teşkilât kurmuştur. Mansur, müdere ettiği mallara, sahiplerinin isimlerini yazarak onları muhafaza ediyordu.⁴²³

Hümayun'da -özellikle örfî hukuk açısından- daha geniş kapsamlıdır (Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 83).

418. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 206.

419. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207

420. Maverdî (ö. 450/1058), idarenin denetlenmesini halifenin görevleri arasında saymıştır (el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 16).

421. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 181-182, 183-184.

422. Mavedî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 81 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 61-62 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 271. Krş. Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 417-421.

423. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 81.

424. Taberî: Tarîh, c. 6, s. 324. Ayrıca bkz. Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 118.

2. Muhtesibe Yardım ve Denetlenmesi :

Hibbe müessesesi, ^{ân}âmme menfaatini gerçekleştirmeyi amaçlayan görevlerini muhtesibin yerine getirememesi halinde, bu görevleri mezâlim müessesesi üstlenir. Böylece, muhtesib tarafından ortadankal- dırılmayan kötü fiiller, âciz kalınan tecavüzler, "Allah hakkı"nın korunması gerekçesiyle mezâlim müessesesi tarafından ele alınır ve gereğinin yerine getirilmesi sağlanır. ⁴²⁵

Muhtesibin denetlenmesiyle ilgili olarak yalnızca birtek ör- neğimiz bulunmaktadır. Kahire muhtesibi Necmeddin et-Tanimbî, h. VIII. asrın sonuna doğru, kendisine karşı yöneltilen önemli suçlar sebe- biyle mezâlim mahkemesinde sultanın önüne çıkmıştır. ⁴²⁶

3. Âmme Vakıflarının Denetlenmesi :

Gelirleri cami, okul gibi âmme hizmetlerine tahsis edilmiş âm- me vakıflarından (el-Vuqufu'l-Âmme) elde edilen gelirin, vakfedenin şartlarına uygun olarak harcanmasını ve vakfın amacına uygun yöne- timini sağlamak için mezâlim müessesesi herhangi bir şikâyetçinin başvurmasına gerek olmaksızın görevini yerine getirir. ⁴²⁷

Memluk Sultanı Baybars (658-675/1260-1277)'a, yaptırmış olduğu medreseye hanbelî müderris ve hanbelî kadı tayininde bulunmayan baş- kadı şikâyet edilir. Baybars, şikâyeti inceleyip dilekçe sahibinin haksız olduğunu görür. Bunun üzerine yüz değnek dayak cezasına çarp- tırılmasına karar verir. ⁴²⁸ Böylece sultan, vakıf medreseleindeki e- ğitimin vakfın amacına uygun yapılıp yapılmadığını denetlemiş olmak- tadır.

4. Bazı Dinî Emirlerin Denetlenmesi :

Mezâlim müessesesinin görevlerinden bir başkası, cuma namazı, bay-

425. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 83 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sul- tâniyye, s. 61-62 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 271.

426. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 185.

427. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 82 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sul- tâniyye, s. 61 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272-273.

428. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 205.

ram namazı, hac ve cihad gibi açık ibadetlerin şartlarına uygun olarak yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmektir. Bu gibi ibadetler, Allah hakkıdır ve bu haklar ile Allah'ın farzlarının yerine getirilmesi öncelikli olarak gereklidir. ⁴²⁹

B- İdarî İşlerin Görüşülmesi :

Eyyübîler'de, oturumlarda mezâlim olaylarının bakılmasından sonra, devlet işlerinin, aziller ve tayinlerin müzakerelerâ yapılırdı. Bu bakımdan bu oturumların, Osmanlılar'daki Divan-ı Humayun toplantılarına benzetilmesi mümkündür. ⁴³⁰

D- Mahkeme Kararlarının İcrası :

Mezâlim müessesesinin görevlerinden birisi de, normal kadı mahkemelerinin üermiş oldukları, ancak davayı kaybeden tarafın güçlü, makam ve şöhret sahibi biri olması dolayısıyla uygulayamadıkları hükmün icra edilmesini sağlamaktır. ⁴³¹

Bu haliyle mezâlim müessesesi, bugünkü hukukta yer alan "icra dairesi"nin görevini yapmış olmaktadır. Nâzırı'l-Mezâlim, yüksek bir güç ve otoriteyi temsil ettiğinden -mülkiyetin iadesi, borcun ödemesi gibi- mahkeme kararlarının gereği yerine getirilmiş olur.

Kalğşandî (ö. 821/1418)'nin naklettiği bir tayin belgesi, kadı mahkemelerince verilen kararların mezâlim müessesesi tarafından uygulanması hakkını da ihtiva etmektedir. ⁴³²

III. İktisadî Görevler :

Mezâlim oturumlarında çok değişik bir başka görev daha yerine getirilmiştir. Bu görevin amacı, bir yerde, sosyal ve iktisadî adaletin sağlanmasıdır. İşte, bu sebeple, mezâlim oturumlarında bazan iktisadî mesele ve sıkıntılara çare bulmak, halka malî yardım yapmak gibi

429. Maverdî; el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83/Ferrâ; el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 63/Nuveyrî; Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 273. Endülüs'te Şahîbu's-Salât'ın görevi de aynıdır (Hasen, H. İ.; Tarîhu'l-İslâm, c. 2, s. 260, c. 3, s. 314).

430. Şeyzerî; en-Nehcu'l-Meslûk, s. 102'den Şeşen, R.; Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, s. 135.

431. Maverdî; el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83/Ferrâ; el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 63/Makrîzî; Hitâf, c. 2, s. 207.

432. Kalğşandî; Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 244-245.

konulara da eğilinmiştir.⁴³³

Memluk Sultanı Baybars (658-676/1260-1277), Daru'l-Adl'de yaptığı mezâlim oturumunda, Mısır'daki fiyat artışları ve bunun sebep olduğu iktisadî sıkıntıyı görüşmüş, verdiği isabetli kararlar ve yaptığı doğru uygulamalar sonucunda gıda maddeleri fiyatları dengeli ve istikrarlı bir duruma kavuşmuştur.⁴³⁴

Selçuklular tarihi mütehassısı Öturan'ın belirttiğine göre, "Atabeg Nureddin Mahmud (ö.570/1174) zamanında, Suriye'de kırtas adı ile bir para tedavünde idi. Gerçekten bu hükümdar ihtiyaçları için kırtas sarf ederdi (...). Bir gün Nureddin, Daru'l-Adl'de (Divanü'l-Mezâlim) adalet tevziinde bulunurken, bir tüccar cemaati gelip alışverişte hesapların dinar üzerinden yapıldığını, fakat piyasada bulunmadığı için bir dinarın bazan altmış, bazan yetmiş kırtas üzerinden muamele gördüğünü ve böylece zararlara sebebiyet verdiğini şikâyet ettiler. Hükümdara kendi adına dinar basıp kırtasları iptal etmesini dilediler. Fakat Nureddin, çarşılarda herkesin elinde 10.000-20.000 miktarında kırtas bulunduğunu, bunların ilgasıyla bir işe yaramayacakları için, ailelerin yıkılmasına sebep olacağını belirterek bu teklifi redetti."⁴³⁵

Muhtaç durumdaki kimselerin, mezâlim müessesesine başvurarak yardım ve sadaka istedikleri olmuştur.⁴³⁶ Abbasî Halifesi Me'mun (198-218/813-833), kendisine başvuruda bulunan bir kişinin borçlarının devlet hazinesinden ödenmesini emretmiştir.⁴³⁷ Fatımî Halifesi Mu'izz (341-365/952-975)'in veziri Ebu'l-Ferec Yakûb b. Yûsuf b. Killis (ö.381/991)'e her gün sabah namazından sonra yaptığı oturumlarda ihtiyaç ve zulâme (haksızlık) dilekçeleri sunulurdu.⁴³⁸ Yine Tunus Sultanı Ebu'l-İman, cuma günleri yaptığı mezâlim toplantılarında ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını giderirdi.⁴³⁹

433. Divan-ı Humayun'da da iktisadî konular görüşülüp karara bağlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s.114-116.

434. Ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî: Hitat, c.2, s.205-206.

435. Öturan, O.: Selçuklular Tarihi, s.304.

436. Örnekleri için bkz. Taberî: Tarîh, c.7, s.390 / Belâzûrî: Futûhu'l-Buldân, (Giriş)b.14 / Makrîzî: Hitat, c.2, s.209 / İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c.2, s.280.

437. İbn 'Asâkir: Tarîhu Dimaşk, c.3, s.373'ten Tyan, E.LL'Organisation Judiciaire, c.2, s.201.

438. İbn Hallikân: Vefeyâtu'l-A'yân, c.6, s.28 / Muşerrefe, A.M.: Nuẓẓumu'l-Hukm Bi-Mısr, s.266.

439. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c.2, s.266.

Bu gibi görevlerin, genellikle, hükümdar ve vezirlerin yaptığı oturumlar için sözkonusu olduğunu söyleyebiliriz.

§ 16 . MEZÂLİM'İN YARGI ALANINDAKİ GÖREVLERİ :

I. Umumî izahat :

Yargı dışında da diğer bazı alanlarda görev yapmış olmasından dolayı, mezâlim müessesesinin yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görülmesi doğru olmaz. Mezâlim müessesesinin gelişme tarihi^{de} görevlerinin giderek yargı alanında yoğunlaşıp, diğer görevlerinin yerine getirilmesinin başka müesseselerce gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz.⁴⁴⁰ Müessesenin Divânu'l-Mezâlim yerine, "mezâlim mahkemesi" olarak isimlendirilmesi de bu yüzdendir. Günümüz yazarlarının da müessesemizi yalnızca bir yargı kuruluşu olarak görmelerine sebep, yine bu gelişmedir.

Bazı yazarlar, mezâlim müessesesini, hisbe ve şurta gibi, "örfî yargı" kuruluşu olarak değerlendirirler.⁴⁴¹ Sözkonusu görüş, hukukun kaynakları açısından böyle bir sonuca varmaktadır. Müslüman hukukçular ise, bu görüşün yanlış olduğu kanaatindedirler. Klâsik hukuk yazarlarından İbn Teymiyye (ö.728/1328) ve İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350),⁴⁴² Şurta idaresi personelinin görev alanına giren konular ve görev ünvanları yer ve zamana göre değişiklik gösterir. Bunun için hukukta belli bir sınırlama bulunmamaktadır. Bazı yer ve zamanlarda, Şurta'nın görevleri kaza alanına girebilir veya bunun tersi de olabilir. Hisbe ve maliye de buna benzer. Sözkonusu görevlerin ve

440. Tyan, E. : L'Organisation Judiciaire, c.2, s.143. Örnek olarak hem Büyük Selçuklular'da, hem de Anadolu Selçuklularında İşraf Divanı, askerî ve adlî işler hariç her hususu teftiş selahiyetli olup, idarî ve malî denetim yapmaktadır (Kafesoğlu, İ. : Sultan Melikşah, İstanbul 197) s.140/Uzunçarşılı, İ.H. : Methal, s.44, 97-98).

441. Barkan, Ü.L. : Kanunname, İA, c.5, s.185/Goldziher, I. : Fıkıh, İA, c.4, s.607/Grünebaum, G.v. : Hadâratu'l-İslâm, s.211/Köprülü, M.F. : Fıkıh, İA, c.4, s.614 ve İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s.18-35/Milliot, L. : Introduction, s.715/Mumcu, A. : Divan-ı Hümayun, s.35/Schacht, J. : İslâm Hukukuna Giriş, s.64.

442. İbn Teymiyye: el

ve ünvanların tümü aslında şer'î nitelik taşır. AAAA görevleri yürütenlerin niyet ve amaçları son derece önemlidir görüşünü belirttikten, Hisbe, mezâlim, şurta gibi müesseseleri "dini" müesseseler olarak değerlendirirler. 442

Mezâlimin yargı ile ilgili görevlerini, başlıca idarî ve adlî yargı olarak iki kümede ele almak mümkündür. Bunun yanında, mezâlim müessesesi istisnâî olarak yüce divan sıfatıyla da görev yapmıştır.

II. İdarî Yargı :

Mezâlim müessesesinin yargı ile ilgili görevlerinden en önemlisini, idarî yargı mefhumu içinde düşünülebilecek ihtilafların görülmesi meydana getirir. Burada, hemen belirtmeliyiz ki, mezâlim müessesesinde görülen idarî davalar, bugünkü hukukta anlaşıldığı gibi gelişmiş ve adlî davalardan kesin bir şekilde ayrılmış değildir. Kadı mahkemeleri ile mezâlim müessesesi arasında kesin bir görev ayrımı ve dağılımı olmamakla birlikte, bu bölümde ele alacağımız konularda önemli ölçüde bir görev ayrımı ortaya çıktığını gözlemek mümkündür. İdarî görev sahiplerinden birisinin yaptığı bir haksızlığın, kadı mahkemesi yerine, mezâlim müessesesine götürülmesi bunun açık bir işaretidir.

E. Tyan "Mezâlim müessesesindeki görevlerin bir bölümü için uygun deyim yokluğu dolayısıyla kullandığı idarî ihtilaf terimini, modern hukuktaki manasıyla kullanmadığını, İslâm hukukunun idarî yargı mefhumunu asla tanımadığını, mezâlim mahkemesindeki idarî ihtilaf mefhumunun geniş ve belirsiz olduğunu, haksızlık getirmesi muhtemel bir idarî karar ve tasarrufa karşı bir başvuru imkânının bulunmadığını, hizmet kusuru ile şahsî kusur arasında bir ayrım yapılmadığını, ancak her ikisinde de mezâlim mahkemesinin görevli olduğunu, idarî tasarruflar ile siyasî tasarruflar arasında bir ayrım yapılmadığını, mezâlim mahkemesinde taraflardan birinin devlet hükmi şahsiyeti veya herhangi bir âme kuruluşu olmadığını" ileri sürmek suretiyle bazı itirazlarda bulunmaktadır. 443

442. İbn Teymiyye: el-Hisbe fi'l-İslâm, s. 10-11 / İbnu'l-Kayyim: et-Turukü'l-Hukmiyye, s. 218. Krş. Astar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 24-25 / Karaman, H.: İslâm Hukuku Tarihi, s. 132-133 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 159-162 / el-Mubarek, M.: Niẓâmu'l-Hukm, s. 84-85.

443. Bkz. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 171-173.

Modern hukuktaki "idarî dava" mefhumu, İslâm hukukunda nazari açıdan, gerçekten de pek işlenmemiştir. Ancak, mezâlim mahkemesine götürülün ve devlet memurlarınca devlet adına yapılmış haksız tasarruf ve fiillere karşı ^{ya da} dava ve başvurular, idarî dava mefhumuna hayli yaklaşmaktadır. Pek tabiidir ki, modern hukuktaki kadar gelişmiş değildir, herhalde bundan normal de düşünülemez. Bununla birlikte, mezâlim mahkemesinde görülen bu gibi davaların devlet memurlarının hukuka uygun hareket etmesini sağlama açısından büyük değer taşıdığı da inkâr olunamaz. İşte, mezâlim mahkemesindeki bu gibi gelişmeler, bize, idarî dava mefhumunun çekirdek sayılabilecek örneklerin vermiş olmaktadır.

Hz. Ömer (r. a.) Medine'deki Mescid-i Nebî'ye ilâvede bulunmak için bitişikteki evi istimlâk etmeye karar verdiğiinde, ev sahibini bu karara itiraz edip, ihtilafın hakem kararıyla çözüme kavuşturulmuştur. Onun bu uygulaması karşısında, E. Tyan'ın "idarenin haksızlık getirmiş fil ve tasarruflarına karşı bir başvurunun mümkün olup, haksızlık getirmesi muhtemel kararlarına karşı itiraz yolunun kapalı olduğu" görüşü tutarsız kalmaktadır. ⁴⁴⁴ Zira, Hz. Ömer, sözkonusu evi, henüz istimlâk etmeden önce, hak sahibi muhtemel bir zarara karşı itirazda bulunmuştur.

Hizmet kusurunun İslâm hukukunda bulunmadığı görüşü de tartışılabilir. Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-720), ailesi üyelerince yapılan haksızlıkların tazminatını devlet hazinesinden ödemiştir. Hatta bunun için, İrak beytülmalinde ödenek kalmadığından, Şam beytülmalinden ödenek aktarması yapıldı. ⁴⁴⁵ Uygulamadaki bu örneğin yanısıra, doktrin ~~de~~ belirtilen bazı görüşler, son derece önemlidir. Hanefî hukukçu Kâsânî (ö. 587/1191)'nin belirttiğine göre, "Kadının verdiği kararda -şahitlerin kazf haddi uygulanmış olması gibi sebeplerle- hatası halinde, ilke olarak, -elçi gibi- sorumlu tutulmaz, dolayısıyla zararı tazmin etmesi gerekmez. Zira, kadı, kendisi değil, başkası için bir iş görmüştür. Böyle bir durumda, verilen kararın Allah hakkı veya kul hakkı olmasına göre değişik sonuçlar ortaya çıkar. Karar kul hakkı olduğu takdirde, hakkın mal olması ve mal olmamasının sonuçları a-

444. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 167.

445. İbn Abdilhakem: Sîretu Umer b. Abdilaziz, s. 126'dan Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 420.

rasında farklılık vardır. Kul hakkı olan kararda, hakkın bir mal olması halinde, hakimin kararı bozulur ve bu mal elde bulunuyorsa davayı kaybeden tarafa (makdiyyun aleyh) aynen iadesi, elde bulunmayıp istihlak edilmişse tazminat gerekir, fakat ^{hakimin sorumluluğu yoktur} boşama ve azad hakkındaki kararlar gibi- mal olmayan bir hak kararı sözkonusu ise karar bozulur. Hakim -hırsızlıkta kesme, muhsanın zinasında recm kararları gibi- sırf Allah hakkı olan kararlarda hata etmişse tazminatı beytülmalden ödenir, zira, kadı, amme menfaati için iş görmektedir. Bu durumda, kadının emriyle hareket eden cellâdın da sorumluluğu yoktur." ⁴⁴⁶ Hanbelî hukukçu İbn Kudâme (ö. 620/1223)'nin belirttiğine göre, görülen bir davada şahitler bir kişinin hakkının kaybolması veya canından olması sonucuna doğuran yalancı şahitlikte bulunduktan sonra, yalancı şahitlik yaptıklarını itiraf ederlerse, şahitlikleri doğayısıyla kaybolan hakkın--her ne kadar mütesebbib olsalar da- tazminatını öderler. ⁴⁴⁷ Aynı davada amme adına hizmet gören hakimin -mübâşir olsa da- herhangi bir sorumluluğu yoktur. ⁴⁴⁸ Her iki görüşten de, kadının haksızlık doğuran kararı, kasıtlı olarak vermesi halinde, şahsi kusurunun bulunup sorumlu olduğu sonucu çıkarılabilir. Bunlardan ayrı olarak İbn Abdisselâm (577-660/1181-1262)' devlet başkanlarının ve hakimlerin halk menfaatına yaptıkları icraatlarında hataya düşüp birinin ölümüne veya mal ziyanına yol açmışlarsa, bu zararların onlar tarafından değil hazine tarafından karşılanacağını ve İmam Şafii'nin de bu görüşte olduğunu kaydeder. ⁴⁴⁹

Bütün bu açıklamalardan sonra, İslâm hukukunda hizmet kusuru mefhumunun özel olarak işlenmemiş olduğu, ancak kendisinden söz e-

446. Kâsânî: Beda'i'u's-Şane'i', c. 7, s. 16. Krg. Atar, İ.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 167, 215 / Nebhan, M. F.: İslâm Anayasa ve idare Hukukunun Umumi Esasları, s. 597-598.

447. Bu konuda geniş bilgi ve aynı doğrultudaki hanefî görüşü için bkz. Kâsânî: Beda'i'u's-Şane'i', c. 6, s. 283-290 / Merginani: Hidaye, c. 3, s. 132 / Mecelle, m. 80 ve 1729 / Bilmen, Ü. N.: Hukuk-ı İslâmiyye, c. 8, s. 163-167 / Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 199.

448. İbn Kudâme: Muğni, c. 9, s. 248.

449. Yeniçeri, C.: İslâmda Devlet Bütçesi, s. 420.

dilmeden doktrinde ^{ve uygulamada} yer aldığı sonucuna varabiliriz. Belirtilen örneklerde, hakimın sorumlu tutulmayıp, hatalı kararı dolayısıyla ortaya çıkan zararın devletçe karşılanması hizmet kusuru teorisine tamamen uygunluk göstermektedir.

Tyan'ın tenkit ettiği "idarî tasarruf ile siyasî tasarruf arasında bir ayırım yapılmadığı" noktası da, günümüzde idarî yargının hayli gelişmiş olmasına rağmen, hala siyasî tasarrufların idarî yargı dışında tutulması ⁴⁵⁰ karşısında büyük bir değer taşımamaktadır.

Mezâlim, bu özellikleriyle -bugünkü ölçülerimize göre- biraz sınırlı olarak anlayacağımız şekilde- yüksek bir idarî mahkeme olarak görev yapmaktadır. Bunun içindir ki, mezâlim müessesesini bugünkü hukuk kuruluşlarından Danıştay'a karşılık gören günümüz yazarlarının değerlendirmeleri önemli ölçüde haklılık kazanmış olmaktadır ⁴⁵¹

Hangi tür ihtilâfların idarî ihtilâf olarak değerlendirileceği noktasında Maverdî (ö. 450/1058)'nin sıraladığı şu üçüne -uygulamadan örneklerle desteklemek suretiyle- yer verebiliriz:

1) Devlet memurlarınca fertler aleyhine yapılmış olan haksızlıklar:

Mısır valisi ^{haksızlık} Musa b. İba aleyhindeki şikâyetlerini incelemek üzere, Abbâsî Halifesi Harun Reşid (170-193/786-809), Ömer b. Mihran'ı muhakkik olarak görevlendirmiştir. Ömer, Mısır'a gitmiş ve olayları yerinde incelemiştir. ⁴⁵²

Fatımîler devrinde uzaktan gelen vatandaşlar, vali ve devlet memurlarının yaptığı haksızlıklar için mezâlim mahkemesine başvurmuşlardır. ⁴⁵³

Nureddin Zengî (ö. 570/1174)'yi Daru'l-Adl inşa etmeye zorlayan sebep, valilerinden Şirkûh (ö. 564/1169)'un yardımcılarının halka yaptığı haksızlıklardır. ⁴⁵⁴

450. Bkz. Gözübüyük, A.Ş.: Yönetmelik Yargısı, s. 21-27.

451. Bkz. Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495; Karaman, H.: Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 160 ve İslâm Hukuku Tarihi, s. 131; Keskiöğlü, O.: Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s. 273/

Burada, taşınmaz teşkilâtında görev yapan mezâlim mahkemesinin kararlarına karşı, merkezdeki mezâlim mahkemesine itirazda bulunulduğunu gösteren bir metne -şimdilik- rastlamadığımızı, ancak teorik olarak bunun mümkün olduğunu belirtmek istiyoruz. Krş. Taberî: Tarih, c. 7, s. 331.

452. Cahşiyârî: Vuzera, s. 217-220.

453. Makrîzî: Hitâat, c. 1, s. 406.

454. Makrîzî: Hitâat, c. 2, s. 208 / İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280.

Memluk Sultanı Baybars (658-676/1260-1277)'a yapılan bir başvuru, amken malları idaresince yerleşme hürriyeti kısıtlananların uğradığı bu haksızlıktır. ⁴⁵⁵

2) Devlet adına vergi veya mal ya da para vb. şeklindeki alacakların tahsilinde mükellefler aleyhine meydana gelen haksızlıklar:

Mezâlim mahkemesinde görülen davaların önemli bir kısmını, vergi ihtilafları meydana getirmektedir. ⁴⁵⁶ Abbasî Halifesi Mehdî (158-169/775-785)'ye, harac vergisinin ödenmesinde, mükelleflerin paralar arasındaki ağırlık farkıyla ilgili olarak uğradığı zarar başvurusu, bu farkın kaldırılması kararıyla sonuçlanmıştır. ⁴⁵⁷

Abbasî Veziri Ebu'l-Hasen Ali b. el-Furât (ö. 312/924)'ın gördüğü davaların çoğunluğu, vergi ihtilafları idi. ⁴⁵⁸

3) Devletten maaş alanların maaşlarının ödenmesinin gecikmesi veya eksik ödenmesiyle ilgili haksızlıklar:

Abbasî Halifesi Me'mun (198-218/813-833)'a, asker maaşlarının ödenmesiyle ilgili olarak yapılan şikâyet, maaşı ödemeyenlerin görevlerinden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır. ⁴⁵⁹

Burada modern idarî yargıdaki iptal davasına hayli benzemekte olan bir olayı belirtmeliyiz. Memluk Sultanı Baybars (658-676/1260-1277)'a, Muḥammed b. Ebî Mansur adında bir fert, Aybek (652-655/1254-1257) zamanında bahçesinin elinden alınıp ikta olarak verildiğini şikâyet etti. Konu araştırıldı ve Dîvânü'l-Ceyş'teki kayıtlardan bu bahçenin devlet (dîvan) malı olmadığı anlaşıldı. Aybek'in kararı iptal edilerek, bahçe dava sonunda sahibine iade edildi. ⁴⁶⁰

Mezâlim mahkemesinde görülen idarî davalar için uygulanan muhakeme usulü ile ilgili uygulamanın bazı yönlerine yer vermek yarar-

455. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 206.

456. Burada şu noktayı açıklamak yararlı olacaktır: Mezâlim müessesesinde görülen olaylar müesseseden önce, gerekse doğup görevlerinin yargı alanında yoğunlaşmasından sonra başka şekillerde çözüme kavuşturulmuştur. Meselâ vergi ihtilafları, mezâlim müessesesinin doğuşundan önce de vardı ve bu ihtilâf en çok vergi memuru nezdinde hal yoluna bağlanırdı; mezâlimin müessese haline gelişinden sonra da ihtilaflar ortaya çıkmıştır ve bunlar yine memur nezdinde veya nihaî olarak mezâlim mahkemesinde çözümlenmişlerdir. Burada bizi yalnızca mezâlim mahkemesinde görülen vergi ihtilafları ilgilendirir.

457. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 80-81. Buradaki halifenin Muh-

lı olacaktır. Maverdî (ö.450/1058), Ferrâ (ö.458/1066) ve Nuveyrî (ö. 732/1332)'nin belirttiğine göre, bu tür olaylar için mezâlim hakimi re'sen harekete geçer, zarara uğrayanın başvurusu beklenmez.⁴⁶¹ E. Tyan, mezâlim mahkemesinde idarî davaların görülmesi ile hiyerarşik denetim arasında büyük bir fark görmekteyse⁴⁶² de, bu uygulamanın hiyerarşik denetim olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Zira, "kamu kuruluşunun kendi kendisini denetlemesi"⁴⁶³ şeklinde tarif edilen hiyerarşik denetim sözkonusu değildir. Tyan'ı herhalde, mezâlim hakiminin re'sen harekete geçebilmesinin yetkisine sahip oluşu, bu görüşü benimsemeye götürmüş olmalıdır. Bu yönüyle ^{hiyerarşik denetim ve} mezâlim müessesesi arasında gerçekten bir benzerlik görülmektedir. Ancak, re'sen harekete geçebilme yetkisini, "kendiliğinden inceleme" mefhumunun aşırı gelişmiş bir şekli kabul edebiliriz. Uygulamadan çıkarılabilecek bir başka usul konusu, modern idarî davalardakinden oldukça farklı biçimde gelişen ve gerçekleşen kararın niteliğidir. Modern idarî davalardaki zararın giderilmesi veya idarî kararın iptali kararları da dahil olmak üzere, mezâlim hakimi tam bir serbesti içindedir. Bu durumu, devrin adalet anlayışına bağlamak mümkündür. Re'sen veya başvuru üzerine harekete geçen mezâlim mahkemesinde kararların verilmesi mutlaka duruşma sonrasında olmaz. Kararın verilmesi çok defa, sadece şikâyetçinin hazır bulunduğu bir duruşmada gerçekleşir. Ancak, şikâyet edilen devlet memuru bazan duruşmaya çağrılabilir. Hiç kuşkusuz, bu durum, mahkeme kağısına çıkmayı, haysiyet konusu yapan devlet memurları için, hukuka uygun hareket etme yolunda önemli bir baskı aracıdır.⁴⁶⁴

Memlukler'de Mustevfî'l-Murteca' ile Nâzıru'l-Ceyş'in de bazı idarî davalara baktıklarını görüyoruz.⁴⁶⁵

tedî olması gerekir. Bkz. Fagnan, E.: Les Statuts Gouvernementaux, s.166 dn.4.

458. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.177.

459. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s.82 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.271.

460. Makrîzî: Hitat, c.2, s.205.

461. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s.80-82 / Ferrâ: el-Ahkâmu's-Sultânîyye, s.61-63 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.271.

462. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.173.

463. Gözübüyük, A.Ş.: Türkiye'nin Yönetim Yapısı, s.199-200 / Derbil, S.: İdare Hukuku (Ankara 1955, 4. B.), s.290.

464. Bkz. Makrîzî: Hitat, c.2, s.208 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.180-181.

465. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c.4, s.33 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.351 / Atar, F.: İsyâm Adliye Teskilâtı, s.168. Bu ikisi hakkında bkz. Uzunçarşılı, İ.H.: Methal, 369-370, 378.

III. Adli Yargı :

Mezâlim müessesesinin yargı alanındaki görevlerinden ikincisini, adli ihtilafların ilk veya üst dereceli mahkeme olarak karara bağlamak meydana getirir:

A- İlk Mahkeme Olarak Mezâlim :

Mezâlim müessesesinin adli yargı açısından bir ilk mahkeme olarak görev yapması, doktrincede de kabul edilmiştir.⁴⁶⁶ Aslında adli ihtilafların çözümü, kadı mahkemelerinin görev alanına girer. Ancak, mezâlim mahkemesine götürülen adli ihtilaflar, genellikle davalının devlet memuru veya güçlü bir kişi olması dolayısıyla, kadı mahkemelerinin görüm ve çözümünde yetersiz kaldığı ihtilaflardır.⁴⁶⁷ Hükümdar veya temsilcilerinin başkanlık ettiği mezâlim mahkemelerine, kadı mahkemelerinin çözemediği bu tür davaların götürülmesi, adaleti sağlayacak en yüksek güç olarak devlet fonksiyonlarının tümünü elinde tutması veya yetki devrinde bulunulan kişiyi desteklemesi dolayısıyla, ⁴⁶⁸ Bu bakımdan, uygulamada, mezâlim mahkemeleri, "kadı mahkemelerinin yerini alacak ölçüde adli ihtilafların çözümüyle uğraşmıştır. Bir hakkı ispat veya inkâr, devlet memurları veya fertler tarafından işlenen haksızlıklar (özellikle gasb'lar) ve bunlara benzer şeylerle ilgili şikâyetleri dinlemek için çok geçmeden "mezâlim mahkemeleri" teşkil edilmiştir. Nazari olarak kadıların yargılama sahasına giren mülkiyetle ilgili önemli davaların da mezâlim mahkemelerine götürülmesi cihetine gidilmiştir. Öyleki, zamanla bu mahkemelerin yargı işleri, geniş çapta kadıların mahkemelerine ait yargı işleriyle uygun hale gelmiştir."⁴⁶⁹ Gerçekten, İbn Tûlûn (267-270/880-884) ve Kâfur (328-349/940-960)'un mezâlim müessesesiyle ilgili yargı faaliyetleri, geniş ölçüde adli ihtilafları içine aldığından, adli hakimler âdeta görevden uzaklaştırılmış

466. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82, 83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272-273, 274. Buradaki "ilk mahkeme" terimini, başka temyiz mercii olmadığından, ilk ve üst mahkeme manasında kullanıyoruz.

467. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 208 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392.

468. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 15-16.

469. Schecht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61.

gibi vazife yapamamışlardır.

Mezâlim ile adlî mahkemeler arasında belli bir görev dağılımı yoktur. Ancak, uygulamanın belli bazı devalarda yoğunlaşması, doktrini iki tür dava üstünde önemle durmaya zorlamıştır:

1) Gasblar: Bu tür fiilleri de iki grupta ele almak gerekir:

a- Devlet Memurlarının Gasbları (el-Ğuşûbu's-Sultânîyye): Zâlim devlet memurlarının tamahkârlık veya tecavüzkârlık gibi sebeplerle sahipleinden aldığı mallar, mezâlim mahkemesi aracılığıyla hak sahiplerine iade edilirler. Mezâlim hakimi bu durumu, denetleme sırasında şahsen haber almışsa re'sen hareket ederek haksızlığa uğrayanın başvurusundan önce malın sahibine iadesini emreder, fakat bu konuda bilgisi yoksa konunun incelenmesi ve karara bağlanması başvuruya bağlıdır. Bu gibi gasb durumlarında mülkiyetin kime ait olduğu konusu, resmî kayıtlardan araştırılır ve buna göre hareket ederek mülkün sahibine iadesi sağlanır.⁴⁷⁰

Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-720), kendi ailesi üyelerinin yaptığı haksızlıkları inceleyerek, alınan malları sahiplerine iade etti.⁴⁷¹ Bunlar içinde, devlet memuru olanlar bulunduğu gibi, olmayanlar da bulunmaktaydı. Bu durumda ikinci gruptakiler, güçlü kişilerin gasbları sınıfına girer.

Ömer b. Abdilaziz'e Yemen'li bir zât, Halife el-Velîd b. Abdilmelik (86-96/705-715'in mülkünü gasbettiğini şikâyet etti. Ömer, konuyu resmî kayıtlardan araştırdı. Şikâyetçinin haklı olduğu ortaya çıkınca, kayıt tashih edilerek, mülkiyet şikâyetçiye intikal ettirildi, kendisine de bir miktar tazminat ödenerek hakkı iade edilmiş oldu.⁴⁷² Yine Ömer b. Abdilaziz zamanında arazisi haksız olarak gasbedilen bir zimmi mezâlim mahkemesine başvurarak hakkını almıştır.⁴⁷³

470. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 82 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272. Krş. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 244-245.

471. Ya'kûbî: Tarîh, c. 2, s. 305 / Ebu'l-Ferrec: EĞanî, c. 9, s. 255 / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 78 / Suyûtî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 90 / Damîrî: Hayatu'l-Hayevan, c. 1, s. 61.

472. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarîh, c. 5, s. 147 / İbn 'Abdu Rabbih: el-İkdu'l-Ferîd, c. 2, s. 338 / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 82. / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272.

473. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 170 / Damîrî: Hayatu'l-Hayevan, s. 1, s. 61.

Abbâsî Halifesi Mansûr(136-158/754-775)'a yapılan bir şikâyetin konusu, vali tarafından bir ferdin malının haksız surette elinden alınmasıdır.⁴⁷⁴

Harun Reşid(170-193/786-809)'in vezîti Ca'fer b.Yahya (ö.197/812)'ya İsfahan'lı bir fert, elinden binasını alan valiyi şikâyet etmiş ve Ca'fer davayı inceleyerek lehine karar vermiştir.⁴⁷⁵

Nureddin Zengî(ö.570/1174)'nin valisi Şîrkûh(ö.564/1169)'un yardımcılarının gasb~~ları~~ı da benzer olayların başka bir örneğidir.⁴⁷⁶

b-Güçlü Kişilerin Gasbları:Mezâlim mahkemesinde karara bağlanan ikinci tür gasblar, güçlü şahsiyetlerin, sahiplerinin elinden rızası olmadan mülkünü almalarıdır. Böyle bir davanın görülebilmesi için, haksızlığa uğrayanın dava açması gerekir. Gâsıbların elinden bu mülkler dört yolla alınır: Gâsıbın itiafı, mezâlim hakiminin bilgisi, gasba veya sahibinin elinden alındığına dair bir delil bulunması, şahitlerin şهادeti.⁴⁷⁷

Abbâsî Halifesi Hâdî(169-170/785-786)'ye, devletçe büyük itibarı olan Umâre b. Hamza tarafından yapılan gasb için başvuruda bulunuldu. Hâdî, Umâre'yi yargılamak üzere mahkeme huzuruna çıkardı.⁴⁷⁸

Abbâsî Halifesi Me'mun(198-218/813-833)'a kendi oğlu aleyhine, oğlu Abbas'ın arazisini gasbettiği bir kadın tarafından dava açıldı. Me'mun, davaya bakılmasını kadısı Yahya b. Eksem(ö.242/857)'e veya veziri Ahmed b. Ebî Hâlid(ö.210/825)'e devrederek şikâyetçi kadının dava sonunda haklı olduğu anlaşılacak, toprakları kendisine iade edildi.⁴⁷⁹

Mezâlim mahkemesinde görülen değişik bazı adlî olaylardan da söz etmek yerinde olur. Abbâsî Halifesi Me'mun, alacağını tahsil edemeyen birinin açtığı davayı karara bağlamıştır.⁴⁸⁰ Gazne Sultanı Sabuktekin (368-387/978-997), bir adamın haneye tecavüz davasını çözümlenmiştir.⁴⁸¹

474. Taberî: Târîh, c. 6, s. 338.

475. Cahşiyârî: Vuzera, s. 216-217.

476. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280 / Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 208.

477. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82. Krş. Kalkaşendî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 244-245.

478. İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 164 / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 90.

479. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272.

480. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Târîh, c. 5, s. 229-230.

481. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 30-31.

Mezâlim mahkemesine götürülen bu tür davaların görülmesi, belli bir devirden sonra yine kadı mahkemelerine devredilmiye başlanmıştır. Tayin yazılarında da bu hususa işaret edilmiş, bazı olayların kadı mahkemelerine gönderileceği, önemli davaların mezâlim mahkemesinde görüleceği belirtilmiştir.⁴⁸² Bunun yanısıra, mezâlim oturumlarında üyelerden biri veya birkaçı kadı mahkemeleri temsilci-dir. Kadının bulunduğu bu oturumlarda konu bazan kendisine havale edilmiştir.⁴⁸³ E. Tyan, mezâlim mahkemesinde görülen adlî davaların kadı mahkemelerine gönderilmesinin en azından mezâlim müessesesinin ayrı bir kuruluş olarak görüldüğü h. IV. asrında ortasından itibaren mecburî hale geldiği görüşündedir.⁴⁸⁴

2) Özel Vakıflardaki İhtilaflar (el-Vukûfu'l-Hâssa): Özel vakıflardaki ihtilaflar, ancak dava açılması halinde mezâlim mahkemesinde karara bağlanır, re'sen harekete geçilmez.⁴⁸⁵

Burada, son olarak şunu da belirtelim ki, doktrinde adlî ihtilafların, hakkaniyete ve adlî muhakeme usulüne göre karara bağlanacağı benimsenmiştir.⁴⁸⁶

B - Üst Mahkeme Olarak Mezâlim :

Mezâlim mahkemesinde alt mahkemeler tarafından verilen kararların temyizden gözden geçirildiği de olmuştur.

Bağdad kadısı Bişr b. el-Velîd, bir ferdi Hz. Ebu Bekr (r. a.) aleyhinde konuştuğundan dayak cezasına çarptırdı. Ancak Abbâsî Hali-fesi Me'mûn (198-218/813-833), bu kararı veren hakimi hukukçuların da bulunduğu bir oturumda hazır bulunmak üzere huzuruna davet etti ve kadının verdiği kararı uzun bir gerekçe ile bozup, yerine suçluyu hapis cezasına çarptırdı.⁴⁸⁷

Şurta teşkilâtınca alınan hacr kararları mezâlim mahkemesinin denetimine tabi olmuştur. H. 227 tarihinde sahibu'l-mezâlim Yusuf b.

482. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 244-245.

483. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 4, s. 44 / İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuzẓâr, c. 1, s. 300 / İbn Haldun: İber, c. 4, s. 875 / Mâkrîzî: Hitat, c. 2, s. 209 / Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 161.

484. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 197.

485. Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 82-83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 273.

486. Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 83. Tayin belgesindeki aynı ifadeler için bkz. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 245-246.

487. Ya'kûbî: Tarîḥ, c. 2, s. 468-469.

Ya'kûb'un izni olmadan mahkûmlar serbest bırakılmıyorlardı.⁴⁸⁸

Adaleti sağlamada en yüksek bir otorite olarak mezâlim mahkemesinin alt mahkemelerin verdiği kararları gözden geçirmesi çok normal bir sonuçtur. Bunun içindir ki, günümüz yazarlarından birçoğu, mezâlim müessesesini Yargıtay (Temyiz Mahkemesi) a karşılık olarak görmüşlerdir.⁴⁸⁹ Kimi yazarlar ise, müessesemizi İstinaf Mahkemesi olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁹⁰

Kadınların yargılama dışındaki davranışları ile ilgili başvurular da mezâlim müessesesine yapılmış ve orada karara bağlanmıştır.⁴⁹¹ Memluk Sultanı Baybars (658-674/1260-1277) bir mezâlim oturumunda, Mısır hanbelî başkadısının kendisine karşı iyi düşüncelediği olmadığı ve tayin yolsuzluğu hakkındaki şikâyeti karara bağlamış ve bunların asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁹² Gazneliler Sultanı Mahmud (388-421/998-1030)'a, bir kadı, emanete hıyanet ettiği için şikâyet edilmiş ve konu mezâlim müessesesinde karara bağlanmıştır.⁴⁹³ Taberî'nin nakline bakılırsa, bazı devirlerde sahibu'l-mezâlimler dahi devlet başkanlarına şikâyet edilmiştir.⁴⁹⁴

IV. Yüce Dîvan ;

İbnu'l-Esîr (ö. 630/1232)'in ayrıntılı bir şekilde belirttiğine göre, Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932), 314/926 yılında vezir Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Ubeydillah b. Ahmed b. el-Hasîbî (ö. 328/940)'yi, bazı gelir ve gider yolsuzlukları, görevi ihmal ve kötüye kullanması dolayısıyla, kadınlar, fakihler ve kâtiplerin de hazır bulunduğu bir toplantıda yargılamış ve hapis cezasına çarptırmıştır.⁴⁹⁵

488. Taberî: Tarîh, c. 8, s. 155.

489. Gardet, L.: La Cité Musulmane, s. 138 / Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495 / Karaman, H.: İslâm Hukuku Tarihi, s. 131 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 160 / Keskiöglü, O.: Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s. 273 / Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61, 189 / Üçok, C.-Mumcu, A.: Türk Hukuk Tarihi, s. 147. İspanya'da doğrudan saraya bağlı olarak görev yapan Sahibu'r-Redd, kadı mahkemesinin kararlarına karşı yapılan itirazları karara bağlamıştır (Milliot, L.: Introduction, s. 716 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 350).

490. Kettânî: et-Terâtîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 266-267 / Hasen, H. İ. + Hasen, A. İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, s. 352 / Zeydan, C.: Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. 1, s. 222-223.

491. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 188-189, 199-200.

492. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 205.

493. Nizamülmülk: Siyasetname, 13. bölüm.

494. Taberî: Tarîh, c. 7, s. 331.

495. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarîh, c. 6, s. 184. Ayrıca bkz. İbn Kesîr: Bidâye, c. 11, s. 154 / Yeniçeri, C.: İslâm'da Devlet Bütçesi,

Bilindiği üzere Anayasa Mahkemesinin görevlerinden birisi de, devletin bazı yüksek görevlilerinin, bu arada başbakan ve bakanların görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılamada bulunmaktır.⁴⁹⁶ Bugünkü idare hukukunda başbakana karşılık olan vezirin mezâlim mahkemesinde yargılanmasıyla ilgili istisnaî bir uygulama örneğine sahip bulunmaktayız. Şu halde, mezâlim müessesesi Yüce Dîvan sıfatıyla da görev yapmıştır.

Şimdiye kadar yapılan görevlerle ilgili açıklamalara göre, mezâlim müessesinin sabit bir görev alanı olmamış,⁴⁹⁷ bu alan devir ve şartlara göre bazan daralmış, bazan genişlemiştir, her devirde ağırlıklı görev alanı da başka başka olmuştur. Ancak, görevler, nihayet yargı alanında toplanmıştır.

s.421. Biraz farklı bir görüşle krş. İbn Tıktakî: Fahrî, s.200-201.

496. Gözübüyük, A.Ş.: Hukuka Giriş, s.158.

497. Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s.161 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.141.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN İŞLEYİŞİ

§ 17 . MEZÂLİM TOPLANTILARI :

I. Toplantı Yerleri :

A- Umumî İzahat :

Mezâlim toplantılarının yapılacağı yer konusunda doktrinde herhangi bir açıklama yoktur. Uygulamada da mezâlim toplantıları için başlangıç döneminde belirli bir yer bulunmamaktaydı. Yetkililer kendilerine iletilen şikâyetleri her nerede olursa olsun inceleyip karara bağlıyorlardı. Ancak, daha sonraları toplantılar, cami, medrese, saray bünyesindeki yerler, makam veya ev gibi çok değişik yerlerde yapılmıştır. Fakat, mezâlim devletler için temel bir organ olduğundan, zamanla, sadece toplantıların yapılabilmesini sağlamak üzere özel binalar inşa edilmiştir.

B-7 Değişik Toplantı Yerleri :

1. Cami :

Doktrinde şafiî hukukçular, camilerin mahkeme salonu olarak kullanılmasını doğru bulmazken, diğer hukukçular bunun mümkün olduğu görüşündedirler.⁴⁹⁸

Mezâlim toplantılarının bazı devirlerde camilerde yapıldığını görmek bizi şaşırtmamalıdır. H. III. asrın ikinci yarısında Abbaasî Halifesi Me'mûn (198-218/813-833)'un veziri Fađl b. Sehl (ö. 218/833), 217/832'de Kahire'de iken, çeşitli devlet memurları aleyhindeki şikâyetleri, camide yaptığı oturumlarda incelemiştir.⁴⁹⁹

498. Kâsânî: Beda'i'u's-Şana'i', c. 7, s. 13 / Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 156.

E. Tyan, camilerin mahkeme yeri olarak kullanılmasına ilgili görüşü, mezâlim müessesesinin örfî yargı kuruluşu olduğuna delil olarak gösterir (L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 203-204).

Camiler mahkeme salonu olarak kullanıldığına göre, kadı mahkemelerinin de örfî yargı kuruluşu olduğu sonucuna varmamız gerekir ki, Tyan'ın yanlışlığı ve zorlaması açık olarak görülmektedir.

499. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 502 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 264.

Kuzey Afrika'da, h. III. asrın ikinci yarısında, Emir İbrahim b. Ahmed, mezâlim toplantılarını Kayravan camiinde yapardı. ⁵⁰⁰

Nureddin Zengî (ö. 570/1174) de henüz Daru'l-Adl'i inşa ettirmeyen önce, oturumlarını el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapmaktaydı. ⁵⁰¹

2. Medrese :

Memluk Sultanı Aybek (652-655/1254-1257)'in veziri Alaaddin el-Bundukdâri mezâlim oturumlarını Kahire'deki el-Medârisu's-Saâhihiye'de yapardı. ⁵⁰² Bunun, Memlukler'de henüz Daru'l-Adl yapılmadığı döneme ait olduğu unutulmamalıdır.

3. Makam veya İkametgâh :

Mezâlim toplantılarının en çok yapıldığı yerlerden biri resmî makam veya ikametgâhın bulunduğu yerler olmuştur. Bu gibi durumlarda, hükümdarlar tarafından sarayın belli bir yeri oturumlara tahsis edilmiştir.

Endülüs'te Halife Abdullah (275-300/888-912), saray bünyesinde Babu'l-Adl denilen yeri mezâlim oturumlarına tahsis etmiştir. ⁵⁰³

Makrîzî (ö. 845/1402)'nin belirttiğine göre, Fatimî halifeleri oturumlarını başkentteki el-Şasru'l-Kebîr'in es-Sakîfe denilen kısmında yapmışlardır. ⁵⁰⁴ Fatimîler müesseseliren dair bir eseri bulunan A. Macid'in değerlendirmesine göre, es-Sakîfe'deki oturumlar, İfrîkiye'de üçüncü halife Mansûr (334-341/946-953)'un sarayındaki Sakîfe'de ve valiler tarafından yapılan toplantılar için sözkonusudur. Nitekim vali Nu'man, oturumlarını burada yapmıştır. ⁵⁰⁵

Fatimîler'de asker biri olmadığı takdirde, mezâlim oturumlarını sarayın Babu'z-Zehab denen yerinde Şahibu'l-Bâb yapardı. ⁵⁰⁶

Memluk Sultanı Berkâk (784-789/1382-1398) devrinde mezâlim oturumları Kal'atu'l-Cebel'deki sarayın el-İstabilu's-Sultânî denilen yerinde yapılmıştır. ⁵⁰⁷

500. İbnü'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarîh, c. 6, s. 5. Krş. İbn Haldun: İber, c. 4, s. 434.

501. İbn Keşîr: Bidâye, c. 12, s. 278.

502. Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 208.

503. İbn Ederî, c. 2, s. 158'den Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 282.

504. Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 405-406.

505. Macid, A.: Nuzumu'l-Fatimiyyîn, c. 1, s. 158 dn. 1.

506. Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 208.

507. Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 208 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 3, s. 483.

Berkük'un bu uygulaması, bazı yalınlarda, saraylarda ed-Dikka denilen salonlarda oturum yapanlar hariç, XI .asır sonlarına kadar sürmüştür. 508

Memlukler'de vezir yerindeki Nâ'ib'in başkanlık ettiği mezâlim oturumları, Eyvân'dan ayrı olarak sarayın Daru'n-Niyâbe adını taşıyan ve vezirin ikametgâhı olarak kullanılan yerde yapılarıdır. 509

C- Özel Toplantı Yerleri :

1. Dâru'l-Mezâlim, Dâru'l-'Amme :

İlk Abbasî halifelerinden itibaren mezâlim için ayrılmış özel bir yerden söz edilir. Meselâ Halife Hâdî (169-170/785-786) devrinde, Bağdad'da bir Dâru'l-Mezâlim vardı. 510 Bu yer, Dâru'l-'Amme olarak da isimlendirilmiştir. 511

2. Kubbetu'l-Mezâlim :

Abbasî Halifesi Muhtedî (255-256/869-870), mezâlim oturumları için, kubbeli ve dört kapalı bir bina yaptırmıştır. Bu binaya Kubbetu'l-Mezâlim denildi. 512

3. Türbe :

Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'nin annesi, şahibetu'l-mezâlim olarak tayin ettiği Sumel'ye, Bağdad' mahallelerinden Rusâfe'de yaptırılan Türbede yapmasını emretmiştir. 513

4. Dâru'l-'Adl :

Daru'l-Adl adıyla bilinip mezâlim oturumlarına tahsis edilmiş özel binayı ilk kuran kişi, tarihçilerin ortak ifadeleriyle, el-Melikü'l-Adil Nureddin Zengî (ö. 570/1174)'dir. 514 Nureddin önceleri Ha-

508. İbn Tağribardî: en-Nucûmu'z-Zâhire (Popper), c. 7, s. 745'ten Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 267.

509. Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c. 3, s. 374; Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 214-215.

510. Taberî: Tarîh, c. 6, b. 430.

511. Taberî: Tarîh, c. 7, s. 331 / Ya'kûbî: Tarîh, c. 2, s. 484 / el-Hatîbu (I-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 76.

512. Mes'udî: Murûcu'z-Zeheb, c. 4, s. 183.

Bazı yazarlar, bu binanın, Sâsânî örneğine göre yapıldığını ileri sürerler (Herzfeld, E.: Geschichte Samarra, Hamburg, 1948, s. 25 s. 251'den Mumcu, A.: Divan-ı Hümayun, s. 14 dn. 50).

Halbuki Nizamülmülk, Sâsânîler'in açık hava toplantılarında oturum yaptıklarını ve şikâyetleri dinlediklerini belirtmektedir (Siyasetname, s. 35).

513. İbn Tağribardî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 3, s. 193.

514. Klasik tarihçilerden bazılarınca, Nureddin, Ömersb. Abdilaziz'-

leb'te bir Daru'l-Adl kurmuştu, ancak burası pek fazla üne kavuşmamıştır. Nureddin'i üne kavuşturan, Kemaleddin eşŞehrazûrî'nin başkadılığı devrinde Dimaşk (Şam)'da inşa ettirdiği Daru'l-Adl'dir. Bu Daru'l-Adl'in kurulmasında başkadının da rolü olduğu anlaşılmaktadır. ⁵¹⁵

İmadeddin el-Kâtib el-İsfahanî (ö. 597/1200)'ye göre, Kemaleddin, herhangi bir adaletsizlik töhmeti altında kalmamak ve mühim davalara hükümdarın huzurunda bakmak için Daru'l-Adl'i inşa ettirmiştir. ⁵¹⁶ Halbuki, Makrîzî (ö. 845/1442) ve İbn Keşîr (ö. 774/1373)'e göre, Dimaşk'ın zaptından sonra Ebeduddîn Şîrkûh b. Şâzî (ö. 564/1169)'nin nüfuzu çok artmıştı. Kemaleddin'e Şîrkûh'un nâiplerinin halka haksızlık yaptıkları hakkında şikâyetler geliyordu. Fakat onu muhakeme etmekten çekiniyordu. Durumu Nureddin'e bildirince, Nureddin, büyük devlet memurlarını muhakeme etmek için Daru'l-Adl'i kurdurmuştur. Bunu duyan, Şîrkûh, nâiblerini toplayarak halka iyi davranmalarını, kendisini Nureddin'in huzurunda mahkemeye çıkmaya mecbur etmemelerini tenbih etmiştir. Nureddin, Daru'l-Adl'de şikâyetçi beklemiş, fakat herhangi biri şikâyette bulunmamıştır. ⁵¹⁷

Daha sonraları Salahaddin (569-589/1174-1193) Kahire'de, oğlu Gazî (668-613/1173-1216) Haleb'te bu Daru'l-Adl'in birer örneğini inşa ettirmişlerdir. Ayrıca Salahaddin, 583/1187'de Dimaşk kalesini tamir ettirip Dabu'n-Nasr'ı açtığı sırada Daru'l-Adl'e Ba'lebek sahibinin bitişikteki evini de ilâve edip kale içine almıştır. Bundan sonra bu binaya Daru's-Sa'âde denilmeye başlanmıştır. ⁵¹⁸

den sonra en âdil hükümdar olarak görülür ve bu yüzden el-Melîku'l-Âdil sıfatıyla anılır (İbn Keşîr: Bidâye, c.12, s.278).

Ancak İbn Tiktâkî, Abbasî Halifesi Muhtedî'nin de Ömer'in yolunda gittiğini söylemektedir (Fahrî, s.182).

515. Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.134.

516. Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.134.

517. İbn Keşîr: Bidâye, c.12, s.280 / Makrîzî: Hitat, c.2, s.208.

518. Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.134-135.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Nureddin'den sonra, Daru'l-Adl yapımı yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Memluk Sultanı Baybars (658-675/1260-1277), 661/1263'te el-Ğal'a'nın alt kısmında Daru'l-Adl inşa ettirmiş, 662/1264'te otuurlara başlamıştır. Bu binaya daha sonra, Daru'l-Adli'l-Ğadîme denmiştir.⁶¹⁹ Daha sonra, Muhammed b. Ğalavun (697-742/1298-1341), 722/1332'de uzun süredir kullanılan halde olduğundan bunu yıktırmıştır. Zaten Ğalavun (678-689/1275-1290), el-Eyvân adıyla başka bir bina yaptırmıştı. Fakat Ğalavun'un oğlu ~~Halif~~ (689-692/1290-1293) tarafından yenilenen bu bina, da Muhammed b. Ğalavun tarafından yıkılmış ve yerine kubbeli büyük bir bina yaptırmıştır. Artık burası el-Eyvânu'l-Kebîr olarak isimlendirilmiştir. Saraydan gizli bir kapıdan girilen ve oturma yerine gizli bir parmaklıkla açılan bir salon da yaptırılmıştır.⁵²⁰

Mezâlim oturumlarının yapıldığı yeri göstermek üzere de kullanılan Daru'l-Adl ismi, mezâlim fonksiyonunu belirtmek için Niyabetu Dari'l-Adl denecek kadar yaygınlaşmıştır.⁵²¹

Daru'l-Adl'lerde, mezâlim toplantılarının yanısıra, cülûs törenleri⁵²², Nâibu'l-Kâfil Divanı⁵²³ ve Emîr Hâcib'in çalışma yeri⁵²⁴ için de kullanılmıştır.

II. Toplantı Günleri ve Tatil :

Doktrinde benimsendiğine göre, mezâlim görevini yürüten kimse, bunun özel görevlisi ise, her gününü otuurlara tahsis etmek zorundadır. Fakat, başka görevleri de olan bir devlet memuru ise, haftanın belli günlerini bunun için ayırır.⁵²⁵

Karahanlı Devleti'nde mezâlim oturumu yapılan güne "Mezâlim Günü" veya "Mezâlim Vakti" adı verilmiştir.⁵²⁶

Toplantı günleri konusunda, uygulamada da kesinleşmiş bir durum yoktur. Her hükümdar, vezir veya vali, şartlara göre belli günle-

519. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 205, 208.

520. Makrîzî: Hıtaf, c. 2, s. 206-207.

521. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 265.

522. Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 303, 304, 305, 309.

523. Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 350.

524. Uzunçarşılı, İ. H. : Methal, s. 395.

525. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 79-80.

526. Genç, R. : Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 200-201 dn. 576, 206.

ri ve saatleri oturum için ayırmıştır. Sahibu'l-mezâlimler de şartlara göre hareket etmişlerdir.

Oturumlar için belli bir gününü ayıran ilk kişinin, Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervan (65-86/685-705) olduğu belirtilirse de, hangi gün oturum yaptığı konusu açık değildir.⁵²⁷ Abbasî Halifesi Mehdi (158-169/775-785)'nin her an oturum yaptığı ifade edilir.⁵²⁸ Ancak bu ifade de, gün konusunda açık değildir.

Oturum günleri ile ilgili uygulama gözden geçirilirse, bu günlerin haftanın her günü, haftada bir gün, haftada iki gün ve haftada üç gün şeklinde olduğu göze çarpar.

H.V. asrın ikinci yarısında Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in veziri Ali b. İsa, her gün öğleden sonra ikindiye kadar oturum yapardı.⁵²⁹ Fatımî Halifesi Aziz (365-386/975-996)'in veziri Yakub b. Yusuf b. Killis (388-381/930-991) her gün sabah namazından sonra mezâlim toplantısı yapardı.⁵³⁰ Anadolu Beyliklerinden birini kuran Kadı Burhaneddin (783-801/1381-1398) de nâibliği döneminde her gün divan kurardı.⁵³¹

Haftanın bir günü oturum yapanlar, bunun için pazar, cuma ve cumartesi günlerini ayırmışlardır. Abbasî Halifesi Me'mun (198-218/813-833), pazar günleri ikindiye kadar oturum yapardı, ancak bazan cumartesi günleri de oturum yaptığı olurdu.⁵³² Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in veziri Ebu'l-Hasen b. Ali b. el-Furât (ö. 312/924) da pazar günleri sabah erkenden mezâlim toplantısı yapardı.⁵³³ Muktedir'in annesi, şahibetu'l-mezâlim tayin ettiği Sumel'e her cuma günü oturum yapmasını emretmişti.⁵³⁴ Kâfur (ö. 357/967) ile Cevher (ö. 381/992), cumartesi günlerini oturumlara ayırırdı.⁵³⁵

527. Maverdî: *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 78 / Makrîzî: *Hıttat*, c. 2, s. 207.

528. İbn Tıktakî: *Fahrî*, s. 131.

529. İbn Tıktakî: *Fahrî*, s. 199.

530. İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. 6, s. 28 / İbn Haldun: *İber*, c. 4, s. 115.

531. Taneri, A.: *Türk Devlet Geleneği*, s. 163.

532. İbn Abd Rabbih: *el-İkdu'l-Farîd*, c. 1, s. 22 / Maverdî: *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 84-85.

533. Şâbî: *Vuzera*, s. 122 / Tyan, E.: *L'Organisation Judiciaire*, c. 2, s. 258.

534. Suyutî: *Tarihu'l-Hulefa*, s. 153.

535. İbn Hallikân: *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. 1, s. 329 / Makrîzî: *Hıttat*, c. 2, s. 207.

İbn Batûta (ö.779/1377)'nin belirttiğine göre, h.VIII. asırda mezâlim müessesesine büyük önem veren Tunus Sultanı Ebu 'Inân, mezâlim toplantılarını öğleden sonra kadınların, ikindiden sonra erkeklerin şikâyetlerini dinleyerek cuma günleri yapardı.⁵³⁶

Haftada iki gün mezâlim oturumu yapanlar, pazartesi-perşembe, pazar-çarşamba ve cumartesi-salı günlerini seçmişlerdir. Mısır'da İbn Tûlûn (267-270/880-884) sile Fatımîler haftanın iki günü oturum yapardı.⁵³⁷ Eyyübîler ve Memlukler devrinde pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonraları mezâlim oturumlarına ayrılmıştır. Salahaddin (569-589), Baybars (658-676/1260-1277) ve İbn Kalavun (697-742/1298-1341) bu şekilde uygulamada bulunmuştur.⁵³⁸ Hindistan'da Ebu Mücahid Muhammed Şâh (725-736/1325-1335) da pazartesi-perşembe günleri oturum yapardı, oturum günleri dışındaki başvuruları ise akşamları incelerdi.⁵³⁹ Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev (588-592/1192-1196; 602-608/1205-1211) de pazartesi-perşembe günleri oruçlu olarak oturum yapardı.⁵⁴⁰ Memluk Sultanı Berkuk (784-801/1382-1398), önce pazar-çarşamba, sonraları salı-perşembe ve bu sonuncuya cuma günü ikindiden sonralarını da ekleyerek iki gün oturum yapardı.⁵⁴¹ Nureddin Zengî (ö.570/1174) ile ilgili olarak, haftada bir, iki, dört veya beş gün oturum yaptığı nakledilir.⁵⁴² H. I. asrın ikinci yarısında, 871/1466'da Memlukler cumartesi-salı günlerini oturumlar için tahsis etmişlerdi, ancak bu oturumlar sadece kış aylarında ve iki ay süreyle yaparlardı.⁵⁴³ Selçuklular'ın ünlü veziri Nizâmülmülk (409-485/1018-1092) de hükümdarın haftada iki gün mezâlim toplantısı yapmasını belirtmiş⁵⁴⁴, kendisi de bu şekilde hareket etmiştir.⁵⁴⁵

Anadolu Beyliklerinden birinin kurucusu olan Kadı Burhaneddin (783-801/1381-1398), önceleri her gün, daha sonra cumartesi, pazar ve salı olmak üzere haftada üç gün mezâlim divanı kurardı.⁵⁴⁶

536b İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.2, s.280.

537. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c.3, s.530 / Makrîzî: Hıtat, c.2, s.207.

538. Makrîzî: Hıtat, c.2, s.208 / İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.1, s.34 s.34 / Şeşen, R.: Salahaddin Devride Eyyübîler Devleti, s.135.

539. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.2, s.55.

540. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.161.

541. Makrîzî: Hıtat, c.2, s.208.

542. İbn Kesîr: Bidâye, c.12, s.278, 280 / Makrîzî: Hıtat, c.2, s.208 / Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, s.135.

543. İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire (Popper), c.7, s.745'ten Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.259.

544. Nizâmülmülk: Siyasetname, s.35.

545. Şubkî: Tabakatu's-Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c.4, s.310 / Taneri, A.:

Makrîzî (ö.845/1442) ve Kalkaşandî(ö.821/1418)'nin belirttiklerine göre,Memluk Sultanı Berkuş (784-801/1382-1398) devrinde,Ramazan hariç,bütün sene oturum yapılırdı.⁵⁴⁷

İbn Batûta(ö.ö.779/1377)'nin açıklamasına göre,"Delhi'nin ilk sultanı Lelmîş⁵⁴⁸,mezâlim müessesesine büyük değer verirdi.Sultan mazlumların boyalı elbise giymelerini isterdi.Elbisesi boyalı birini gördüğünde,onun davasına bakar ve hakkını alırdı.Daha sonra,geceleyin haksızlığa uğrayanlara da kapılarını açtı.Bunun için saray kapısına iki sütun üzerine konmuş olup üzeri resimli iki aslan yaptırdı.Bu aslanların ikişinde de demir zincire bağlı zil bulunuyordu.Mazlum geceleyin gelip zili çalar,bunu duyan sultan haksızlığı inceler ve hükmünü verirdi."⁵⁴⁹

§ 18 . MEZÂLİM'DE UYGULANAN MUHAKEME USULÜ :

I. Umumî izahat :

Mezâlim oturumlarında,az önce ayırma tabi tuttuğumuz görevlerin hangisi görülürse görülsün,takip edilen usul,birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz.Esasen doktrinde de bu tür usul kaideleri çok dağınık bir şekilde gösterilmiştir.Bununla birlikte,burada,mezâlim müessesesinin ağırlıklı olarak yargı görevlerini yerine getirirken uymuş olduğu muhakeme usulü kaidelerini göstermek yararlı olur kanaatindeyiz.Böylelikle mezâlim müessesesinin işleyişini biraz daha yakından kavramış olabileceğiz.

Mezâlim mahkemesinde hakim olarak görev yapan kişi,hükümdar olduğu takdirde,hakkın ne olduğunu söylemek için çok sıkı usul kaideleri yoktur.Devlet fonksiyonlarını tümüyle elinde bulunduran hükümdar,bunun için gereken her yolla başvurabilir.Bu,adlî yargı görevlerinin yerine getirilmesinde de böyledir.

Doktrinde,Nuveyî(ö.732/1332)'nin belirttiğine göre,mezâlim müessesesinin görevleri gibi,muhakeme usulü kaideleri de devir ve şartlara göre değişebilir.⁵⁵⁰

Türk Devlet Geleneği,s.157.

546.Taneri,A.:Türk Devlet Geleneği,s.163.

547.Kalkaşandî:Subhu'l-A'sâ,c.4,s.44 / Makrîzî:Hitat,c.2,s.208,

548.Görülerden Mu'izzuddin Muhammed b.Sâm(ö.602/1205)'in kölele-

549.rinden Türk kumandanı (Dames,M.L.:Efganistan,İA,c.4,s.156/

Rasony,L.:Tarihte Türklük,Ankara 1971,s.168) ve birkaç batın

Delhi'de hükümdar olan hanedanın kurucusu(Dames,M.L.:Görüler,

II. Temel Prensipler :

A-Kaynaklar :

Mezâlim mahkemesine götürülen davaların çözümü için, öncelikle Kitap ve Sünnet'e (Şeri'at)⁵⁵¹, sonra hakkaniyet ve nesafete bağlı kalınır.⁵⁵² Bu kaynakların yanısıra, örf de önemli bir kaynağı meydana getirir.⁵⁵³

Şeri'at ve hakkaniyet kaidelerine uyulacağı, tayin belgelerinde (ahd'lerde) de özellikle belirtilmiştir.⁵⁵⁴

Bu arada, adli yargı alanına giren ihtilafların çözümü kadar, idari ihtilafların çözümünde de adli muhakeme usulü kaideleri esastır.⁵⁵⁵ Günümüz idari yargısında da aynı hükümlerin geçerli olduğunu görüyoruz.⁵⁵⁶

B- Özellikleri :

1. Yazılı-Sözlü Usul :

Mezâlim davalarının görülmesi, önceleri -hatta sonraları bile⁵⁵⁷ sözlü olarak yürütülürdü. Müessesenin gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı usul uygulanmaya başlamış ve bu usul giderek hakim olmuştur. İlk kez Abbâsî Halifesi Harun Reşid (170-193/786-809), veziri Yahyâ'nın oğlu Ca'fer (ö.197/812)'i kâtip olarak istihdam etmiştir.⁵⁵⁸ Harun'un daha sonra veziri olan Ca'fer, bizzat yaptığı oturumlarda da dilekçeler üzerine verdiği kararı yazardı.⁵⁵⁹

Yazılı usul, özellikle Fatımîler devrinde tamamen hakim olmuş, bürokratik işleyiş kaideleri ve müesseseleri ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁰

İA, c.4, s.830) Şemsuddin İl-Tutmış (608-634/1211-1236) olmalıdır.

549. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.2, s.31-32.

550. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.290.

551. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarihu Bağdad, c.4, s.285 / Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.85 / Subkî: Tabakatu's-Şafi'iyeti'l-Kubrâ, c.4, s.310.

552. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.83-84 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c.10, s.244, 335.

553. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.84 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c.5, s.144-145.

554. Bkz. Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c.10, s.244, 335.

555. Maverdî: el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.83-84, 86.

556. Gözübüyük, A.Ş.: Yönetmelik Yargı, s.369

557. Örnek olarak bkz. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c.2, s.307 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'şâ, c.5, s.206.

558. İbn Haldun: İber, c.1, s.437.

559. Cahşiyarî: Vuzera, s.204, 210-211.

560. Makrîzî: Hitat, c.1, s.403; c.2, s.207-208.

2. Kendiliğinden İnceleme :

Mezâlim hakimi için kendiliğinden inceleme mefhumu son derece geniş olarak anlaşılmalıdır. Çünkü idarî ihtilaflarda dava açılmasını beklemeden kendiliğinden harekete geçerek konuyu araştırmakta ve çözümleyebilmektedir.⁵⁶¹ Bununla birlikte, adlî davaların bakılması, haksızlığa uğrayanın başvurusuna bağlıdır; ancak, devlet memurlarının gasb fiilleri için re'sen harekete geçilir.⁵⁶²

Mezâlim hakimi, açılan davalarda, gereken her durumda kendiliğinden her türlü incelemeyi yapabilir ve yaptırabilir. Taraflardan yeni bilgi ve belgeler isteyebilir.⁵⁶³

C- Hakimin Tarafsızlığı :

Mezâlim hakiminin hükümdar olması durumunda, hakimin reddinden söz edilemez. Hükümdar dışındaki hakimlerin tarafsızlığını kuşkuya düşürecek durumlar ortaya çıktığında hakimin kendiliğinden çekilmesi veya taraflardan birinin hakimi reddi mümkündür. Ancak, bu durumlarda yetkili hakim yine hükümdarın kendisi olur.

Mezâlim hakiminin davaya bakmaktan memnu olduğu durumlarla ilgili olarak, birbirine zıt iki tür uygulama bulunmaktadır. Emevî Halifesi Ömer b. Abdilaziz (99-101/717-720), kendi ailesi üyeleri ve yakınlarının yaptığı haksızlıkları giderdi, ellerindeki başkalarına ait malları sahiplerine iade etti.⁵⁶⁴ Yine aynı Ömer'e, Yemen'li bir zât Halife Velîd b. Abdilmelik (86-96/10(-115)'in mülkünü gasbettiğini şikâyet etmiş ve resmî kayıtlar incelenerek şikâyetçi haklı görülmüştür.⁵⁶⁵ Onun bu iki uygulamasına zıt olarak, ^{bir kadı'nın} Abbâsî Halifesi Me'mun (198-218/813-833), bizzat kendi oğlunun, toprağını gasbettiğini şikâyet etmesi üzerine, tarafsızlığına kuşku düşmemesi için, davadan çekilmiş ve kadısı Yahya b. Ekşem (ö. 242/857) veya veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö. 210/825)'e yetkisini devretmiştir. Dava incelenmiş ve davacı lehine karar verilmiştir.⁵⁶⁶

561. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 80-83/Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 61-63/Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 271-274.

562. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82/Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272. Krş. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 10, s. 244-245.

563. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 84-85.

564. Ya'kûbî: Tarîh, c. 2, s. 305/İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 1, s. 260/Suyutî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 90.

565. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82/Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 272b

566. İbn Abd Rabbih: el-İkdu'l-Ferîd, c. 1, s. 22-23/Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 84-85.

Sözkonusu her iki olayda da ortak kaygı, adaletin gerçekleştirilmesidir. Bununla birlikte, ilk uygulamanın müessesenin henüz tam manasıyla gelişmemiş olduğu bir döneme ait olduğu unutulmamalıdır.

III. Görev ve Yetki :

A- Görev :

Görev bakımından, mezâlim hakiminin niteliği büyük önem taşır. Hakimin hükümdar olması halinde, mezâlim mahkemesinin genel görevli mahkeme olarak çalıştığı gözlenebilir. Mezâlim hakimi, vezir olduğu takdirde de durum buna yakındır. Bununla birlikte, teorik olarak, hükümdar vezirin bu konudaki görevlerini sınırlandırılabilir.

Mezâlim hakiminin sahibu'l-mezâlim olarak görev yapan biri olması halinde, iki farklı durum ortaya çıkar. Hükümdar, vezir veya vali, görevlerinden tümünü veya bir kısmını bu görevliye devredebilir. Nitekim, Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932)'in veziri Ebu'l-Hasen Ali b. el-Furât (ö. 312/924), sahibu'l-mezâlim ile kadıya görevi birlikte yürütmek üzere ve belli bazı davaları da kendisine bırakmak üzere görevlendirmiştir.⁵⁶⁷ Abbasî Halifesi Mehdî (158-169/775-786), Sellâm ve İbn Şevbân'ın görevlerini, yalnızca mezâlim dilekçelerini kabul etmek olarak tespit etmiştir.⁵⁶⁸

Mezâlim oturumu yapan bazı hükümdarlar, adli davaların görülmesini kadı mahkemelerine bırakmak suretiyle bir dereceye kadar görev ayırmasına dikkat etmişlerdir. Meselâ Memluk Sultanı Berkük (784-801/1382-1398), davacıya kadı mahkemesine başvurup vurmadığını sorar, başvurduysa davayı kabul eder, aksi takdirde dövülmesini emrederdi.⁵⁶⁹ Ancak, bu uygulama istişahî olup, genellikle görev dağılımı sözkonusu değildir.⁵⁷⁰ Bunun içindir ki, bazı devirlerde olayın mezâlim mahkemesine ait olup olmadığını tespit için özel görevliler bulunmuştur⁵⁷⁰ ki bunlara mezâlim danışmanı ya da raportörü de diyebiliriz. Esasen İslâm hukukunda yargı birliği sistemi hakimse de, mezâlim mahkemeleri bu birliği bir dereceye kadar ortadan kaldırmaktadır.⁵⁷¹ Özellikle idarî ihtilaflar ile yönetici ve güçlü kişilerin yaptığı haksızlıklar mezâlim mahkemelerinin görev alanına girmiştir.

567. Şâbî: Vuzera, s. 122.

568. Taberî: Tarîh, c. 6, s. 319, 396 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 13, s. 179.

569. Makrîzî: Hıfât, c. 2, s. 208 / Tekindağ, M. E.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 129.

570. Taberî: Tarîh, c. 7, s. 331.

571. Gardet, L.: La Cité Musulmane, s. 138.

B- Yetki :

Yetki açısından da, görevle ilgili hükümler tekrarlanabilir. Me-zâlim hakiminin hükümdar olması durumunda yetki alanı, tüm ülke topraklarıdır. Az sonra örneğini göreceğimiz gibi, vezirin de yetkisi hükümdarın yetkisi gibidir. Bununla birlikte, teorik, olarak, vezirin yetki alanını daraltmak hükümdarın elindedir. Eyalet valilerinin yetki alanı, eyalet sınırlarını içine alır.

Mezâlim hakiminin şahibu'l-mezâlim olarak görev yapan biri olması durumunda yine iki farklı durum ortaya çıkar. Şahibu'l-Mezâlim'in yetki alanı tüm ülke toprakları veya belli bir bölge olabilir. Meselâ Ahmed b. Ömer el-Vekîfî Merv şahibu'l-mezâlimi olarak on-iki yıl görev yapmıştır.⁵⁷² Abbasî Halifesi Me'mun (198, 218/813-833)'un veziri Fadl b. Sehl (ö. 218/833)'in Kahire'de düzenlediği mezâlim toplantılarında Bağdad şahibu'l-mezâlimi Ahmed b. Ebî Davud (ö. 240/854) ve Kahire şahibu'l-mezâlimi İshak b. İsmâ'îl b. Hammad da katılmıştır.⁵⁷³ Fatımî Halifesi Mu'izz (341-365/952-975), Ebu Sa'id Abdullah b. Şevbân'ı, 362/972'de önce Meğarib, sonra da Mısır şahibu'l-mezâlimi olarak tayin etti.⁵⁷⁴ Batı Karahanlıların ünlü hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Nasr, kadı Ebu Musa Mansur b. Ahmed'i Semekand ve havalisinin şahibu'l-mezâlim ve 'L, ahkâmlığına tayin etmiştir.⁵⁷⁵ Selçuklu Devleti'nde ^{ve} Vali ve iktâ sahipleri bölgelerinin mezâlim davalarına da bakarlardı.⁵⁷⁶

IV. Taraflar :

Davacı ve davalı tarafların ikisini birden göstermek üzere, "Muterâfilün, Mutehâkimün, Huşûm"⁵⁷⁷, "Mutenâzilün, Muteşâcirün"⁵⁷⁸, yalnızca davacıyı göstermek üzere "Mutezallim"⁵⁷⁹, "Mazlum"⁵⁸⁰, "Mudde'ti"⁵⁸¹,

572. el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c.

573. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 502 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 179.

574. Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 266-267.

575. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 266.

576. Bkz. Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, s. 354 / Turan, O.: Selçuklular Tarihi, s. 238-239.

577. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 6, s. 205, c. 10, s. 25, 244, 325 / İbn Ba-tûta: Tuḥfetu'n-Nuzẓâr, ç. 2, s. 211 / Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 84, 91.

578. Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 83.

579. Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 77.

580. Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 208 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 271.

581. Maverdî: el-Aḥkâmu's-Sultâniyye, s. 84 / Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ,

Şahibu'l-Kıssa⁵⁸² ve Muşteki⁵⁸³, yalnızca davalıyı göstermek üzere de Muddeta 'Aleyh⁵⁸⁴ ve Zâlim⁵⁸⁵ terimleri kullanılır. Karahanlılar da taraflardan şikâyetçi olana "ötükçi" denilmekte idi.⁵⁸⁶

Mezâlim mahkemesine başvuranlar yalnızca müslümanlar değildir. Müslüman ülkelerdeki gayr-ı müslim azınlıklar (zimmî) da uğradıkları haksızlıkların giderilmesi için mezâlim mahkemesine başvurmuşlardır. Ömer b. Abdilaziz (99-101/712-720) zamanında bir idareci tarafından haksız surette arazisi alınıp gasbedilen zimmî mezâlim mahkemesine başvurup dava açmış ve hakkını almıştır.⁵⁸⁷ Fatımîler devrinde mezâlim mahkemesine başvuran zimmîlere özel bir ilgi gösterilmiş ve davaların birçoğu lehlerine sonuçlandırılmıştır.⁵⁸⁸ Nureddin Zengî (ö. 570/1174), oturumlarını müslüman-zimmî herkesin kolayca başvurabilmesi için el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapardı.⁵⁸⁹

Mezâlim mahkemesine ülkenin her yanında başvuranların çoğunluğu, hiç şüphesiz güçsüz insanlar, zayıf kadınlar, yoksullar, yetimler, kısacası uğradığı haksızlığı giderebilecek yüksek bir merci arayanlardır.⁵⁹⁰ Bu davacılara karşı, davalıların çoğunluğu, devlet memurları ve güçlü şahsiyetlerden meydana gelmektedir.⁵⁹¹

Mezâlim mahkemelerinde yalnızca fertlerin açtığı davalar görülmez,⁵⁹² hatta bütün halkın şikâyetleri de incelenir.

V. Davanın Açılması :

Önceden de sözü edildiği gibi, görevlerinin çoğunu re'sen yerine getiren mezâlim mahkemesi, özellikle adlî yargı alanına giren görevler için mutlaka davacının başvurmasını bekler.⁵⁹³

582. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c.1, s.34.

583. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓẓâr, c.2, s.280, 307.

584. Kalkaşandî: Subḥu'l-A'sâ, c.5, s.450 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.275, 285.

585. Kalkaşandî: Subḥu'l-A'sâ, c.6, s.204 / Makrîzî: Hitat, c.2, s.208.

586. Genç, R.: Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s.206.

587. Damîrî: Hayatu'l-Hayevan, c.1, s.61 / Atar, Fb: İslâm Adliye Teşkilâtı, s.170.

588. Macid, A.: Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, c.1, s.159.

589. İbnu'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Tarih (Tornberg), c.11, s.403-404 / İbn Keşîr: Bidâye, c.12, s.278.

590. Kalkaşandî: Subḥu'l-A'sâ, c.6, s.204-205 / Macid, A.: Nuzumu'l-Fatîmiyyîn, c.1, s.159.

591. Maverdî: el-Aḥkâmü's-Sultâniyye, s.80-84 / Makrîzî: Hitat, c.2, s.207-208.

592. Hasan, H. İ.: Tarîhu'l-İslâm, c.3, s.315.

593. Maverdî: el-Aḥkâmü's-Sultâniyye, s.80-83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.271-274.

Mezâlim mahkemesinde "dava açmak" anlamında "Tezallum" ⁵⁹⁴ ve "Refi" ⁵⁹⁵ terimleri kullanılır. Davanın kendisi de "Davva" ⁵⁹⁶, Tekâdî ⁵⁹⁷ Muhâsama ⁵⁹⁷, ve Hısâm ⁵⁹⁸ olarak isimlendirilir. Bu son terimler, aynı zamanda -Zulâme ve Mazlîme gibi- davanın konusunu da meydana getirirler.

Davanın açılması, başlangıçta, sözlü olarak gerçekleştirilmiştir. Bu gibi sözlü başvurulara "Zulâme ve Mazlîme" adı verilmiştir. Müessesenin gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı başvurular, esas olmuştur. Mezâlim mahkemesine yapılan yazılı başvurulara, sözlü başvuruyu gösteren terimlerden ayırdetmek için "kıssa-kısaş, ruķ'a-rikâ' ve kutub" gibi isimler verilmiştir. ⁵⁹⁹ Böylece bunların, "dava dilekçesi" olarak isimlendirilmesi mümkündür.

Sözlü olarak davanın açılması iki şekilde ortaya çıkmıştır: 1) Haksızlığa uğrayanlar, doğrudan doğruya hükümdara veya temsilcisine uğradığı haksızlığı dile getirmektedir. Böylelikle herhangi bir yerde onunla karşılaşan davacı, uğradığı haksızlığı dile getirerek adalete isteye bilmektedir. ⁶⁰⁰ Sonraları bile görülen bu usul, özellikle, ilk zamanlarda hakim olmalıdır. 2) İkinci olarak, genel bir duyuru yaptırarak davası olanların, belirli bir yer ve günde başvuruda bulunması istenmektedir. Taberî (ö. 310/923)'nin bir ifadesine göre, birkaç gün önceden bu şekilde duyuru yapılıyordu. ⁶⁰¹ Fatımîler devrinde Sahibu'l-Bâb'ın yaptığı oturumlara daima bu şekilde başlanırdı. ⁶⁰² Memluk Sultanı Berkük (784-801/1372-1398) da aynı yolda hareket ederek, oturum günlerini önceden duyuruyordu. ⁶⁰³ Türkiye Selçuklu Devleti'nde saray

594. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 81.

595. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 6, s. 202, 206 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 275.

596. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 450 / Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 205.

597. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 84-91.

598. Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 275.

599. Cahşiyarî: Vuzera, s. 204, 210-211 / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 80 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 6, s. 202-203, 204 / Makrîzî: Hitât, c. 2, s. 207-208 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 227 / Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 129.

600. İbn Batûta: Tuhfetu'n-Nuzzâr, c. 2, s. 307 / Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 206 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 227.

601. Taberî: Tarîh, c. 8, s. 155.

602. Makrîzî: Hitât, c. 1, s. 403; c. 2, s. 208.

603. Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 128-129.

çavuşları, aynı şekilde, davası olanları mahkeme huzuruna davet ederlerdi.⁶⁰⁴

Yazılı dava açmaya ne zaman başlanıldığını kesinlikle bilemiyoruz. Tarihi nakillerden tespit edebildiğimiz kadarıyla, ilk kez Harun Reşid (170-193/786-809)'in veziri Ca'fer b. Yahya'yı zabıt kâti-bi olarak istihdam etmiş⁶⁰⁵ ve daha sonra Ca'fer vezir sıfatıyla mezâlim dilekçelerini incelemiş ve üstüne verdiği kararı yazmıştır.⁶⁰⁶ Fatımîler'in başkomutanı Cevher (ö. 381/992) de kendisine sunulan dava dilekçeleri üzerine verdiği kararı bizzat yazardı.⁶⁰⁷ Bu uygulamalardan önce de yazılı usulün yerleşmiş olması pekâlâ mümkündür.

Davaların yazılı olarak açılması, muhtevası ve şekli çok ayrıntılı bir şekilde tespit edilmek suretiyle yaygınlaştırılmıştır. Özellikle Fatımîler devrinde davalar hep yazılı olarak açılırdı.⁶⁰⁸ Bu devirde şahibu'l-bâbın yaptığı mezalim toplantılarından önce dava dilekçeleri hacib tarafından kabul edilirdi.⁶⁰⁹ Mustansır (427-487/1036-1094) devrinde Divânu'l-İnşâ'a günde sekizyüz dava dilekçesi verilirdi.⁶¹⁰

Kalkaşandî (ö. 821/1418)'nin belirttiğine göre, dava dilekçeleri knuyu veya amacı yansıtamayacak ya da saptıracak ölçüde uzun ya da kısa olmamalı, istenilen, dilekçede özlü bir biçimde anlatılmalıdır.⁶¹¹

Dava dilekçelerinin mahkeme başkanına ulaştırılması son derece önemlidir. Bunun içindir ki, Abbasî Halifesi Mehdî (158-169/775-785) devrinde, Bağdad'da mezâlim dilekçelerinin serbestçe verildiği özel bir büro bulunuyordu.⁶¹² Mehdî, dilekçelerin sırasında bazı yolsuzluklar olması dolayısıyla bu büroyu yaptırmıştır. Buraya bizzat kendisi girer ve dilekçeleri sıraya koyardı.⁶¹³ Endülüs'te Emevî Sultanı

604. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 160-161.

605. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 437.

606. Cahşiyârî: Vuzera, s. 204, 210-211.

607. Makrîzî: Hıta't, c. 2, s. 207.

608. Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 265.

609. Makrîzî: Hıta't, c. 1, s. 403; c. 2, s. 208.

610. Makrîzî: Hıta't, c. 1, s. 356.

611. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 6, s. 202-203. Yazarımız dilekçe örneğini vermektedir (c. 6, s. 203-204).

612. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 6, s. 205.

613. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 6, s. 205.

'Abdullah b. Muhammed (275-300/888-912), sarayının dışında herkesin dilekçelerini bırakabileceği Babu'l'Adl denen bir kapı açtırmıştı.⁶¹⁴ Tunus'ta Şâhibu Kutubi'l-Mezâlim'in bir görevi de, dava dilekçelerini kabul etmektir.⁶¹⁵ Aynı maksatla, Harezmsâhlar'da kıssa-dârlik makamı vardı, bu müessesese Anadolu Selçuklularında saray çavuşları şeklinde görülmüştür.⁶¹⁶

Dava dilekçeleri mezâlim mahkemesini gereksiz yere oyalayabilir. Bunun yanında, bu dilekçelerde, devleti ilgilendiren son derece önemli konular da bulunabilir. İşte bu sebeplerdir ki, dava dilekçelerinin bir ön incelemeden geçirilmesi çok önemlidir. Dilekçelerin bu şekilde incelenmesi sonunda, haklı görülenler için adalet derhal gerçekleştirilir. Ancak, âmme makamlarını gereksiz yere uğraştıranlar da cezasız bırakılmamalıdır.⁶¹⁷ Nitekim Memluk Sultanı Berkük (784-801/1382-1398) el-İstabilu's-Sultanî'de, kendisine dava açmaya gelenlere kadı ya da hacibe başvurup vurmadığını sorar, başvurup çözülememişlerse davaya bizzat bakar, fakat hiç başvurmamışsa şikâyetini kabul etmemekle kalmayıp, dövülmesini de emrederdi.⁶¹⁸ Daha önceleri, Baybars (658-676/1260-1277) da, hanbelî başkadının görevden atıp, bu başkadiya iftira ederek şikâyetçi olan müstahdemi, haksız çıkması üzerine yüz değnekle dövülmesi cezasına çarptırmıştır.⁶¹⁹

Taraflar dava açıldıktan sonra -özellikle adlî davalarda- sulh yaparak davaya son veren bir işlemde bulunabilirler.⁶²⁰ Abbasî Halifesi Hâdî (169-170/785-786)'nin baktığı bir davada, davalı 'Umâre b. Hamza elindeki malı davacıya hibe etmiş ve sulh yapmışlardır; böylelikle dava da düşmüştür.⁶²¹ Nureddin Zengî (ö. 570/1174)'nin valisi Şîrkûh (ö. 564/1169), yardımcılarının haksızlık yaptılarsa mağdurlarla derhal barışmalarını ve haklarını geri vermelerini, aksi takdirde hepsini cezalandıracağını bildirmiş, Nureddin Daru'l-Adl'de oturum ya-

614. İbn Hayyûn, c. 3, s. 37'den Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 263.

615. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 144-145.

616. Taneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s. 160-161.

617. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 6, s. 205-206.

618. Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 128-129 dn. 15.

619. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 205.

620. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 86, 90 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 278.

621. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 90 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 164.

pip şikâyetçi beklemiş ve haksızlıklar giderildiği için hiçbir şikâyetçi kendisine başvurmamıştır.⁶²²

VI. Dava Açmanın Sonuçları :

Mezâlim mahkemesi davaya bakıp bakmamak açısından ihtiyarî bir yapıya sahiptir. Bu, özellikle hükümdar ve vezirlerin hakimliği- ni yaptığı oturumlar için daha çok geçerlidir. İhtiyarî yapıya sahip olması dolayısıyla, açılan her dava için hüküm verme mecburiyeti de yoktur. Yine aynı sebeple, mezâlim mahkemeleri sürekli bir adalet hizmeti vermemiştir. Nitekim mezâlim görevinin yürütülmesi bazı devirlerde askıya alınmıştır.

Harun Reşid (170-193/786-809)'in veziri Ca'fer b. Yahya (ö. 197/912), mezâlim oturumlarına biraz ara verdiği için dilekçeler birikmiş, bunları incelemeye başlayınca birçoğuna bakmamıştı; ancak, Harun'un isteği üzerine onları da incelemek zorunda kalmıştır.⁶²³

Abbasî Halifesi Me'mun (198-218/813-839), kendisine defalarca başvuran bir hıristiyanın davasını dinlemeyi reddetmiştir.⁶²⁴

Fatımîler devrinde, çeşitli formül cümlelerle dava hakkında bir karar alınmadığı bildirilirdi.⁶²⁵ Bazı davalar ise, kadı mahkemelerine veya çoğunluğu gerekli araştırma yapılmak üzere Dîvânü'l-İnşâ'a gönderilirdi.⁶²⁶

Mezâlim fonksiyonu özel görevliler marifetiyle yürütülünce, pek tabiidir ki sürekli bir hizmet verecektir.⁶²⁷

VII? İspat Araçları :

Doktrinde Maverdî (ö. 450/1058), Ferrâ (ö. 458/1058) ve Nuveyrî (ö. 732/1332) tarafından belirtildiğine göre⁶²⁸, mezâlim mahkemesin-

622. İbn Kesîr: Bidâye, c. 12, s. 280 / Makrîzî: Hıtat, c. 2, s. 208.

623. Cahşiyârî: Vuzera, s. 210-211.

624. Tayfur: Bağdad, s. 101'den Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 155.

625. Macid, A.: Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c. 1, s. 160-161.

626. Macid, A.: Nuzumu'l-Fatımiyyîn, c. 1, s. 159-160.

627. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 79-80. Krş. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 10, s. 244.

628. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83-93 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 64-71 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 273-287.

Yazarlarımız, sayılan ispat araçları açısından davaları kuvvetli, zayıf ve eşit davalar şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutarlar.

de görülen davalarda, adli yargıya mahsus olan tanıklık (şehadet)⁶²⁹,
ikrar⁶³⁰, yemin⁶³¹, hakimın bilgisi⁶³², keşif, bilirkişi⁶³³, yazılı bel-
ge (resmî senet, siçil, makbuz)⁶³⁴ gibi ispat araçları kullanılır.⁶³⁵
Bunlar dışında, hakkın kime ait olduğunu tespit edebilmek için her
türü delile başvurulabilir, taraflara baskı uygulanabilir.⁶³⁶

Mezâlim hakimi, delilleri serbestçe değerlendirir.⁶³⁶ Taraflar-
dan delili kuvvetli olan lehine hüküm verir.

Mezâlim hkimi, adli hakimden daha geniş imkân ve araçlara sa-
hiptir. Bunun içindir ki, adli hakimlerin kabul edemeyeceği ispat a-
raçlarını kabul etmesi mümkündür.⁶³⁷

Mezâlim hakimi açısından, bu ispat araçlarının çoğu değerlendi-
rilebilir nitelik taşırlar. Yalnızca bazı yazılı belgeler (resmî ka-
yıtlar gibi), ikrar ve yemin kesin ispat araçlarıdır. Bununla birlikte,
yazılı belgelerin kesin ispat aracı olabilmesi için, doğruluğunun
kesin bir şekilde tespit edilmesi gerekir.

VIII. Davaların Karara Bağlanması :

Mezâli mahkemesine yapılan şikâyetlerin ve açılan davaların
karara bağlanmasına Nazaru'l-Mezâlim veya Halâsu'l-Mezâlim adı ve-
rilir:⁶³⁸

A- Duruşma :⁶³⁹

Mezâlim toplantıları ve bu arada duruşmalar için "Meclisu'l-
Mezâlim" tabiri kullanılır:

1. Duruşmanın Gereklilięi :

Duruşmanın yapılmasına karar vermek, tamamen mezâlim hakiminin
elindedir. Mezâlimhakimi sadece davacıyı dinlemek, hatta yalnızca di-

629. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82. Kırş. Kalkaşandî: Şubhu'l-
A'şâ, c. 10, s. 244-245.

630. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82.

631. Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 205.

632. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82.

633. Hz. Ömer, vergi ile ilgili bir davada Kâ'b b. Sûr'u bilirkişi
olarak dinlemiştir (Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 204).

634. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 82/Makrîzî: Hıttat, c. 2, s. 205.

635. Bu gibi ispat araçlarının özellikleri için bkz. Atar, F.: İslâm
Adliye Teşkilâtı, s. 190-212.

636. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 345.

637. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83-84/Makrîzî: Hıttat, c. 2,
s. 207/İbn Haldun: İbze, c. 1, s. 392.

638. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 6ş. 202, 204, c. 4, s. 44.

639. Mezâlim müessesesinde oturum ve duruşma kavramları kesin çiz-

lekgesini oturumda incelemek suretiyle de karar verebilir.⁶⁴⁰ Bununla birlikte, bazı durumlarda duruşma yapılmasında zaruret olabilir. Bu takdirde, davalı, mezâlim hakiminin huzuruna çıkmak zorundadır. Çoğunlukla idarî ihtilaflar ve mülkiyet ihtilaf ihtilaflarında bu son şekilde hareket edilmiş olmalıdır.

2. Duruşmanın Yapılışı ve Yönetimi :

a- Alenîlik :

Doktrinde ve uygulamada üzerinde önemle durulan alenîlik mefhumu, mezâlim mahkemesi açısından oldukça geniş kapsamlıdır. Buradaki alenîlik mefhumu, hem duruşmanın kamuoyuna açık olarak yapılması, hem de davacıların mezâlim hakimine doğrudan dava açma hakkına sahip oldukları şeklinde anlaşılmalıdır.⁶⁴¹

Maverdî (ö.450/1058) ve Nuveyrî(ö.732/1332)'nin belirttiklerine göre, mübaşirlerin tarafların mahkemeye gelmeleri ve girmeleri için engel koymamaları ve kolaylık sağlamaları gerekir.⁶⁴²

Abbâsî Halifesi Muhtedî (255-256/869-870), yaptırmış olduğu Kubbetu'l-Mezâlim'de güçlü-zayıf her sınıftan insanın katıldığı oturumlarda, şikâyetleri çözüme kavuşturuyordu.⁶⁴³

Yine Abbâsî Halifesi Hâdî (169-170/785-786) devrinde, mezâlim oturumlarının yapıldığı yerin bir adı da "kamuoyuna açık yer" manasında "Dâru'l-'Amme" idi.⁶⁴⁴

Nureddin Zengî (ö.570/1174), mezâlim oturumlarını, müslüman-zimmî herkesin kolayca girebilmesi ve eşit tutulabilmesi için el-Mescidu'l-Mu'allak'da yapıyordu. Yine Nureddin, Daru'l-'Adl'deki oturumlarına güçlü-zayıf herkesin katılabilmesi için hacib, mübaşir vb. bulundurmazdı.⁶⁴⁵

gilerle birbirinden ayrılmaz. Burada, biz, duruşma mefhumunu, daha çok yargılamaan yapıldığı oturumlar için kullanıyoruz.

640. Makrîzî: Hitat, c.2, s.208 / Teneri, A.: Türk Devlet Geleneği, s.160-161.

641. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.259-260.

Davanın açılmasıyla ilgili alenîlik mefhumu az önce ele alındığından, burada, muhakemenin kamuoyuna açık olarak yapılması üzerinde duruyoruz.

642. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.80 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.270.

643. Mes'ûdî: Murûcu'g-Zehab, c.4, s.183.

644. Taberî: Tafh, c.7, s.331 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarihü Bağdad, c.10, s.76.

645 İbn Kesîr: Bidâye, c.12, s278, 280.

Mevkeb denilen törenlerde yapılan mezâlim duruşmaları ise, tamamen alenî niteliktedir.⁶⁴⁶

Memluk Sultanı Berkük (784-801/1382-1398)'un el-İştâbilu's-Sultânî'de yaptığı oturumlara güçlü-zayıf herkes katılıyordu.⁶⁴⁷

Şahibu'l-Mezâlim olarak tayin edilenlerin tayin belgelerinde de alenîlik üzerinde önemle duğulur, duruşmaları alenî yapılması istenirdi.⁶⁴⁸

b- Usulü :

Mezâlim duruşmaları taraflar arasında tam bir eşitlik gözetilerek yapılır. Güçlü-güçsüz şeklinde ayırım yapılmaz. Nitekim Abbâsî Halifesi Hâdî (169-170/785-786) nezdinde yüksek bir yeri olan 'Umâre b. Hamza hakkındaki şikâyeti, 'Umâre'yi davalı yerine oturtturarak incelemiştir.⁶⁴⁹

Duruşmada taraflara aynı ilgi gösterilir, güleryüzlü olunur. Güzel konuşmanın parlek sözlerine aldanılmaz, maksadını anlatmakta güçlük geçenlere karşı sabırlı olunur. Davâ konusu iyice araştırılır, deliller sağlam bir şekilde değerlendirilir.⁶⁵⁰

Sözlü usulle yürütülen duruşmalarda, hakim tarafları yalnızca dinliyordu. Yazılı başvurularda hakim dilekçeyi bizzat okuduğu gibi, başkasına da okutuyordu. Harun Reşid (170-193/786-809)'ün veziri Ca'fer b. Yahya (ö. 197/812), dilekçeleri bizzat gözden geçiriyordu.⁶⁵¹ Abbâsî Halifesi Me'mun (198-218/813-833), dilekçelerini veziri Ahmed b. Ebî Halid (ö. 210/825)'e okuturdu.⁶⁵² Başka Abbâsî Halifesi olan Muhtedî (255-256/869-870) de, dilekçeleri okutarak duruşma yapıyordu.⁶⁵³ Memluk Sultanı Berkük (784-801/1382-1398) ile oğlu Ferec (801-808/1398-1405; 808-815/1405-1412), kâtibu's-sırr Fethuddin Fethullah'a dilekçeleri okuturdu.⁶⁵⁴

646. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 6, s. 207.

647. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 208.

648. Örnek olarak bkz. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 25, 244, 245, 247, 334.

649. Mavedî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 90 / İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 164.

650. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'şâ, c. 10, s. 245, 334-335; c. 6, s. 205.

651. Cahşiyârî: Vuzera, s. 204, 210-211.

652. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 211.

653. İbn Tağriberdî: en-Nucûmu'z-Zâhire, c. 2, s. 267 / el-Hatîbu'l-Bağdadî: Tarîhu Bağdad, c. 10, s. 75.

654. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 208.

c- Yönetimi :

Duruşmanın yönetimi, mezâlim hakimine aittir. Bu, hükümdar, vezir veya vali olabileceği gibi, yetkilerini devrettikleri bir başkası da olabilir.

Duruşma sırasında, kanun sözcüsü sayılabilecek hakimler, hukukçular ile zabıt kâtibi, güvenlik görevlileri vb. hazır bulunarak başkana yardımcı olurlar. Hukukçu ve hakimlerin duruşma sırasındaki görevleri mahkeme başkanına gerek hakkın, gerekse usulün ne olduğu konusunda bilgi vermek, hatta gerektiğinde hakimlere başkan tarafından tavsiye edilen davaların görüm ve çözümüdür. ⁶⁵⁵

Duruşmalar genellikle tek celse halinde yapılırlar. Karar aynı gün verilir. Ancak gerekli görülür hallerde, kararın verilmesi, başka bir duruşmaya ertelebebilir. ⁶⁵⁶ Nitekim, Memluk Sultanı Muhammed b. Kala-vun (697/742/1298-1341), yorulduğu zaman kararı ertesi duruşmaya bırakıyordu. ⁶⁵⁷

B- Karar :

Mezâlim mahkemesinde alınan kararlar için "Hukm, Hukmu'l-Mezâlim ve Tevkî'-Tevkî'ât" ⁶⁵⁸ terimleri kullanılır.

Duruşmalarda kararı veren, daima başkan olmaktadır; ancak, başkan kararı verirken, devlet ileri gelenlerinden oluşan yardımcılara danışırdı. ⁶⁵⁹ Bu açıdan, mezâlim hakiminin davaları karara bağlaması, günümüz anlayışına hayli uygun düşmektedir. ⁶⁶⁰

Mezâlim mahkemesinde görülen davalar sonunda alınacak kararın seçimi, mezâlim hakiminin serbest takdirine kalmıştır. Medenî bir dava için, cezaî bir müeyyide seçebildiği gibi, medenî ve cezaî müeyyidelerin ikisini birden de seçebilir. ⁶⁶¹

655. İbn Batûta: Tuḥfetu'n-Nuẓār, c.1, s.300; c.2, s.280. / Kalkaşandı: Subḥu'l-A'şâ, c.4, s.45.

656. Maverdî: el-Aḥkâmü's-Sultâniyye, s.83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.274 / İbn Haldun: İber, c.1, s.392 / Makrîzî: Hıttat, c.2, s.207.

657. Makrîzî: Hıttat, c.2, s.208.

658. Kalkaşandı: Subḥu'l-A'şâ, c.6, s.205 / Makrîzî: Hıttat, c.2, s.207 / Suyuṭî: Tarîhu'l-Hulefa, s.153 / Uzunçarşılı, İ.H.: Met-hal, s.410 dn.1.

659. Kindî: el-Vulâat ve'l-Ḳudât, s.423-424 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s.270.

660. Grunbaum, G.v.: Hadâratu'l-İslâm, s.212. Krş. Gözübüyük, A.Ş.: Yönetmel Yargı, s.385.

661. Maverdî: el-Aḥkâmü's-Sultâniyye, s.83 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.154.

Ḳalkaḡandî (ö. 821/1418)'nin belirttiğine göre, kararlar açık ifadelerle yazılmalı, haksızlığı çözüme kavuşturacak nitelikte olmalı, dava konusunun özünü vermelidir.⁶⁶²

Mezâlim hakimi, incelediği her dava için karar vermek zorunda değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fatımîler'de çeşitli formül çömlerle, dava hakkında bir karar alınmadığı davacıya bildirilirdi.⁶⁶³

Mezâlim mahkemelerinde, başlangıçta, kararlar -davanın açılması gibi- sözlü olarak verilir ve uygulanırdı. Fakat, müessesenin giderek gelişmesi üzerine, gerek davanın açılması, gerekse verilen kararlar yazılı hale gelmeye başlamıştır. Abbâsî Halifesi Me'mun (198-218/813-833),⁶⁶⁴ şahibetu'l-mezâlim Şumel⁶⁶⁵, Fatımîlerin başkomutanı Cevher (ö. 381/992)⁶⁶⁶ verdikleri kararı bizzat yazarlardı. Abbâsî Halifesi Harun Reşid (170-193/813-833) ilk kez zabıt kâtibi kullanmış⁶⁶⁷, ve bu usul giderek yaygınlaşmıştır. Fatımîler devrinde ve onlardan sonra, daha önce sözünü ettiğimiz bürokratik teşkilât işlemeye başlamıştır. Böylelikle kararlar da artık daima yazılı olarak verilmiştir. Fatımîler'de Muvakkî' bi'l-Ḳalemi'd-Daḳîk'in görevi, vezirin verdiği kararları yazmaktır.⁶⁶⁸ Memlukler'de kâtibu'd-dest'in görevlerinden birisi de mezâlim mahkemesinde verilen kararların yazılmasıdır.⁶⁶⁹

Kararlar dava dilekçelerinin münasip bir yerine yazılır ve bir örneği saklanırdı.⁶⁷⁰

Kararın tebliği, duruşma sonrasında hemen yapılmaktadır. Tebliğ bazen özel görevliler marifetiyle de yapılırdı. Fatımîler'de hacib duruşma öncesinde kabul ettiği dilekçeleri, karar verilip bürokratik formalitesi tamamlandıktan sonra, saray kapısında bekleyen davacılaraya veririrdi.⁶⁷¹

662. Ḳalkaḡandî: Şubhu'l-A'ḡâ, c. 6, s. 205.

663. Macid, A.: Nuḡumu'l-Fatımiyyîn, c. 1, s. 160-161.

664. Tayfur; Bağdad, s. 221'den Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 211.

665. Suyuḡî: Tarîhu'l-Hulefa, s. 153.

666. Makrîzî: Hitat, c. 2, s. 207.

667. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 437 / Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 641-642.

668. Ḳalkaḡandî: Şubhu'l-A'ḡâ, c. 3, s. 491. / Makrîzî: Hitat, c. 1, s. 402; c. 2, s. 207-208.

669. Ḳalkaḡandî: Şubhu'l-A'ḡâ, c. 5, s. 464.

670. Ḳalkaḡandî: Şubhu'l-A'ḡâ, c. 6, s. 206-207.

671. Makrîzî: Hitat, c. 1, s. 403; c. 2, s. 208.

IX. Kanun Yolları :

Mezâlim mahkemesinde verilen kararlara karşı, şartlara göre de-
ğişen şekilde, kanun yolları açık olmuştur.

Mezâlim mahkemesinde başkan olarak hükümdarın bulunması halin-
de, kanun yollarına baş vurmek çok sınırlı olmaktadır. Zira, adaleti
sağlama açısından, kendisine karşı hâkım bir güven duyulduğu gibi, a-
daletin elde edilebileceği daha yüksek bir otorite de yoktur.⁶⁷² Ay-
rıca, başkanın yanındaki kadı, hâkim ve hukuğu gibi üyeler, usul konu-
sunda kendisine yardım etmektedirler.

Vezir, vali veya şahibu'l-mezâlimin kararlarına karşı, kanun yol-
larına başvurup hükümdardan adalet istenmesi her zaman için mümkün-
dür. Harun Reşid (170-193/786-809)'in veziri Ca'fer (ö.197/812) ba-
zı dilekçeleri incelemek istememiş, fakat durum halifeye habervveri-
lince, Ca'fer bu dilekçeleri de incelemek zorunda kalmıştır.⁶⁷³ Ta-
berî (ö.310/923)'nin bildirdiğine göre, bazı devirlerde şahibu'l-me-
zalimlerin verdikleri kararlar dolayısıyla hükümdara şikâyet edi-
lerek kanun yoluna başvurulduğu olmuştur.⁶⁷⁴

Açıkladığımız bu durumlar çerçevesinde, mezâlim mahkemesinin
kararlarına karşı temyiz, karardüzeltme ve yargılamanın yenilenmesi
gibi kanun yollarının hepsi açıktır denebilir.

X. İcra ve İnfaz :

Mezâlim mahkemesinde verilen kararların icra ve infazı, yine bu
müessese tarafından sağlanır. Mezâlim mahkemesinin kararları, kadı mah-
kemeleri kararlarının aksine, derhal ve kesin olarak uygulanma şansına
sahiptir. Zira, kararı veren makam, devlet güçlerini mutlak olarak elin-
de bulunduran hükümdar veya onun yetkisini devrettiği görevliler, ve-
zir ve vali gibi yürütme organının güçlü kişileridir.

XI. Tahkim :

Mezâlim mahkemesinde açılan davaların, henüz mahkemece karara
başlanmasından önce, yine bu mahkeme tarafından hakeme göndermek su-

672. Husaini, S. A.: Arab Administration, s.165. Krş. İbn Tıktaki:
Fahri, s.182-183.

673. Cahşiyârî: Vuğera, s.210-211.

674. Taberî: Tarih, c.7, s.331.

retiyile çözümlenmesi mümkündür. Doktrinde bu husus, çok açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁶⁷⁵

Mezâlim müessesesinin henüz doğuş devresinde, Hz. Ömer (13-23/634-644), idarî bir tasarruf sonrasında yaptığı uygulamada, idarî idarî ihtilafta hakeme başvurmuştur.⁶⁷⁶

675. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 83, 87 / Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 71 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 275, 279, 280.
676. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 219.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEZÂLİM'İN BENZER BAZI MÜESSESELERLE KISA
KARŞILAŞTIRILMASI

§ 19 . TARİHTEKİ MÜESSESELER :

I. İslâmî Müesseseler :

A- Mezâlim ve Kaza :⁶⁷⁷

Mezâlim müessesesi de bazı görevleri açısından bir yargı kuruluğu olarak görüldüğüne ve özellikle kadı mahkemelerinin yetersizliği dolayısıyla doğduğuna göre, iki müessese arasında bir karşılaştırma yapmak, bize, her iki müessesenin temel bazı özelliklerini verecektir.

Mezâlim ile Kaza arasında bir mukayese yapan Maverdî (ö.450/1058) ve onun görüşünü benimseyen diğer yazarlar, bu ikisinin ayrıldıkları noktaları on madde halinde gösterirler.⁶⁷⁸ Klâsik yazarların belirttikleri bu farklılıkların hemen tümü mbakeme usulü ile ilgilidir. Sözkonusu ayrılıkları, bu açıdan değerlendirerek ve bazı ilavelerde^{de} bulunmak suretiyle vermek istiyoruz.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, gerek Mezâlim, gerekse Kaza fonksiyonu, devlet başkanının yetki^sindedir. Ne var ki, birincinin yü-

677. İslâm adliye teşkilâtı konusunda bkz. Ataç, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara 1979 / İbn Haldûn: İber, c.1, s.390-393 (Uludağ, S.: Mukaddime, c.1, s.598-607) / Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.65-76 / Milliot, L.: Introduction, s.687-770 / Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hkum Bi-Mısır, s.198-263 / Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s.193-202 / Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.127-137 / Tekindağ, M.C.: Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s.147-148 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, Paris 1938.

678. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.83-84. Diğerleri için bkz. Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.63 / İbn Ferhûn: Tebsîratu'l-Hukkâm, c.1, s.113-114 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c.6, s.274-275 / İbn Haldun: İber, c.1, s.392 / Kettânî: et-Terâtîbu'l-İdariyye, c.1, s.266.

rütülmesi genellikle devlet başkanının elinde kalmış ve ihtiyarî bir görev olmuştur. Buna karşılık, devlet başkanları -mezâlim mahkemeindeki uygulamaları saklı kalmak şartıyla- kaza yetkilerini kadı mahkemelerine devretmişlerdir. Bu son görev mecburi ve sürekli bir şekilde yürütülmüştür. Ayrıca mezâlim oturumlarında, üye veya şahibu'l-mezâlim olarak kadı mahkemeleri temsilcileri önemli bir role sahiptir.

Görev açısından mezâlim ile kaza arasında -kesin bir şekilde olmasa bile- belli bir ayırım bulunmaktadır. Mezâlim, hem adlî, hem de idarî davalara bakabilirken, kaza yalnızca -çoğunlukla- adlî davalara bakar. Burada, belirtmeliyiz ki, mezâlim müessesesi tam manasıyla teşekkül etmezden önce, kadı mahkemeleri hem adlî, hem de idarî davalara bakmaktaydı. Ancak, davalıların devlet memurları veya başka güçlü şahsiyetler olması dolayısıyla kadı mahkemeleri davaların çözümünde ve buna bağlı olarak adaletin tevziinde yetersiz kalmıştıdır. Bu durum, devredilen yetkinin, tekrar, fakat başka bir görünüm kazanarak devlet başkanının elinde olması sonucunu doğurmuştur. Onun içindir ki, sözkonusu gelişmenin, "görünüşte kadıların yargılarındaki eksiklikleri tamamlamak için ortaya çıkıp, kadı tarafından adaletin tevziinin birçok bakımlardan erken bir devirde bozulmuş olduğunu göstermektedir"⁶⁷⁹ şeklinde yorumlanması tam manasıyla gerçeği yansıtmaz.

Mezâlim ile Kaza arasındaki görev dağılımı açısından kesin kaideler yoktur.⁶⁸⁰ Bu fonksiyonların her ikisi yanyana yürümüş, hatta görev dağılımının yokluğu dolayısıyla, had (ceza) davaları mezâlim mahkemesinde de görülmüştür.⁶⁸¹ Bazı devirlerde ise, kadı mahkemeleri yerine mezâlim mahkemeleri, her türlü ihtilaf için başlıca merci olmuştur.⁶⁸² Memluk Sultanı Berkük (784-801/1382-1398) ise, davaların önce kadı mahkemesine götürülmesini, burada çözüm bulunulmadığı takdirde kendisine götürülmesini şart koşmuştur.⁶⁸³ Bu istisnai durum-

679. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s. 61. Krş. Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 211, 212.

680. Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 211 / Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 264.

681. Kalkaşandî: Subhu'l-A'sâ, c. 5, s. 452 / Mez, A.: el-Hadâratu'l-İslâmiyye, s. 381 / Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısır, s. 264.

682. Kindî: el-Vulât ve'l-Kudât, s. 512, 584 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 207-208.

683. Tekindağ, M. C.: Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı, s. 128-129.

ları bir yana bırakıp, görev açısından mezâlim mahkemelerinin şu özelliğini hiçbir zaman unutmamak gerekir: Mezâlim mahkemesinin asıl görevi, bütün adli ihtilafların çözümünden çok, devlet memurları ve güçlü kişilerin haksızlıklarını çözümlenektir. Şu halde, görev açısından mezâlim mahkemeleri, kadı mahkemelerinden daha geniş bir alana sahiptir. ⁶⁸⁴

Mezâlim mahkemesi idarî yargı ile ilgili görevlerini yerine getirirken kendiliğinden harekete geçer; adli yargı görevleri için genellikle dava açılması gerekir. Oysa, kadı mahkemeleri, sadece bazı had davalarında kendiliğinden harekete geçebilir. ⁶⁸⁵

İspat araçları ^{ve yolu} açısından Mezâlim ile Kaza arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Birincisi hakkın kime ait olduğunu tespit edebilmek için, baskı yapabilir ve ispat edici sebepleri bulmak için tahkikatı derinleştirebilir. Halbuki kadı mahkemeleri bu yetkilere sahip değildir, delil yokluğunda durumları değerlendiremez. ⁶⁸⁶ Mezâlim mahkemesinde şahitliği muteber olmayanlar da dinlenebilir. Mezâlim hakimi, yeminlerini isteğiyle değiştiren şahitlerden şüphelenince, onlara yemin ettirebilir, şüphesini ortadan kaldırmak için şahitlerin sayılarını arttırabilir. Yine mezâlim hakimi, muhakemeye önce şahitleri dinleyerek başlayabilir. Oysa, bütün bu durumlarda kadı mahkemeleri yetkisizdir. ⁶⁸⁷

Karar açısından mezâlim hakimi, takdir yetkisine daha serbest olarak sahiptir. Ancak, bu durumun, "şer'î hukukun bağınazlığına bir isyan" ⁶⁸⁸ olarak değerlendirilmesi son derece tutarsızdır. Mezâlim hakimi kararını duruşma günü vermek zorunda olmayıp, hakkı tam manasıyla tespit edebilmek için, belli bir süreyle bağlı kalmaksızın erteleyebilirken, kadı mahkemeleri hakimi ancak taraflardan birinin isteği üzerine kararı erteleyebilir. Mezâlim hakimi, haksızlığı görüleni te'

684. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Kettânî: et-Terâtîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 266.

685. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 184-186 / Bilmen, ÖbN.: Hukuk-ı İslâmiyye, c. 8, s. 229.

686. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Kettânî: et-Terâtîbu'l-İdariyye, c. 1, s. 266.

687. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83, 84 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 (Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 600).

688. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 153.

dîb eder, doğru yola gelmesini sağlar.⁶⁸⁹ Mezâlim hakimi, hakkı inkâr belirtileri açıkça görülünce, tarafları tutuklamada daha serbest hareket eder, kefalete izin verebilir, ihtilafı çözümlmek için onlara fırsat verebilir.⁶⁹⁰ Gerek mezâlim hakimi, gerekse kadı, kararlarını tek başına verir, Bununla birlikte her ikisinde de bazı danışmanların bulunması mümkündür, fakat mezâlim hakimi açısından bu durum tam manasıyla karakteristik bir unsurdur.

Mezâlim hakimi devlet başkanı olduğu takdirde, taraflara kanun yolu çok sınırlı olarak açıktır. Kadı mahkemeleri kararlarına, hatta hükümdar dışındaki hakimlerin başkanlık ettiği mezâlim mahkemesi kararlarına karşı yine mezâlim mahkemesinde karar verilebilir.⁶⁹¹

Mezâlim hakimi verdiği kararları icra imkânına kadı mahkemelerinden daha geniş olarak sahiptir.⁶⁹²

Mezâlim hakimi davada karışıklık olduğu ve aralarını bulmak mümkün olmadığı takdirde, ihtilaflarını çözmek üzere tarafları hakeme gönderebilir. Adli hakimler ise, ancak tarafların rızasıyla bu şekilde hareket edebilirler.⁶⁹³

Bütün bu açıklamalardan sonra, Mezâlim'in Kaza'dan daha geniş çalışma alanına sahip olduğu ortaya çıkar. Mezâlim'in bu durumu, kadı mahkemelerini ikinci dereceye indirir.⁶⁹⁴

Maverdî (ö. 450/1058), mezâlim mahkemeleri ile kadı mahkemeleri arasındaki farkları on madde halinde özetledikten sonra, diğer konularda, her ikisinin eşit durumda olduklarını ifade eder.⁶⁹⁵ Ancak, böyle bir sınırlamada bulunmak doğru olmamalıdır.

689. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 274 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392.

690. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 84 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392.

691. Kettânî: et-Terâtiibu'l-İdariyye, c. 1, s. 266-267.

692. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83 / İbn Haldun: İber, c. 1, s. 392 / Kettânî: et-Terâtiibu'l-İdariyye, c. 1, s. 266.

693. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 83 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 275.

694. Grunebaum, G. v.: Hadâratu'l-İslâm, s. 211.

695. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 84 / Nuveyrî: Nihayetu'l-Ereb, c. 6, s. 275.

B- Mezâlim ve Hisbe :⁶⁹⁶

Mezâlim ile Hisbe arasında, kimi noktalarda benzerlik, kimi noktalarda ise ayrılıklar bulunmaktadır. Klâsik yazarlar, bu ikisinin iki noktada birleşip, iki noktada ayrıldıklarını ifade ederler.⁶⁹⁷

Mezâlim ile Hisbe, geniş yetkilere sahip oldukları şu iki noktada benzeşmektedir:

a) Her ikisi de kuvvet ve korkutmaya, hükümlerlik hakkına ve zorla dayanır.

b) Her ikisinin de münkeri (kötülüğü) ve açık tecavüzü (haksızlığı ve zulmü) yok etmek için fiilen engelleme ve ıcaatta bulunması sözkonusudur.

Bu benzerliklere şunu da ekleyebiliriz: Muhtesibler de şahibu'l-mezâlim gibi, görevlerine giren konularda dava açılmasına gerek olmaksızın kendiliğinden harekete geçer.⁶⁹⁸

Bu benzerlikler yanında, Mezâlim ile Hisbe şu iki noktada birbirinden ayrılır:

a) Mezâlim kadı mahkemelerinin bakmaktan âciz oldukları davalara bakar ve mahkeme kararlarını uygular. Hisbe'de ise, kadıların bakmak istemedikleri ve sür'at isteyen bazı ticarî (ölçü-tartı, alışveriş, alacak-borç) davalar ile işçi-işveren davaları görülür. Bunun içindir ki, hiyerarşi bakımından Mezâlim her ikisinin üstündedir, sonra sırayla Kaza ve Hisbe gelir. Şu halde Mezâlim, her ikisine de emir verebilirken, Muhtesib her ikisine de emir veremez. Yürütme açısından Hisbe, Kaza'dan üstün durumdadır.

b) Mezâlim müessesesinde dava görülür, Hisbe'de genellikle dava görülmez. Hisbe sadece ticarî davaları ve işçi-işveren davalarını ka-

696. Hisbe konusunda bkz. Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s.170-175/ Kavakçı, Y.Z.: Hisbe Teşkilâtı, Ankara 1975/Maverdî: el-Ahkâmü'l-Sultânîyye, s.240-259/Milliot, L.: Introduction, s.716-720/Muşerrefe, A.M.: Nuzumu'l-Hukm Bi, Mısır, s.271-292/Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti, s.120-121/Tekindağ, M.C.: Ber-kuk Devrinde Memluk Sultanlığı, s.149-150/Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.436-481.

697. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.242-243/Ferrâ: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s.270-271/İbn Haldun: İber, c.1, s.398-399 (Uludağ, S.: Mukaddime, c.1, s.607-608). Krş. Grunebaum, G.v.: Hadâratu'l-İslâm, s.212-213/Kavakçı, Y.Z.: Hisbe Teşkilâtı, s.36.

698. İbn Haldun: İber, c.1, s.398/Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s.173 / Grunebaum, G.v.: Hadâratu'l-İslâm, s.213.

rara bağlayabilir. Kısacası, Hisbe, ticarî ve iş mahkemesi olarak görev yapar.

Bunlara bir üçüncü ayrılık noktası olarak şunu da ekleyebiliriz: Muhtesib'ler diğer devlet kuruluşlarını olduğu gibi, adlî teşkilâtı da denetlemeye yetkilidir, ancak bu şekle münhasırdır, mahkeme kararlarını denetleme anlamına gelmez, sadece devam durumları denetlenebilir.⁶⁹⁹ Halbuki, Mezâlim müessesesi, her ikisini de denetleyebilir.

C- Mezâlim ve Şurta : 700

İslâm devletlerinde "polisî yaptığı görev, adlî görev (hüküm verme ve tahkikat yapma), hapishanelerin idaresi görevini ifa etme ve umumî asayişî sağlamak için cezaları icra ve infaz etme görevi, muhakeme esnasında hakimlere yardım etme ve hükümlerin icrası" görevlerini yerine getiren Şurta ile Mezâlim arasında bir mukayese yapmak yararlı olur. Ancak, belirtmeliyiz ki, Şurta'nın görevi, devir ve yere göre daima değişik olmuştur; mukayesemiz de bu değişikliğe göre olacaktır.

Abbasîler, Endülüs Emevîleri, Mısır ve Mağrib'deki Fatımîler'de, doğudaki Türk devletlerinde Şurta, idare ve asayişle ilgili suçlara bakar, siyasete göre hüküm verir.⁷⁰¹ Bu yönüyle Mezâlim'e çok benzemektedir.

Endülüs Emevîleri'nde devlet teşkilâtında çalışan makam sahipleri hakkında hüküm verme, bunlardan zulüm yapanları, onların yakınlarını ve onlara bağlı bulunan mevki sahiplerini sopalamak, Şurta'nın görevidir.⁷⁰² Mezâlim'in kuruluş gerekçesi ve amacı, tamamen bu çeşit haksızlıkların önlenmesidir.

699. Atar, Fb: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 174.

700. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 393-396, 445-447 (Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 601-604, 647-648) / Atar, F.: İslâm Adliye Teşkilâtı, s. 175-179 / Milliot, L.: Introduction, s. 713-715 / Muşerrefe, A. M.: Nuzumu'l-Hukm Bi-Mısr, s. 137-141 / Şeşen, R.: Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti, s. 119-120 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 352-435.

701. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 393, 445-446 (Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 601, 647-648).

702. İbn Haldun: İber, c. 1, s. 445-446 (Uludağ, S.: Mukaddime, c. 1, s. 647-648).

Şurta'da töhmet ve zanna istinaden hüküm vermek mümkündür, baskı yapılabilir.⁷⁰³ Mezâlim mahkemelerinin muhakeme usulünde de aynı yolun takip edildiğini görüyoruz.

D- Mezâlim ve Siyaset-i Şer'iyye :⁷⁰⁴

Siyaset ya da Siyaset-i Şer'iyye mefhumu, İslâm hukukunda "hükümet, memleket idaresi, ceza ve hususiyle idam cezası" olarak tarif edilebilir.⁷⁰⁵ Kısacası, siyaset için, "hukukun tüm alanlarında âmme menfaati için alınan tedbirlerdir" denebilir. Siyaset ceza hukukunda, ta'zir cezaları içinde ele alınır, ancak kendisini daha çok "siyaseten katl" olarak gösterir.⁷⁰⁶

Siyaset'in varlığı, en katı İslâm hukuku nazariyesince bile kabul edilmiştir.⁷⁰⁷ Siyasetin tabiki, tabii olarak, çoğu zaman nazar fi'l-mezâlim ile bir noktada birleşmiş ve her iki terim bir dereceye kadar aynı anlamda kullanılmıştır.⁷⁰⁸ Nitekim, Maverdî (ö.450/1058), "mezâlim olayları siyasete göre çözümlenir, mezâlim, yararlılık (aslah) temeli üzerine kurulmuştur"⁷⁰⁹ derken, İbn Ferhûn (ö.799/1397) "siyasî vilâyet, mezâlim olaylarını araştırmaktır"⁷¹⁰ görüşünü belirtmektedir.

Uygulama açısından da aynı özellikleri gözleyebiliriz. Nitekim, Makrîzî (ö.845/1442), "Mezâlim, Mısır ve Suriye Memluk Türkleri hakimiyetinden itibaren, siyasete göre hükmetmek olarak bilinir" ifadesini kullanırken⁷¹¹, naklettiği bir tayin belgesinde Kalkaşandî (ö.821/1418), "siyaset gereklerine göre hükmedileceği"ni belirtir.⁷¹²

Siyaset, adli ihtilaflarda "hakimin siyaseti" olarak düşünülürse, pek tabiidir ki, Mezâlim ile aralarında bazı farklılıklar ortaya çıkacaktır. Bu ayrılıkları başlıca görev, görevli, yargılama ve davaya bakma mecburiyeti noktalarında toplayabiliriz. Mezâlim hakiminin gö-

703. İbn Haldun: İber, c.1, s.393, 445-446.

704. Bu konuda bkz. İbn Ferhûn: Tebsîratu'l-Hukkâm, c.2, s.104-112 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.161-169.

705. Bilmen, Ö.N.: Hukuk-ı İslâmiyye, c.3, s.22-23, 330. Krş. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s.64.

706. Siyaset-ta'zir ilişkileri için bkz. 'Amir, A.: et-Ta'zir bfi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye, Mısır 1957 / Bilmen, Ö.N.: Hukuk-ı İslâmiyye, c.3, s.330-331 / İbn Teymiyye: es-Siyasetu'sŞer'iyye, s.91, 96-100 / Karaman, H.: Mukayeseli İslâm Hukuku, c.1, s.140-146 / Mumcu, A.: Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, s.43-54.

707. Bilmen, Ö.N.: Hukuk-ı İslâmiyye, c.3, s.330 / Karaman, H.: Mukayeseli İslâm Hukuku, c.1, s.160 / Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s.64 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c.2, s.161-162.

708. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s.64 / Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, s.2, s.161-162.

rev alanı oldukça geniştir. ⁷¹³ *Dysos*, siyasete göre hüküm veren hakimin görevi, adli (hukuk ya da ceza) davaları içine alır. E. Tyan, bu konuda, "siyasete göre hüküm veren hakimin haksızlığı ortadan kaldırmakta engelleyen, mezâlimdeki gibi, ne haksızlık olayının kendisi, ne de haksızlığı yapanın gücüdür, fakat tamamen şer'i sınırlamalardır" görüşünü belirtir. ⁷¹³ Bu görüş, İslâmiyetin idârecilere tanıdığı şer'iate aykırı olmayan ve âmme menfaatine dayalı geniş takdir yetkisi karşısında tamamen yanlıştır. Aynı şekilde, "Hükümdarın şer'iatın (siyasetu's-şer'iiye) tayin etmiş olduğu sınırlar içerisinde siyaset yetkisini kullanarak (Memluk siyaset ve Osmanlı kanunnameleri), kendilerine verebileceği emirlere kadılar da uymak zorunda kalmışlardır." ⁷¹⁴ şeklindeki, kendi içinde çelişkiler gösteren görüş de aynı sebeplerle tutarsızdır. Görevli açısından, mezâlim mahkemesinde hükümdar başlıca yeri alırken, diğerinde genellikle normal hakimler görevin sahibidir. Siyasete göre hüküm veren hakim, kararı belli sınırlar içinde seçer. Mezâlim mahkemesindeki gibi çok serbest değildir. Mezâlim hakimi açılan davaların hepsine bakmak zorunda değilken, ötekinin önüne gelen her davaya bakması mecburîdir. ⁷¹⁵

II. Yabancı Müesseseler :

A- Sâsânî Yüksek Adalet Teşkilâtı :

Mezâlim'in doğuşu ve gelişmesinden söz edilirken, belirtildiği gibi, müsteşrikler mezâlimin menşeyini İran-Sâsânî Yüksek Adalet Teşkilâtı'nda aramaktadırlar. Özellikle İslâm tarihindeki gelişmeleri hemen hemen tamamen bir yana iten ve mezâlim müessesesi için mutlaka bir yabancı menşe arayıp, Bizans'ı gösteremeyince İran müessesesi bunun menşeyidir diyen E. Tyan'a göre, Sâsânî âmme hukuku müesseseleriyle ilgili belgelerin azlığına rağmen, bazı merasimlerde ve açık alanda kurulan bu mahkeme, Mezâlim'in menşeyini meydana getirir. Görev sahibi,

709. Maverdî: el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 80, 84, 91.

710. İbn Ferhûn: Tebşîratu'l-Hukkâm, c. 2, s. 110.

711. Makrîzî: Hıfâf, c. 2, s. 208, 220.

712. Kalkaşandî: Şubhu'l-A'sâ, c. 10, s. 336.

713. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 164-165.

714. Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, b. 64.

715. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 164-169.

şahibi, görevler ve terminolojik benzerlik bunların birbirinin devamı olduğunu gösterir. ⁷¹⁶

Tyan'ın düştüğü gelişmeleri daha önce belirttiğimiz için, burada, aynı tenkitleri tekrarlamıyoruz. Yalnız şunu belirtmeliyiz ki, Tyan'ın belirttiği ölçüde olmayacak şekilde, Mezâlim'de Sâsânî tesisinin varlığını kabul etsek dahi, bu, müessesenin orjinelliğini zedelemesiz. Zira yararlı, sistemine ve esprisine ters düşmeyen yabancı hukuk kaide ve müesseselerinin alınması İslâm'da yasaklanmış değildir. Hz. Peygamber'in (b. a. s.) "Cahiliye devrinin faziletleri İslâm'da da yürürlükte dir." ⁷¹⁷ hadisi bunun en açık delilidir. İnan'dan alınmış olsa bile, ^{Mezâlim} ayrıca çok daha ileri seviyede geliştirilmek suretiyle apayrı bir görünüm kazanmış ve İslâm tarihinde çok önemli ve değişik görevler yapmıştır. Bu bakımdan, İnan-Sâsânî müessesesinden çok çok farklıdır.

B- Roma Olağanüstü Usulü :

Olağanüstü bir mahkeme olan Mezâlim ile Roma Olağanüstü Usulü arasında benzerlik bulunmamaktadır. Gerek doğuş, gerekse işleyiş bakımından birbirinden çok farklıdırlar. ⁷¹⁸

Roma Olağanüstü Usulü, doğuş açısından Mezâlim'den çok farklıdır. Cumhuriyet idaresinden krallığa geçiş, yani yüksek idarî kuvvetin bir tek elde toplanması, bütün hukukî ve adlî ihtilafların, Diocletianus (284-305)'a kadar princeps gibi bir ünvanla anılan hükümdarın kararına bağlanması neticesini doğurdu. Yargı gücünün kullanılmasında imparator, evvelce Augustus (m. ö. 27-ms. 14)'un yaptığı gibi, davayı yalnız istinaf merciinde değil, hem bidayet hem de istinaf mercilerinde hal ve fasleder, ya işi hakimlere gönderir (hatta sonraları göndermez) veyahut sadece kendi memurlarına havale ederdi. İmparator veya Roma'da praefectus, vilâyetlerde praesides provinciae denen yüksek memurları tarafından böyle usul harici (extra-ordinem) verilen kararlar yeni bir hukukun temelini teşkil ettiler. Bu hukuka, ius extra-ordinarium, yani usul harici hukuk, usule extraordinarium iudicium, kararlara da extraordinaire cognitio denildi. Söz konusu hukuka, usul harici denmesinin sebebi, esas usulde davaların yetkili mahke-

716. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 278-281.

717. İbn Hanbel, 3:425'ten Hamidullah, M.: İslâm Peygamberi, c. 2, s. 80.

718. Tyan, E.: L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 158.

meler tarafından görülmesi oluşudur. Böylece imparator, davalara bizzat bakmak veya kendi yüksek memurlarına baktırmakla asıl usulün dışına çıkmış oluyordu. M.s. 130 yıllarında Hadrianus, bu olağanüstü usulü kesin olarak yerleştirdi. ⁷¹⁹

Roma Olağanüstü Usulünün bu gelişmesine karşılık, Mezâlim esasen devlet başkanına ait yetkinin, evredilmiş olduğu kadı mahkemelerinde adaletin tevziinde yetkimsiz kalınması üzerine yeniden asıl sahibine başka bir görünüm altında, ama kadı mahkemeleri de devam ederek dönmesinden başka bir şey değildir. Bunun içindir ki, Mezâlim, hem yargı yetkisinin, hem de iktidarın tezabürü neticesinde doğmuştur. Fakat, bu yetkinin devlet başkanına ait oluşu, Roma hukukundaki gibi, sonradan değil, daha başlangıçta sözkonusudur. ⁷²⁰

Mezâlim ile Roma Olağanüstü Usulü arasında, görev açısından da farklılıklar bulunmaktadır. Roma hukukunda baba ve çocuk arasındaki hakimiyet ve aidiyet, vekâlet öretinin alınması, vasiyet ihtilafları olağanüstü usul ile çözüme kavuşturuluyordu. ⁷²¹ Mezâlim mahkemesi ise, devlet memurları veya güçlü diğer şahsiyetlerin kadı mahkemelerince çözümlenemeyen haksızlıklarına bakar. Bu haksızlıklardan, özellikle taşınmaz mülkiyeti ihtilafları (gasblar) ile vergi ihtilafları çoğunluktadır. Bu yargı görevinin yanısıra, Mezâlim'in yargı alanı dışında da başka bazı görevleri daha vardır. Onun içindir ki, "Mezâlim, Roma Olağanüstü Usulünden daha geniş olarak olağanüstüdür." ⁷²²

§ 20 ..GÜNÜMÜZDEKİ MÜESSESELER :

I. Mezâlim ve Danıştay :

Modern yazarların bir kısmı, Mezâlim ile Danıştay arasındaki benzerliğe dikkat çekerek, Mezâlim'i Danıştay'ın karşılığı olarak görürler. ⁷²³ Gerçekten de Mezâlim ile Danıştay arasındaki benzer-

719. Honig, R. : Roma Hukuku, s. 28, 127, 128.

720. Tyan, E. : L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 158.

721. Honig, R. : Roma Hukuku, s. 182-183, 265-266, 270, 420-421.

722. Tyan, E. : L'Organisation Judiciaire, c. 2, s. 141.

723. Hitti, P. : Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 2, s. 495 / Karaman, H. : İslâm Hukuku Tarihi, s. 131 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c. 1, s. 160 / Keskiöçlü, O. : Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s. 273.

lik, yalnızca görev açısından olmayıp, işleyişçe de birbirine son derece benzerler.⁷²⁴ Öncelikle, her ikisi de idarî yargı görevi yapan yüksek birer kuruluştur. Bunun yanında, Mezâlim'de, toplantılara katılan devletin yüksek organları temsilcileri ile danışma imkânı daima var olduğundan ve hatta bu temsilcilerin toplantıda bulunma gayelerinden birisi de danışma olduğundan, Danıştay gibi Mezâlim de devletin yüksek bir danışma organıdır. Pek tabiidir ki, Danıştay'ın görevleri biraz daha geniştir, ancak, bunu fazlaca büyütmemek gerekir.

Danıştay'da olduğu gibi, Mezâlim'de de görevler kurul halinde yerine getirilir, kendiliğinden inceleme özelliği vardır, ispat araçları ve yolu bakımından hemen hemen birbirinin aynadırlar.

II. Mezâlim ve Yargıtay :

Mezâlim'in görevlerinden birisi de, alt mahkemelerce verilen kararlara karşı yapılan itirazları kesin olarak gözümlemektir. Söz konusu görev yönünden, Yargıtay ile Mezâlim aynı fonksiyonu yerine getirmiş olurlar. Şu kadar var ki, Yargıtay ilk mahkemenin kararını bozar ya da tasdik eder, onun yerine geçip karar veremez.⁷²⁵ Mezâlim'de ise, alt mahkemelerin bozulan kararı yerine yenisi verilebilir.

III. Mezâlim ve Sayıştay :

Modern yazarlardan bir kısmı, Mezâlim ile Yargıtay arasındaki görev benzerliğini göz önünde tutarak, Mezâlim'i Yargıtay'a karşılık olarak görürler.⁷²⁶

III. Mezâlim ve Sayıştay :

Mezâlim'in görevlerinden birisi de, dîvan kâtiplerinin malî denetimini yapmak ve sorumluluklarına karar vermektir. Sayıştay da bir yönüyle malî bir denetim organı, bir yandan da saymanların hesaplarını inceleyen, sorumluluklarına karar veren özel bir yargı yeridir. Bu son özelliği dolayısıyla Sayıştay, bir "hüküm mahkemesi" değil, bir "hesap mahkemesi"dir.⁷²⁷ Görüldüğü gibi, Mezâlim ile Sayıştay,

724. Danıştayın görevleri ve işleyişi için bkz. Gözübüyük, A.Ş.: Hukuka Giriş, s.157 ve Yönetmelik Yargı, s.33-38b

725. Gözübüyük, A.Ş.: Hukuka Giriş, s.156.

726. Gaudefroy-Demombynes, M.: Les Institutions Musulmanes, s.161/ Hitti, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, c.2, s.495/ Karaman, H.: İslâm Hukuku Tarihi, s.131 ve Mukayeseli İslâm Hukuku, c.1, s.160 / Keskioğlu, O.: Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s.273 / Schacht, J.: İslâm Hukukuna Giriş, s.189.

727. Gözübüyük, A.Ş.: Hukuka Giriş, s.157 ve Yönetmelik Yargı, s.44-51.

her iki görev yönünden de benzer bir faaliyet içindedirler.

IV. Mezâlim ve Devlet Güvenlik Mahkemesi :

Devlet Güvenlik Mahkemeleri,devletin temel düzenine ve niteliklerine karşı işlenen suçlara bakar.Mezâlim'de de ağır siyasi suçların görüşülüp karara bağlanması,Devlet Güvenlik Mahkemeleri ile bir benzerlik gösterir.⁷²⁸

728.Mezâlim'de görülen siyasi suçlar için bkz.Kafesoğlu,İ.:Türk Milli Kültürü,s.353-354 / Kurtubi:Şilatu't-Taberî,s.34. Krg. Karaman,H.:Mukayeseli İslâm Hukuku,c.1,s.160 / Schacht,J.: İslâm Hukukuna Giriş,s211.

SONUÇ

Tarihte yürürlük kazanmış hukuku incelediğimiz bu araştırmamızın sonunda, müessesemizi daha kısa bir şekilde yansıtabilecek bazı ipuçlarını belirtmek istiyoruz.

İnsanlar toplum haline geldikten itibaren sürekli adalet adalet arayışı içinde olmuşlardır. Adalet arayışlarının toplum hayatına yansımaları "mahkeme" denen müesseseye en çok kendisini göstermiştir. Devrinin adalet anlayışına uygun bir şekilde doğan ve görev yapan Mezâlim de bu adalet arayışlarının bir sonucudur. Mezâlim, Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevîler devirlerinde çekirdek sayılabilecek gelişmeler gösterdikten sonra, Abbasîler'in ilk döneminde tam bir müessese haline gelmiştir. Bundan sonra büyük bir gelişme gösteren Mezâlim, müslüman devletlerin genel yönetiminin merkez ve taşra teşkilâtlarında yer alan temel bir organ olmuştur. Görevlerini hükümdar, vezir, vali veya şahibu'l-mezâlimin başkanlığında kadı, hukukçu, müftî, şuhûd, ordu ve maliye temsilcileri, muhtesib ve şahibu's-Surta gibi yüksek devlet memurlarının üye olarak katıldığı bir kurul halinde yürütmüştür. Bu kurulun çalışmasını kolaylaştırmak için çeşitli görevler yapan yardımcı üyeler ile bürokratik işlemleri yürüten bir teşkilât da ortaya çıkmıştır.

Mezâlim, görevin sahibi öncelikle hükümdar olduğu için -hatta vezir ve vali için de aynı sebeple-, adaletin dağıtımının yanı sıra, yüksek iktidarın parlak tezahürünün bir aracı kabul edilmiştir. Bu sebeple, müessesenin gelişmesi ve yükselmesi, görev sahibinin iktidarı ve karakteri ile çok yakın bir ilişki içinde bulunmuştur. İktidarın yüksek dönemlerinde uygulama sürekli ve güçlüdür. Buna karşılık, düşüş dönemlerinde büsbütün ortadan kalkmış gibidir. Mezâlim'in kurul halinde görev yapmasında, danışma amacı yanında, iktidarı gösterme düşüncesi de vardır.

Varlık gösterdiği İslâm devletlerinde Mezâlim, bir "âmme hukuku müessesesi" olarak göze çarpar. Bu görünüm, Mezâlim'in, her şeyden önce devletin temel organlarından biri olduğu için sözkonusudur. Müessesemiz hem yargı alanında, hem de yargı dışında kalan si-

yasî, hukukî ve iktisadî alanlarda görev yapmıştır. Fakat, Mezâlim'in yargıyla ilgili görevlerini yürütmesi diğerlerine nazaran daima ağırlıklı olmuştur. Hatta, bu yüzden, saf bir yargı kuruluşu olarak görülmüştür.

Yargı birliğinin hakim olduğu İslâm hukukunda, Mezâlim, bu birliği belli derecede ortadan kaldıran bir müessesese olarak ortaya çıkmıştır. Bu kuruluş, önemli mülkiyet uyuşmazlıklarını (gasbları) çözümlemesinin yanısıra, devlet memurlarının hukuka uygun hareket etmesini diğer bazı denetim yollarının yanısıra, özellikle yargı yönünden denetleyerek, idarî yargının bir çekirdeğini meydana getirmiş olmaktadır.

Mezâlim'de devlet fonksiyonlarının her üçünün karışımı sözkonusudur. Ancak, bu içişelikte yargı yanı daima ağırlıklıdır. Bu sebeple, Mezâlim'de, yargı organının adalet dağıtımı, yürütme organının üstün gücüyle birleşmiş, böylelikle işlek adalet usulünün uygulanmasına çalışılmıştır.

Mezâlim, görevlerini cami, medrese, resmî makam veya ikametgâhlarda yerine getirmiştir. Ancak, daha sonraları özel yerler inşa edilmiş ve bunlar içinde Daru'l-Adl denilen binalar yaygın hale gelmiştir. Çalışma günleri hükümdar, vezir ve valinin isteğine bağlı kalmış, şahibu'l-mezâlimler genellikle bütün bir hafta görev yapmışlardır.

Mezâlim mahkemelerinde görülen ihtilaflar, öncelikle Kitap ve Sünnet (Şeri'at), hakkaniyet ve nesafete göre çözümlenmiştir. Bunların yanısıra örf de önemli bir kaynak olmuştur. Başlangıçta, sözlü usul hakim durumdayken, daha sonraları yazılı usul hakim hale gelmiştir. Davacı taraflar adalet arayan zayıf ve yoksul kişilerden meydana gelirken, davalılar devlet memurları veya güçlü şahsiyetler olmuştur.

Mezâlim'de kullanılan ispat araçları, adlî yargıda kullanılanlardan farklı değildir. Özellikle adlî davalar, davacının dava açmasına bağlı olarak görülmüştür. Buna karşılık, idarî davalar için bu şart aranmayıp, hakim re'sen harekete geçmiştir. Açılan davalar, mutlaka alenî ve çoğunlukla davacı tarafın hazır bulunduğu bir duruşmada karara bağlanır. Kararları veren başkandır ve bu kararların seçiminde tam bir serbestliğe sahiptir.

Mezâlim müessesesi, yerine getirdiği görevlerin yapısı ve önemi dolayısıyla, günümüz hukukunda yer alan çok sayıda müesseseye model olması yanında, özellikle idarenin hukuka uygun hareket etmesini sağlayarak tarihi görevini tamamlamıştır. Müessesemiz, Osmanlılar'da kendisini Divan-ı Humayun adıyla ve daha geniş yetkilerle donatılmış olarak göstermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ANSAY, Sabri Şakir/Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Ankara 1958.
- ASIM EFENDİ, Mütercim Ahmed/el-Ukyânûsu'l-Muhtî fî Tercemeti'l-Îlâhîyyâti'l-Muhtî, İstanbul 1305 (Asım Ef.: Kamus Tercemesi).
- ATAR, Fahreddin/İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara 1979.
- BARKAN, Ömer Lütfi/Kanunname, İA, c. 5, s. 185.
- BAYUR, Yusuf Hikmet/Hindistan Tarihi, Ankara 1946.
- BELAZORİ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir/Futûhu'l-Buldân, Yay. Rıd-vân Muhammed Radvân, Mısır 1932.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi/Hukuk-ı İslâmiyye ve İstihlakat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul 1967-1970 (Hukuk-ı İslâmiyye).
- CAHŞİYARİ, Ebu 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdûs/el-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb, Yay. Mustafa es-Sekâ-İbrahim el-Ebyârî-'Abdulhafiz Şeyebî, Kahire 1938, I. B. (Vuzera).
- CEVHERİ, İsmâ'il b. Hammâd/Sıhâh, Mısır ty.
- CHRISTENSEN, A./L' Iran sous les Sassanîdes, Copenhague 1936.
- DAMİRİ, Kemâluddîn/Hayâtu'l-Hayevân, İstanbul 1315.
- DERBİL, Süheyb/İdare Hukuku, Ankara 1955, 4. B.
- EBB'L-FEREC, 'Ali b. Muhammed el-İsfahânî/el-Eğânî, Kahire 1345/1927.
- FAGMAN, E./Les Statuts Gouvernementaux, Alger 1915.
- FERRA, Ebu Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn/el-Ahkâmu's-Sultânîyye, Yay. Muhammed Hâmid el-Fakî, Mısır 1938.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri/İçtimaiyat-Hukuk Sosyolojisi, İstanbul 1958.
- FİROZABADİ, Meccudââ/Tertîbu'l-Îlâhîyyâti'l-Muhtî, Yay. et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut 1979.
- GARDET, Louis/La Cité Musulmane, Paris 1954.
- GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Maurice/Les Institutions Musulmanes, Paris 1953.
- GENÇ, Reşat/Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref/Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Ankara 1978 (Hukuka Giriş).
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref/Türkiyenin Yönetim Yapısı, Ankara 1978.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref/Yönetmelik Yargısı, Ankara 1982.
- GRUNEBaum, Gustav von/Hadâratu'l-İslâm, Çev. Teffik Câvid-Abdulhamîd el-'Abbâdî, Mısır ty.
- HAMİDULLAH, Muhammed/İslâm Peygamberi, Çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1972.

- HASEN, Hasem İbrâhîm-HASEN, Ali İbrâhîm/en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Mısır 1959.
- HASEN, Hasem İbrâhîm/Tarîhu'l-İslâm, Mısır 1953.
- el-HATİBU'l-BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali/Tarîhu Bağdad, Mısır 1349.
- HİTTİ, Philip/Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- HONIG, Richard/Roma Hukuku, Çev. Şemseddin Talib, İstanbul 1938.
- HUSAİNİ, S. A. G. /Arab Administration, Madras 1948.
- İBNE 'ABD RABBİH, Ahmed b. Muhammed/el-'İkdu'l-Ferîd, Kahire 1359/1940.
- İBNE BAQTQA, Muhammed b. Abdillâh et-Şancî/Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Ğarâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr, Kahire 1939 (Tuhfetu'n-Nuzzâr).
- İBNE DUREYD, Ebu Bekr Muhammed el-Ezdî/Cemheratu'l-Luĝa, Haydarabad 1345.
- İBNU'l-ESİR, Ali b. Ahmed b. Ebî'l-Kerîm/el-Kâmil fi't-Tarîh, Kahire 1357 (C. J. Tornberg'in Leiden 1874-1876 yayını da kullanılmakla birlikte, birinci yayın daha çok kullanılmıştır.).
- İBNE FARİS, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Zekerîya/Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luĝa, Kahire 1367.
- İBNE FERHUN, Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed/Tebşîratu'l-Hukkâm fî Uşûli'l-Akdiye, Mısır 1301 (Tebşîratu'l-Hukkâm).
- İBNE HALDUN, Abdurrahman/Kitabu'l-İber ve Dîvâni'l-Mubtede' ve'l-Hâber fî Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve-men Âserâhum mi zevî's-Sultânî'y-Ekber, Beyrut (1) 1967, 3. B., (2, 3) 1966, (4, 6) 1959, (5) ty., (7) 1958 (İber).
- İBNE HALLİKAN, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed/Vefeyâtu'l-A'yân, Yay. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Kahire 1948.
- İBNE HİŞAM, Muhammed b. Abdilmelik/Sîretu'n-Nebî, Yay. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Kahire ty.
- İBNU'l-KAYYİM el-CEVZİYYE, Muhammed b. Ebî Bekr/et-Şuruku'l-Hukmiyye, Mısır 1317.
- İBNE KESİR, İsmâ'îl b. 'Umer/el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mısır 1932 (Bidâye).
- İBNE KUDAME, Abdillâh b. Ahmed/el-Muĝnî, Kahire 1970.
- İBNE MANZOR, Cemaluddîn/Usûnu'l-'Arab, Beyrut 1955.
- İBNE TAĞRİBERDÎ, Cemaluddîn b. Yusuf el-Atâbekî/en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mu'lûki Mişr ve'l-Kahire, Mısır 1956 (en-Nucûmu'z-Zâhire).
- İBNE TEYMIYYE, Ahmed b. Abdisselâm/el-Hisbe fî'l-İslâm, Kahire ty.
- İBNE TEYMIYYE, Ahmed b. Abdisselâm/es-Siyâsetu's-Şer'iyye fî İslâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye, Beyrut 1969 (es-Siyâsetu's-Şer'iyye).

- İBN TİKTAKİ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ/elfehri fi Adâbi'e-Sultânîyye ve'd-Duvelî'l-İslâmîyye, Mısır 1345/1927 (Fehri).
- KAFESÖĞLU, İbrahim/Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983.
- KALKAŞANDİ, Ebu 'Abbâs Ahmed/Şubhu'l-A'ğâ fi Sanâ'ati'l-İngâz, Kahire 1913-1917 (Şubhu'l-A'ğâ).
- KARAMAN, Hayreddin/İslâm Hukuku Tarihi, İstanbul 1975.
- KARAMAN, Hayreddin/Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul 1974.
- KARAYALÇIN, Yeğar/Hukukta Öğretim, Kaynaklar, Metod, Problem Çözme, Ankara 1981.
- KASÂNİ, Ebu Bekr b. Mes'ûd/Bedâ'i'ü's-Sana'i' fi Tertîbi'g-Şerâ'i' Mısır 1327-1328/1910 (Bedâ'i'ü's-Sana'i').
- KAVAKÇI, Yusuf İyâ/Hisbe Teşkilâtı, Ankara 1975.
- KESKİÖĞLU, Osman/Fıkah Tarihi ve İslâm Hukuku, Ankara 1980.
- KETTANİ, Abdulhayy/et-Terâtibu'l-İdâriyye, Rabat 1346.
- KİNDİ, Ebu 'Umer Muhammed b. Yusuf/Kitâbu'l-Vulâet ve'l-Kudâet, Yay. R. Kuest, Beyrut 1908.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad/Fıkah, İA, c. 4, s. 608-622.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad/İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1962.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad/İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1983.
- KURTUBİ, 'Arîb b. Se'îd/Şaletu Tarihi't-Taberî, Mısır 1939 (Şaletu't-Taberî).
- LEVİS, Bernard/Tarihte Araçlar, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
- MACİD, Abdulmun'im/Muzamu'l-Fatâmiyyîn ve Rusûmuhum fi Mısır, Mısır 1953 (Muzamu'l-Fatâmiyyîn).
- MAKRİZİ, Ahmed b. Ali/el-Mevâ'iz ve'l-İttibâc bi-Zikri'l-Hatâet ve'l-Asâr, Beyrut ty. (Hatâet).
- MAKRİZİ, Ahmed b. Ali/İtti'âzu'l-Hunefâ fi Ahbâri'l-Fatâmiyyîni'l-Hulufâ, Mısır 1940 (İtti'âzu'l-Hunefâ).
- MAVERDÎ, Ali b. Muhammed/el-Ahkâmü's-Sultânîyye ve'l-Vilâyâtu'd-Dîniyye, Kahire 1973 (el-Ahkâmü's-Sultânîyye).
- MES'ÛDİ, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hussayn/Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinü'l-Cevhar, Kahire 1346/1940 (Murûcu'z-Zehab).
- MEZ, A./el-Hadîratu'l-İslâmîyye, Çev. A. Ebû Rîde, Kahire 1941.
- MİLLİOT, Louis/Introduction à L'Etude du Droit Musulman, Paris 1953 (Introduction).
- el-MUBAREK, Muhammed/Nizâmu'l-Hukm, Beyrut 1974.
- MUMUCU, Ahmet/Hukuksel ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara 1976 (Divan-ı Hümayun).

- MUMCU, Ahmet/Demonia Devletinde Siyaseten Keti, Ankara 1963.
- MUŞERREFE, Atıyye Mustafa/Muzumu'l-Hukm bi-Mısır fi 'Asri'l-Fetaway-ye, Mısır ty. (Muzumu'l-Hukm bi-Mısır).
- NEBHAN, Muhammed Faruk/İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Umumi E-
sasları, Çev. Servet Armağan, İstanbul 1980.
- NEVEVİ, Muhyiddin b. Şeref/Tehzibu'l-Esmâ' ve'l-Luğât, Mısır ty.
- NİZAMÜLNÜLK/Siyasetname, Çev. Nurettin Bayburtluoğlu, İstanbul 1901.
- NUVEYRİ, Şihâbuddin Ahmed b. Abdilvehhâb/Nihâyetu'l-Ğrab fi Funûn'l-
Edeb, Mısır 1923 (Nihâyetu'l-Edeb).
- ORTAYLI, İlber/Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979.
- ÖGEL, Bahâeddin/Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971.
- RÂSİB, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-İsfahânî/el-Mufredât
fi 'Arabi'l-Kur'ân, Yay. Muhammed Sıyyidkılıç, Kahire 1960 (Muf-
redât).
- er-RÂZİ, Ebu Bekr b. Abdülkadir/Muhtârü's-Sahâh, Mısır 1302.
- SÂDİ, HİLÂL/Kitâbu'l-Vuzerâ, Yay. Abdussettâr Ahmed Farûc, Kahire 1950.
- SALİH, Subhi/İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, Çev. İbrahim Sarıtaş,
İstanbul 1982.
- SCHACHT, Joseph/İslâm Hukukuna Giriş, Çev. Mehmet Doğan, Abdülkadir Şe-
nez, Ankara 1977.
- SUBKİ, Tâcuddîn Abdilvehhâb b. Ali/Tabkîtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ,
Yay. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Kahire 1966.
- SUYUTİ, Celâluddîn Abdurrahman/Tarîhu'l-Hulefâ, Kahire 1305.
- ŞAFAK, Ali/el-Ahkâmü's-Sultâniyye, İstanbul 1975.
- ŞEŞEN, Nemezen/Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, İstanbul 1983.
- ŞİBLİ, Nu'man/Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Çev. Telip
Yavaş Alp, İstanbul ty.
- ŞİRVANİ, M. H./İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, Ankara ty.
- ŞABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr/Tarîhu'l-Uman ve'l-Mülk, Mı-
sır 1939 (Tarîh).
- TAMERİ, Aydın/Türk Devlet Geleneği, Ankara 1975.
- TAMERİ, Aydın/Selçuklu-Demonia Çizgisinde Harezşah Vezareti, Tarih
Enstitüsü Dergisi, 7-8 (İstanbul 1977), s. 17-54.
- TEMÂNEVİ, Muhammed Ali b. Ali/Kesbûtu İstâlâhati'l-Funûn, Kalküta 1862.
- TEKİNDAL, M. C. Ş./Baskuk Devrinde Memluk Sultanlığı, İstanbul 1961.
- TUĞ, Salih/İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İstanbul 1969.

- TUĞ, Salih/İslâm Vergi Hukukunun Detaya Çıkışı, Ankara 1963.
- TURAN, Osman/İktisat, c.6, s.949-959.
- TURAN, Osman/Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969.
- TYAN, Emile/Histoire de L'Organisation Judiciaire en- Pays İslâm, Paris 1938 (L'Organisation Judiciaire).
- ULUDAĞ, Süleyman/Mukaddime, İstanbul 1982.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakka/Osmanlı Devleti Teşkilâtına Nethal, Ankara 1984, 4. B. (Nethal).
- ÜÇÜK, Coşkun-ŞANCI, Ahmet/Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1982.
- YAKUBİ, Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih /Tarih, Beyrut ty. Dürü Sâdar.
- YENİÇERİ, Celal/İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984.
- YÜCEL, Yagor/Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara 1970.
- ZEBİDİ, Muhammed Murteza/Tâcu'l-Arâs, Kuveyt 1965.
- ZEMANŞERİ, Muhammed b. 'Umar/Esâu'l-Belâğa, Mısır 1341/1922.
- ZEYDAN, Corci/Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Çev. Zeki Naganiz, İstanbul 1328-1330.